JUMA HUDAÝGULY

GYRMYZY BÄGÜLLER

(roman)

GYRMYZY BÄGÜLLER

(roman)

Bolan wakalar esasynda ýazyldy

1.

Teatr we kino režissýory Şyh Mustapa ikimiz şol gezek Medeniýet ministrliginiň, has takygy onuň teatr bölüminiň tabşyrygy boýunça, ýurduň demirgazyk sebitindäki welaýatlaryň birine döredijilik saparyna gitdik. Etmeli işimiz: ol-a režissýor, menem ýazyjy-dramaturg hökmünde Türkmenistanyň garaşsyzlygynyň ýigrimi ýyllygyna bagyşlanyp, ýerli teatr tarapyndan sahnalaşdyrylan oýny döwlet komissiýasy gelmezinden öň gözden geçirmeli, bellikler etmeli, maslahatlar bermeli.

Ýanymyzda teatr sungatyny öwreniş käri boýunça ýaňy-ýakynda Medeniýet institutyny tamamlap, ministrligiň teatr bölüminde tejribe geçip ýören orta boýly, goňur saçly, entek durmuşa çykmadyk, ýöne, daş gulakdan eşidişimize görä, basym çykmaly, belki, şonuň üçindir, hemişe ýyljyraklap, ýeriň ýarygyna-da güläýesi gelip ýören, Sadap atly bir ýaş gyzam bar.

Biz işimizi ylaýyk iki günde dyndyk. Indi arkaýyn

myhmanhana gaýdybermelidik. Ol ýerde ýyljak ýer, uky, dynçlyk garaşýardy. Ýöne, goýan oýunlary merkezden gelen myhmanlar tarapyndan gowy baha mynasyp bolan artistler, esasanam režissýor, öňürti özleri hezzet-hormat etmän, bizi hiç ýana goýbermejekdiklerini aýtdylar.

Özüni köpçülikden çete çeken diňe teatryň baýry artistleriniň biri, pensiýa ýaşyna ýetenden soňam işgär ýetmezçiligi sebäpli işläp ýören Gadyr Hanow boldy. Ol özüniň köpçülik bilen gitmejekdigininiň sebäbini soramasagam, näme üçindir Şyh Mustapa ikimize aýratyn, nekjäp-nekjäp düşündirdi. Nämemişin, ol «dogry ýola» düşenmişin. Ýagny, bäş wagtyna namaz okaýarmyşyn, oraza tutýarmyşyn, metjide gatnaýarmyşyn. Şonuň üçinem, arak-şerap içilýän, çilim çekilýän, tans edilýän, aýdym aýdylýan, şowhunly ýerlere barmaýarmyşyn, barýanlar bilenem gatnaşmaýarmyşyn.

Döşüni ýapyp duran bäşbürünç sakgally, egni aksowult gök ýektaýly, başy ýukajyk ak sopbaşly, ýüzi agdarylan tezek ýaly bu kişini Şyh Mustapa ikimiz baryp-ha işe başlan günlerinden bäri tanaýardyk.

Şol wagtlar-a ol içmän ýa içýänler bilen gatnaşman

ýörenokdy. Ýöne, il deňinde, ýagdaý bilenjik içýärdi. Üstesine özem alçak, işeňňir ýigit bolansoň, derrew şol wagtky atlandyrylyşy ýaly «obkomyň» ýolbaşçylarynyň gözüne ildi-de, muny ur-tut partiýa hataryna göterdiler. Sähelçe wagtdanam yrdylar-da, «obkompartiýa» ilk-ä instruktor edip işe aldylar, bir ýyla ýetip-ýetmänem medeniýet boýunça müdirlige bellediler. Daşyndan sudlarda oturdaşlygam etdi. Hut şonuň tagallasy bilen: «Ogluny sünnetletdi, atasyna Kuran çykartdy», enesi ýogalanda aýat okatdy, «öwlüýä gitdi» diýen ýaly aýyplamalar bilen birnäçe adam işinden aýryldy, dürli möhletler bilen basylyp gitdi, gurbanlyk edenleriň aýagy bilen depip gazanlaryny dökdi, hiňňildiklerini ýykdy, garaz, hüşgärçilikli hyzmatlary bilen özüne iş ynanan adamlaryň ynamlaryny aňryýany bilen ödedi. Obkomyň iň görnükli işgärleriniň biri boldy.

Şol gidişine gidiberen bolsa ol entegem ýokarylara çekilerdi. «Sk»-nyň gapysyndan ätläýmegem ahmaldy. Ýöne, «Pişigiň ýyndamlygy samanhana çenli» diýenleri boldy. Göterinibilmedi. Edeni geçip duran adam hökmünde azdy. Mesirgedi. Özüni araga urdy. Ahyram barmasyz bir zadyň üstünden bardy. Bir sebäbe görä aýaly bilen tersleşdi-de, öýüni otlady. Hern-ä maşgala agzalaryna-ha hiç zat bolmady welin, şol ýangynda onuň

pasportam, partbiledem ýandy. Üstüne sud edilmek, azatlykdan mahrum bolmak, iberen adamlarynyň yzyndan gitmek howpy abandy.

Her niçik hem bolsa «bitiren hyzmatlaryny» göz öňüne tutup, welaýat ýolbaşçylary ýangyny-ha tötänden, tok sebäpli tutaşan etdiler, özünem işden çykarmak hakda-ha gürrüňem ýok, partiýadanam çykardylar-da, şo-ol, döwük kersenini öňüne atdylar. «Bar, artistligiňi ediber, aragyňy goýmasaň o ýerdenem «pyzarys» diýip, teatra iberdiler.

Ýöne ol öňki hojaýynlarynyň ojagaz ynamlarynam ödäp bilmedi. Içip başlady. Özem öňküleriniň dagam çeni-çakam bolmady. «Aragyň kölüni tapsam, bir, içinde gurbakga bolup «warryldasam» diýýänlerden boldy. Içgili gelendigi ýa içgili bolup gelibilmändigi sebäpli şol günki görkezilmeli oýunlaryň ýatyrylan gezeklerem az bolmady. Ondan ýaňa ýeke bir welaýat teatrynyň ýolbaşçylary däl, tutuş ministrlik bizar boldy. Işden dagy näçe gezek kowlup, näçe gezek yzyna alnandygynyň hasaby ýitendir.

Çünki, birinjiden-ä durmuşda özüni artistlerçe alyp barmaklygy başaryşy ýaly, içmedik wagtlary sahnada-da erbet oýnamaýardy. Ikinjidenem, teatr artist

ýetmezçiliginden kösenýärdi. Moskwada, Leningradda, Daşkentde okap gelýän ýaşlar bolsa, paýtagtyň teatrlarynda galaýanlaryny kem görmeýärdiler.

Ine, hut şol ýagdaýlar hem ony erkesiredýärdi. Ýolbaşçylaryň: «Iň bolmanda pensiýa ýaşyna çenli bir saklalyň şuny» diýip, görkezýän çydamlylyklaryndan bihabar, öň ýokary edaralarda işländigim üçin şeýdýändirler, çekinýändirler, diýip düşünýärdi.

Ahyrsoňy nätjeklerini bilmän, işsiz goýmana-da dözmän, ony teatrda garawul hökmünde alyp galdylar. Ýöne, bu çäre hem onuň aragyny azaltmagyna-ha sebäp bolup bilmedi. Gaýtam, ol tas, uly iliň medeniýet ojagynam otlapdy.

Şondan soň ony ol ýerdenem aýyrdylar.

Onuň dadyna garaşsyzlyk ýetişdi. Ilatyň köpüsi namazlyga, kündüge ýapyşdy. Gadyr Hanowam şolaryň biri boldy.

Şonuň üçin ony ýene-de teatra işe aldylar.

Biz bu zatlaram daş gulakdan eşidip ýördük. Begenýärdigem. Çünki, şolar ýaly pese gaçan adamyň bu günki gün öz aýagynyň üstünde durandygyny, jemgyýete ýaramly adama öwrülendigini görmek

elbetde guwançlydy. Gutlamaly zatdy.

Biz şeýle hem etdik. Şyh Mustapa ikimizem ony ýörite gutladyk. Gözümiziň görüp duran zadyny garaşsyzlygyň miwesi, halkymyzyň düýp terbiýämize dolanyp başladyklary hasap etdik. Arak-şerap zerarly gopýan goh-galmagallaryň, wejeralyklaryň, köpleri namysa goýýan haramzadaçylyklaryň aradan aýrylyp gitjekdigine bil bagladyk.

Emma, Gadyr Hanowyň özüni alyp barşy biziň göwnümizde onuň bu «täzelige» ýapyşyşynyň, «çynydygyna» müňkürlik döretdi. Ýene-de şo-ol, gadymky «artistligini» edýän ýaly, şeýtsem-ä şu gün menem gowy görnäýsem gerek, diýen niýet bilen şol ýola düşen ýaly bolup göründi.

Eger-de aragyny namazyň üsti bilen goýjak bolsa, näme üçin şu hereketini ol şol wagt etmändir? Ähli gadagançylyklara garamazdan, namaz okaýan, oraza tutýan adamlar şol döwürlerem bardy ahyry. Hatda şol zatlar sebäpli basylyp, gelenlerinden soňam ýene-de öz ygtykatlaryny dowam etdirýärdiler. Sebäbi, olaryň yhlaslary, Hudaýa bolan söýgüleri ýasama ýa möwsümleýin däldi. Ýürekdendi.

Ýa kompartiýa Gadyr Hanowa hökman arak

iç, diýdimikä? Ýok. Gaýtam şeýle alanyňda sowet hökümetem araga, serhoşçylyga garşydy. Bir oňarmaýan zady – «içmäň» diýibem aragy dükanlarda satýady. Bu bolsa: «Içi suwly käsäni gyşart-da, dökme» diýen ýaly bir zatdy.

Gadyr Hanow welin şol gezek gitdigiçe syryny açyp barýardy. Hut, dine gol berendigi sebäpli özüniň hemmelerden artykdygyny her sözünde nygtajak bolýardy, özüni artykmaç saýdyrjak bolýardy, Biribaryň penakärçiligindäki adam hökmünde, özüni onuň erkesi saýýana meňzeýärdi. Bir wagtky «obkomyň» ýolbaşçylaryndan tapan penakärçiligini ol indi şol zatlaryň üsti bilen eýe boljak bolýardy.

Biziň özi baradaky edip duran oý-pikirlerimizi elinjek tassyklamakçy bolýan ýaly Gadyr Hanow Şyh Mustapa ikimiziň alkymymyza dykylyp geldi-de:

– Sizem indi dogry ýola düşäýseňiz wagt-a bir çene barandyr... – diýdi.

Biz elbetde ondan: «Biz näme, ters ýol bilen barýasmy?» diýip soramalydyk. Ýöne, myhmançylyk mertebämize nogsan getirmezlik üçin sypaýyçylyk etdik. Kejeleşmedik. Ýylgyrdyk-da oňaýdyk.

Ýöne, teatryň baş hudožnigi, tutuş ýüzüni jähekläp

duran insizje sakgally, kiçijik murtly, haýsydyr bir dokma matadan tikilen, seçekli çalymtyl ýantorbasy çigninden asylgy ýigit welin, onuň olar ýaly «gydy-gydysyndan» öňem bizar bolan borly, Gadyr özüne seredip: «Seňňem murtuň ýalňyş, arasy açyk bolmaly, burnuň aşagyndaky «patallak» görünmeli ýogsam iýeniň haram bolýa – diýdem welin, gözlerini gypyrjykladyp «hyňk-hyňk» etdi-de:

– Sen ýaly şemal haýsy tarapdan öwüsse şo tarapa hallan atyp ýören, messepsiz, çemeçilleriň iýeni haram bolýandyr – diýdi.

Gadyr Hanowyň welin piňine-de däl. Gaýtam ol çep gapdalynda özüne seredip, ýyljyraklap duran ösgün saçly, ýüzi süýnmegräk, ak balagyň üstünden gülli jir köýnek geýnen ýaş artiste tarap öwrüldi-de:

– Wagtly-wagtynda kakaňa aýat okadyňmy – diýip, dylym-dylym etdi. Ol ýigit «Howwa...» diýip, çalaja baş atanyndanam: – Gowy edýäň, gowy edýäň, maladis... – diýdi. Şeý diýip bir aňyrlaýyn ýöräberjek ýalam etdi-de, birdenem «hyrra» yzyna öwrülip, ýaş artistiň iki gözüniň içine çiňerildi. Barmagyny çommaltdy: – Ýöne, okadýan aýatlaryň halal puldan bolsun... – diýdi. – Eşitdiňmi? Düşündiňmi... Haram gazançdan

hudaýýoly bermegin...

Ýaş artistiňem degnasyna degdi öýdýän, ýüzi-gözi birhili boldy. Degerli bir zat aýtmak üçin agzyny açdam welin, teatryň baş režissýory o ýigidiň golundan tutup alyp gitdi.

Teatryň direktory, saçy mazaly seýreklän, togalagrak, etli-ganly, ýarawsyzlygy zerarly işe käte bir gelip-gidip ýören, häzirem biziň hatyramyz üçin gelen Artyk atly ýaşuly ýene birine tarap ýönelen Gadyr Hanowyň öňüni kesdi-de, ýüzüne ýigrenç bilen seretdi. Dişlerini gyjyrdatdy.

– Beýdip, görene diliňi degrip, akyllysyrap ýöreniňden-ä öňki bolşuňa geziberen bolsaň gowy boljak ekeni... – diýdi. – Öňem-ä bir gadyr-sylagyň ýok welin, barjasynam-a ýere çalyp ýörsüň...

Bu zatlar teatryň öňündäki meýdançada bolup geçdi. Şondan soň her kim bir tarapa dargady. Diňe oturylyşyga gitmeliler saýlanyp galdy. Direktoryň käýinjinden soň Gadyr Hanowam bir ýana sumat boldy.

O ýüzüne seret!

***

Ýurt eýeleri Şyh Mustapa ikimizden başga ýene-

de sanlyja adamy teatryň gabat garşysyndaky, çat maňlaýyna dürli yşyklar bilen: «Lezzetli» diýlip ýazylan aýdym-sazly garbanyşhana eltdiler. Öňünden gepleşilip goýlan bolsa gerek, adam az, ylaýyk bize bolarlyk bir hatar stolam boş dur. Jaýtyldap gelen, ak köýnekli, galan ýeri gara eşikli orta ýaşlaryndaky gelin ýyljyraklap durşuna hemmämiziň şol ýere barmagymyzy haýyş etdi.

Bardyk. Oturdyk. Teatr işgärleri Aşgabada baranlarynda biziň özlerine edibilmeýän hezzet-hormatlarymyzy etdiler.

Ýöne, bizde iki günüň ýadawlygy bardy. Oturylyşyk bize dogrusy, lezzet däl-de, ezýet berýärdi.

Şonuň üçinem, biz syr bildirmänräge-de basymrak turaýanymyzy kem görmedik.

Şeýle hem etdik. Usullyk bilen, oturylyşygyň kethudalaryna ýene bir gezek üstünlik, duz-çörekleri üçin taňyrýalkasyn aýtdyk-da, tejribeçi gyzam alyp ol ýerden çykdyk.

Iki gün bäri gapdalymyzdan aýrylman, işiň arasynda nirä gitsek öz gulluk maşyny bilen äkidip, getirip ýören, welaýat häkiminiň medeniýet baradaky orunbasary, ýalňyşmaýan bolsam Joraguly atly uzynak, ak ýüzi

tegelegräk, melemtil buýra saçly, selçeň murty – galyň dodaklarynyň üstünden sallanyşyp duran, gözleri gök hoşgylaw ýigidiň bu gezegem biziň öňümizde kemhyzmat görnesi gelmedik borly, gitmekçi bolýandygymyzy aňandan, ýalpyldap duran gara reňkli «Toýotosyny» öňümizde kesertdi.

– Buýruň!..

Mündük. Özem mündi.

Myhmanhananyň agzynda hoşlaşyp durkagam ertir ir bilen uçargähe giderimiz ýaly, maşynyny iberjekdigini aýtdy.

Myhmanhananyň içine girenimizden soň bizem Sadap bilen sagbollaşdyk-da, onuňka görä däliziň birneme törräginde ýerleşýän otagymyza tarap ugradyk.

Däliziň dalagyna ýazylan galyň, gyzyl haly her ädimiňde aýagyňa leňňer berýär. Göksowult çyralaryň aram şöhlesi gözleriňe agram salanok. Gapynyň agzynda ýylgyryp garşylan, ýaşy birneme durugyşan, dolmuş ýüzli, megerem «wahtýor» bolsa gerek, rus zenany aşak bakyp, gollaryny gaba göwüsleriniň üstünde gowşuryp barşyna şol bir ýylgyryşy bilen, edil otagymyza çenli bolmasa-da, tä däliziň orta gürplerine çenli-hä ugratdy. Şol çaka çenli dymyp gelendigine garamazdan, gijämiziň

rahat bolmagyny arzuw edibem, yzyna döndi.

***

Niýetimiz-ä tapyr-tupur ýatmakçydyk. Ýöne, eşiklerimizi çalşyranymyzdan soň, gyzgynjak suwa düşünäýenimizem kem görmedik. O-da çaý içmeklige bolan höwesimizi oýardy. Çalt içilen ýaramaz aragyň awusyny, ýadawlygymyzy aýyrdy, birhili dilimizem açylyşan ýaly boldy.

Şol aralykda-da gapy kakyldy. «Giriň» diýenimizdenem işik açyldy. Bosagada tejribeçi gyz Sadabyň çepiksije göwresi göründi. Ýüzümize gözi düşendenem «ýyrş» etdi.

– Waý-iý-ý... Men-ä size ýumuş buýurmany birhilem görýän welin, Şyh Mustapaýewiç, Hümmet Hallyýewiç, ýaňam aýtmandyryn-da... Haýsyňyzam bolsa biriňiz ertir irden gaýrat ediň-de, menem nemedäýiň-dä... oýaraýyň-da... Ukym agyr bolansoň uklap uçardan galaýmaýyn-da...

Şyh Mustapa-da öz endigine görä ýyljyraklap durşuna ilk-ä:

– Sen jigim tä, ukudan doýýançaň ýatyber, bilidi eliňde bolsa uçaryň gitjek ýeri bolmaz – diýip, sakgally-

sarmykly degişmäni orta atdy. Aýtjagyny aýdyp bolan gyzyň eýýämhaçan gapa tarap ýantaklap ugrandygyna gözi düşendenem: – Hany, gelsene, otursana, çaý içelile – diýdi. Bolmajagyny bilensoňam garaçyny bilen gürledi. – Bor jigim, bor. Arkaýyn ýatyber, turuzarys...

Herimiz öz jygyldawuk agaç krowadymyza geçip, tirsekläp, indi ikinji gezek çaý içip ýatyşymyza her dürli, ownukly-irili gürrüňleriň başyny agyrtdyk. Hususan-da, edebiýat, sungat, olaryň şu günki düşen günleri barada derdinişdik. Geçmişi, gelejegi barada pikir alyşdyk. Türkmenbaşynyň döwründe dutaryň gadagançylyga düşüp, ol gidenden soň öňküsindenem has güýçlenip çykandygyndan çen tutup, edebiýatdyr sungatymyzyňam maňlaýy açylan güni şoň deýin parlap çykjakdygyna öz ýanymyzdan ynam bildirip ýatmaga hyýallandygam welin, režissýor ukuly gözlerini süzüp ýüzüme seretdi.

– Ýogsa-da ýaňkyň bolup durşuny, nähili gördüň-aý, Hümmi akga?

– Kimiň?

– Gadyr Hanowyň.

– Hä-ä, omy... Aý, özüň bilýäň, bu wagt ýurt şolar ýalylardan dold-a...

Şyh Mustapa ýüzüni çytyp, ajymtyk ýylgyrdy.

– Şol ýola gara çynlary bilen, düşseler-ä boljagam welin...

– Wah, gepem şonda-da... – diýip, men onuň özündenem beter janykdym. – Öň kim bolanam bolsalar, näme edenem bolsalar, ak ýürekden toba gelip, şol ýola düşseler oňa ýetesi zat ýok, ýöne hemmes-ä diýjek-gä, köpüsi o zatlary göz üçin edýäler, dert-azar, eglip-galýandyklaryny, oraza tutýandyklaryny öňünden çykana bildirjek bolup heläk bolýalar, jan edip ýörite aýdýan wagtlaram bolýa, iň ýamanam, minnet edýäler. Ýaňky bolşy ýaly: «Men-ä ine, şeýdýän welin, senem men ýaly bol, ýogsam dowzagy borsuň» diýip, azar berýäler. Günde bäş wagtyna eglip-galsalar molla boldukmykak, öňýetene akyl öwredibermelikäk diýýäler. Özlerini ilden artyk, olar ýaly derejä ýetmek üçin gaty sowatly adam bolmalydyklaryny, yslamyň düýp-teýkaryna düşünmelidiklerini, dini-ygtykatyň öz agzalaryny hemmelerden öňe tutýan «kompartiýa» däldigine düşünenoklar.

Köpüsiniňem şlýapadyr galstuklary ätiýaçdan entegem sandyklarynyň düýbünde durandyr. «Birdenkä öňki-öňkülik bolaýsa dagy» diýip, aram-

aram, çykarybam görýändirler, syryp-süpürip ýene-de ýerinde goýýandyrlar.

– Çüýşelerinem gaty bir daşda goýan däldirler-le...

– Elbetde! Ýaňy direktor dogry aýtdy. Olaryň köpüsi çemeçiller. Şemal haýsy tarapdan öwüsse ýüzlerini şo tarapa öwräýmeli. Sowet döwründe bolup geçişi ýaly, o zeýilli adamlar özleri üçin bähbitli bolsa, Hudaýdan ýüz öwrüp, ygtykatlaryny çalşyp syýasata gulluk edip bilýäler. Üýtgeşiklik bolan güni ýene-de beýleleýin öwrüläýmeli. Olara iman däl-de, bähbit, wezipe, at, zat gerek. Şol zatlar üçin haýamanlyk etmekligi dagy hiç zatça-da görmeýäler.

Kim sowet döwrüniň gadagançylygynda-da namazyny okap, orazasyny tutup, hiç kimiň haýbatyndan çekinmän Hudaýyň öňündäki borçlaryny berjaý edip bilen bolsa, men ana, şolary hakyky imanly adamlar hasap edýän.

Olar her hili kynçylyklara sezewar edilselerem, öz ygtykatlaryndan dänmediler. Hökümetem, Hudaýam, özlerinem aldajak bolmadylar.

Batyrlyk iki hili bolýar: Bir-ä hakyky batyrlyk, beýlekisem rugsat edilen wagty görkezilýän batyrlyk.

Rugsat edilen güni-hä Hudaýa gulluk edenden bolup, gadagançylyga düşen günem Oňa sögüp, adyny kiçi harp bilen ýazyp ýörenleri men asla adamam hasap edemok. – Kellämiň gyzgynyna sesimi gataldyp ugranymy duýup, men bir azajyk pessaýladym. – Meniň bir garryja enem bardy. Altmyşynjy ýyllaryň aýaklarynda segsen iki ýaşynyň içinde aradan çykdy. Ýygym möwsüminde, pagta üstüne göçenimizde ol hemişe biziň bilen giderdi. «Biz» diýýänim: men, özümden üç ýaş uly uýam we ikimizdenem uly agamyz. Üçümizem mekdep okuwçylary. Tä, ýygym gutaryp yzymyza gaýdýançak – dekabryň ortalaryna çenli çöp kümelerde ýaşardyk. Hiç hili şert ýokdy. Hatda, adaty gara çyra-da, nebitem ýokdy. Zygyr ýagyndan boşan çüýşäniň içine «solýarka» guýup, pagtadan işilen «peltänem» içine sallardyk, depesine-de tapan-a döwlen çäýnegiň gapagyny, tapmadygam hamyrdan «baş» ýasardy-da, peltänem onuň içinden geçirerdi. Gijelerine sowuk bolýandygyna garamazdan, ot ýakmak bolanokdy. Çünki, ýöne uçgun düşüp, kümäniň tutaşaýmagy mümkindi. Ähli biş-düşi enem pahyr daşarda taýynlardy, çaýam şol ýerde gaýnadardy. Her gün daň bilen turup, digdenekläp işe gidişimize, entek Gün dogmanka keçe girip, ýyldyz ýagtysyna pagta

ýygyp başlaýşymyza nebsi agyrardy. «Alla jan, şujagaz çagajyklary şu zir-zöwranlykdan dyndar, basymrak oturymly bolar ýaly et...» diýip, Hudaýdan dileg ederdi.

Biziň bolsa oňa nebsimiz agyrardy. Sebäbi, biziň üçin orlup-çapylyp ýörendiginiň üstesine, bäş wagtyny sypdyrman namaz okardy, täret ederdi, oraza-da tutardy. Selärlige turanynda tamşanara ýekeje ýumurtga-da tapman, çaý bilen bir agyz çörek garbanyp, şonuň bilen günuzyn oňmaly bolýardy. Şolar ýaly-da, biz ýerli-ýerden: «Ene, aç-suwsuz heläk bolarsyň, bizi enesiz goýarsyň, tutma indi şuny... Asla namazam okama. Ýaşyň ýetmişden geçdi, göwräňde gurp ýok» diýýärdik. Ol welin: «Aý, guzularym, Alla kuwwat berse zatsyzam bor... Sähel wagtlykdyr, geçer gider. Namazam şu çaka çenli okapdyryn, indiden soň taşlamaýyn...» diýýärdi-de, ýene öňküligi bilen boluberýädi. Açlykdanmy ýa säheriň çigrek çaglary daşary çykyp, çaý gaýnadýanlygyndanmy, käte hakykatdanam syrkawlardy. Şol bolşy bilenem, agşamlyk işden gelsek, biziň bokurdagymyzdan ötürer ýaly bir owurt gyzgynjak garaçorba bişirmek üçin sandyraýan elleri bilen bir düýp soganjagaz, bir bölek kädi, dograjak bolup, titräp oturandyr. «Has-has» edip demini zordan alýandyr. Şolar ýaly-da biz: «Ana, gördüňmi, ana gördüňmi», «Biz aýtmadykmy-da – biz

aýtmadykmy» bolşup, üçümiz üç ýerden onuň üstüne «herrelişýärdik». «Aýdanyňyz dogry ekeni, guzularym» diýer, gaýdybam şo zatlaryň başyna barmaz öýdýärdik. Özümizi hil bir iş bitiren komsomollardyr – pionerler saýyşyp, hondan bärsi boluşýardyk. Tumşugymyzy dik ýokary tutuşyp, petekelerimizi gaýşardyşýardyk.

Enem welin üýtgemeýärdi. Üýtgejege-de meňzänokdy. Hudaý, däp-dessurlar, könäniň zyýanly galyndylary barada mekdepden alýan täzeçil terbiýämiziň eneme täsir etmeýändigi üçin biz kejikýärdik, käte düýbünden başgaça çemeleşibem görýärdik. Oraza tutmaklygyň, namaz okamaklygyň ynsanyň beden saglygyna nähili zyýan edýändigi, diniň tiryekdigi, adamyň beýnisini zäherleýändigi, ruhuna zeper ýetirýändigi barada düýn-öňňinlikde mekdebimize gelen lektordan eşidenjelerimizi oňa ýeke-ýeke gaýtalap berýärdik. Dert-azar düşündirjek bolýardyk. Ol bolsa akja gazyny pyrlap, pişçesini süýüp oturyşyna ýüzümize mähir bilen garardy-da, hiç zat diýmän, ýylgyrar oňaýardy. Şolbolşy bilenem ötdi görgüli. Ony ygtykatyndan dänderjek bolup aýdan zatlarymyň barysynyň ýalňyş bolup çykandygy üçin men indi öz-özümden utanýan. Enemiň şo-ol, syrlyja ýylgyryşynyň aňyrsynda nämeleriň ýatandygyna düşünib-ä hasam erbet bolýan.

Bizi ata-enelerimize garşy goýan şol döwür, şol döwrüň mugallymlary, lektorlary bolsa indi ýok. Etjeklerini etdilerde, hiç bir sowalsyz gitdiler. Bolaýanlarynyňam men ýaly özlerinden utanyşyp, öz etlerini özleri iýip ýören bolmaklary ahmal.

Ony diýseň olaram, bizem şol güne salan, ökde gözbagçylar kimin adamlaryň aňlaryny oýnan syýasatam, şol syýasaty döreden döwletem, döwlet ýolbaşçylaram, halky mumly ýüplüge dönderen birtopar murtly-murtly girdenejik adamlaram indi ýok. Baran ýerlerini ýykyp-ýumrup barýan agyr harasat deýin bar zady çepbe çöwürdiler-de, birdenem ýom-ýok bolup gitdiler.

Adamlarda ýene-de Hudaýa tarap öwrülmeklige mümkinçilik döredi. Ýöne, olaryň Gadyr Hanow ýalylary bu mümkinçiligem ýene-de öňküleri ýaly öz bähbitleri üçin ulanjak bolup ber-başagaý...

Enem pahyrdan, has takygy Gadyr Hanowdan başlanyp, soňy ula sapan bu gürrüňim, näme üçindir Şyh Mustapada görnetin ynjalyksyzlanma döretdi.

Ol birhili, özem aňmazdan gozganjyrap başlady. Gorsandy. Ýassygyny hä eýlesine, hä beýlesine geçirdi. Birdenem göwresini dikeltdi-de, krowadynyň üstünde

aýagyny sallap oturdy. «Beh!..» diýip, ýüzüni iki ýana sypajaklatdy.

– Häý, Hümmi akga, sen-ä tüýs ýatan ýylanyň guýrugyndan basdyň-ow...

Men birhili boldum.

– Hä, näme?..

– Nämesi şol oň. Enem diýdiň, döwür diýdiň, özem gaty ras diýdiň-de, meň böwrüme dürtdiň goýberiberdiň. Şol zatlary şu döwür, hususan-da, Gadyr Hanow ýalylar bilen deňeşdirib-ä hasam dogry etdiň... Men indi saňa edip oturan şu meselämize başga bir, ullakan wakany gürrüň bereýin. Asyl, köpden bäri aýdaýyn diýip ýördüm men şuny saňa. Belki, bir zatlar ýazarsyň, ýazmasaňam eşidib-ä galarsyň. – Berjek gürrüňiniň gadyryny artdyrmak isleýän ýaly, ol ýüzüme seredip ýeserje ýylgyrdy. – Ýa ýatyberelimi?..

Ýazyp ýören adam üçin, gyzykly gürrüňçiligiň nämä barabardygyny ol elbetde, gowy bilýär, şonuň üçinem süýjüdýär. Ýene bir gezege goýar ýaly bolsa biz häli-şindi duşuşyp ýören adamlaram däl. Iş ýerimiz başga, ýaşaýan ýerimiz birek-birekden uzak. Herimiz şäheriň bir çetinde. Döredijilik duşuşyklary, ýygnakdyr çärelerem aýak üstünde geçip gidýär. Salamlaşyp, hal-

ahwal soraşyp ýetişseň boldugyň. Şonuň üçinem men onuň garaşýan jogabyny berdim.

– Ýok, ýok, ýatmaly! Diňläli! Öýe baranymyzdan soň işe jaň ederis-de, günortana çenli ýataýarys.

Ol ýüzüme seredip ýene bir gezek ýylgyrdy-da, käsesindäki eşrepi ýaly tylla sary çaýyny bir demde başyna çekdi. Ýerinden turdy. Otagyň ortarasynda duran ullakan, tegelek stoluň başyndaky daşyna gara çerim çekilen, üstünde oturanyň her bir gymyldy, hereketinde ýaňy guzlan sygyr ýaly «has-has» edip, galyp-düşüp duran iki sany mähnet kürsüleriň ýanyna bardy. «Haýsynda otursamkam» diýýän ýaly, olara taýly gezek seretdi. Ahyram çep tarapkysyna çökdi. Göwresiniň ep-esli bölegi çerimiň içine çümüp gidenden soňam oýkanjyrap mazaly ornaşdy. Çep aýagyny sag aýagynyň üstüne atdy. Uzak ýola ugrajak ýolagçy ýaly ykjamlandy, tegelegräk, çekgeleri süňklegräk, akýagyz ýüzüni çynlakaý sypata saldy. Ýaňy bir gyrawlap başlan, buýra saçlaryny barmaklary bilen darady, «ähem-ühüm» edip, murtuny sypalady, uzyn-uzyn ardynjyrady. Şonda onuň dogabitdi ýarany bolan bilniksiz ýylgyryşyndan nam-nyşan galmady.

Men öňki ýerimde, diwan-krowadyň üstünde goşa

ýassygy tirsekläp, çaý içip ýatyşyma bar ünsümi oňa gönükdirdim.

2.

– Gürrüň atam barada barýa... – diýip, Şyh Mustapa söze başlady. – Temasam ýaňky eneň pahyr bilen bagly gozgan meseläňe degişli ady Mämmet. Onuň dädesine, ýagny, meň garry atama Nazar şyh diýer ekenler. Ol gaty bir baý bolmasa-da, öz güzeranyny özi aýlap ýören, orta daýhan derejesindäki, musurmançylyk borçlaryny berjaý edip ýören, il-gün tarapyndan sylanýan, goňşy-golamy bilen oňşukly adam bolupdyr.

Aýalynyň ady Akjemal. Ol hemişe aşak bakyp, tara dokar oturar ekeni. Aýdyşlaryna görä, o-da adamsy ýaly hoşgylaw, ýuwaş, äriniň aýdanlaryny iki gaýtalatmaýan, behişdi zenanlardan ekeni.

Atam şolaryň ýeke ogly. Özem ýedi aýlyk. Orslar türkmen topragyny ymykly eýelänlerinden soň, aýyn-a bilemok welin, 1885-nji ýylda, biziňkiler entek gum içinde oturýakalar dünýä inipdir.

Nazar şyh ýeke oglunyň hatly-sowatly, ile-güne ýaramly adam bolup ýetişmegini isläpdir. Şonuň üçinem, wagtynda molla beripdir, kän bir agyr iş buýurmandyr. Ýöne, gaty bir läliksiretmändirem. Eziz

saklaýşy ýaly talabam edipdir. Ýaşlyk edip, bimesrebräk jahyllara goşulyberse halamandyr. «Haý-küş» edipdir. Dogry ýola gönükdiripdir. Şeýle-de ol onuň öňünde: «Sen molla bol, ussa bol ýa ýene bir zat bol» diýen ýaly kesgitli bir şert goýmandyr. Erkinlik beripdir. «Hünärem edil gyz ýaly bir zatdyr, halap saýlamasaň, ömürboýy kösener ýörersiň, haýsy käre gol berjegiňi özüň bil...» diýipdir.

Elbetde, şonuň terbiýesi täsir edendir-dä, atamyň özem hünäre höwesek, dünýä aşyny göz bilen garaýan, köpgyraňly ýigit bolup ýetişipdir. Düýşüne gyzlar girip, gijelerine gorsanyp ugranyndanam goşgy goşup başlapdyr. Ýöne, öz ýazýan goşgularyna iliň-ä däl, hatda özüniňem göwni ýetmändir. Şeýdibem şahyrçylykdan el çekipdir.

Soň ol suratkeşlik bilen gyzyklanyp ugrapdyr. Oňada şäher bazaryndaky çokga sakgally, agzynyň üstüni bütinleý ýapyp duran, birinji gezek gören çaga-çugalar-a dagy: «E-eý, serediň-eý, ol adamyň agzam ýog-eý» diýdirmän, gapak deý ullakan murtly, dodaklary tümmül bolan böwrek ýaly pökgerişip duran, garynlak, Felimon atly daýaw ors adamsy sebäp bolupdyr. Haçan görseň agzyndan arzan bahaly, ýasama çakyryň ysy aňkap duran bu kişi haýsydyr bir takyr matanyň ýüzüne

gözüň ýagyny alyp barýan ýiti, ýagly reňkler bilen çekilen manzarly suratlary satýan ekeni.

Bazarlyk işi bolmasa-da, atam her hepde-de şähere gidip, Felimon daýydan ogrynça, şol suratlary synlap durýan ekeni. «Menem şular ýaly suratlar çekip biläýsem» diýip, göwün ýüwürdýär ekeni. Birini satyn alyp, öýüne äkidäýesi gelýänem ekeni-de, obalarynda beýle nysak bolmansoň, kakasynyň bir ýakymsyz söz aýdaýaryndan çekinýän ekeni.

Şonuň üçinem, ol öňürti kakasynyň öňünde janyny barlap görmek üçin bir gün öýde çaý içip otyrkalar, aýlap-öwrüp gürrüňi suratkeşligiň üstünden eltipdir-de: «Şäherde bir adam bar, özem ors, ýöne, şeýle bir owadan suratlar çekip satýa welin, görmäge göz gerek, şoňa şägirt bolaga-da, suratkeşligi öwrenäýsem nähili borka» diýip, assyrynlyk bilen, garry atamyň ýüzüne seredipdir.

Garry atam ogluny göwnüne degmezlik üçin mylaýymlyk bilen: «Bu dünýäde suratyny çeken jandarlaryňa o dünýäde öz janyňy bermelimişin. Şirin janyňa dalaş etjek kärden kär bolmaz, başga güýmenje tap» diýipdir. Atamam tolgunmakdan ýaňa demi-demine ýetmän, ganatlaryny galkynjakladyp oturyşyna

«haş-haş» edip: «Däde, o suratlarda jandar ýok hemmesem manzar – dag, derýa, asman, ganatlaryny ýaýyp, çemenzarlygyň üstünden uçup barýan ak guwlar...» diýipdirem welin, garry atam atama tarap gaňrylaga-da: «Guw näme jandar dälmi...» diýipdir.

Dädesiniň häsiýetine belet bolansoň atam şondan soň gep uzaldyp oturjagam bolmandyr.

Ýöne, barybir boljagam däl ekeni. Sebäbi, soň görüp otursa ol suratlary Felimon daýynyňam özi çekenok ekeni-de, diňe bir ýerlerden taýyn edilip getirilýän suratlary satýan ekeni. Özem ol suratlar hakyky suratkeşleriň däl-de, peýdakeşleriň elinden çykýan ýasama suratlar ekeni.

O diýenem bolmansoň atam bagşyçylyga, sazandarçylyga imrigip ugrapdyr. Başlarynyň ýaşdygyna garamazdan, toýlarda orta çykyp aýdym aýdýan deň-duşlarynyň halyna bagşylaryň at-abraýlaryna gözi gidipdir, şularyň derejelerine höwes edipdir. Özüniň söýgi baradaky juwanhalar aýdymlaryny boýdaşlary bilen märekäniň çetinde ýeňini dişläp, keýerjekläp duran, özünden bary-ýogy iki ýaş kiçi Annagülüň – enemiň diňlemegini, özüne guwanmagyny, buýsançdan ýaňa gözjagazlaryna ýaş aýlamagyny isläpdir.

Elbetde, o zatlar üçin ýeke höwes däl-de, ukybam gerek. Esasanam ses gerek. Şol bolanda dutar, aýdym öwredere ussat adamlar aýak ýeter ýaly ýerlerdenem-ä tapylýa welin, gerek bolsa ýurt aşyp gidäýeniňde-de azabyň ýerine düşmän duranok. Ýöne, çatak ýeri atamda ses ýok ekeni. Üstesine-de utanjaň bolan. Orta çykyp aýdym aýtmag-a beýle-de dursun, ol hatda köpçüligiň içinde gepläbem bilenok eken-ä. Şol bolşy bilenem şol zatlar nireden kellesine gelýä, Hudaý bilsin.

Her näme-de bolsa, uýala-çekine ol özüniň bu haýalynam dädesine duýdurypdyr. Ýöne, ata diýeniň öz çagasynyň nämä ukyplydygyny, nämä ukypsyzdygyny bilmän durmy, agzyny açanyndan seňrigini ýygrypdyr-da, ýüzüni bir gyra sowup: «Aý, jan ogul. Ýerine siýýän çaga ýaly ýüzüň ýerden galanok, içiňden sesiň çykanok, sendenem bir bagşy bormy?» diýipdir.

Atam birnäçe wagtlap näme etjegini bilmän, içini «hümledip» gezipdir. Ahyram bir gezekki uly toýda uly baýrakly at çapyşygyny görüpdir-de, çapyksuwar bolmaklygyň, toýlarda ýaryşyp baýrak almaklygyň, at üstünde edilýän oýunlary öwrenmekligiň, soňy bilen tanymal atşynas, seýis bolmaklygyň yşgyna düşüpdir.

Bu barada ýene-de dädesine sala salypdyr.

Nazar şyh bu gezek ogluny goldapdyr. «Ine, munyň bolýa. At münmek, at saklamak, ony ýetişdirmek türkmeniň aňyrdan gelýän ýörelgesi. Ol onuň ganaty. Ýoldaşy. Göroglynyň gyr aty, Salyr Gazanyň goňur aty, Jelaleddiniň ak aty ýaly atlar ýetişdiribilseň men senden müňde bir razy. Özüňem çepiksije, çakgan. Tüýs çapyksuwarlyga gabyl gelip dursuň» diýipdir. Ak ýürekden goldaýandygynyň alamaty hökmünde oňa özüniň sebitde at gazanan, ile belli dor atyny peşgeş beripdir.

Atam hiç haçanam-a pyýada gezen adam däl ekeni welin, dor at eline düşensoň-a howalasy göterilip, dor atsyz ýekeje ädimem ätmändir. Toý-tomaşa çykmazdan burun hünärine werziş bolmak üçin gumuň adamsyzrak ýerlerine baryp türgenleşik geçipdir. Doganoglanlarynyň biri, göwresi uly bolansoň at bilen işleşmän, diňe göreş, «gary döwmek» ýaly gara güýje daýanylýan ýaryşlara gatnaşyp ýören Atanepes kakamy bolsa tälimçi hökmünde her gezek ýany bilen äkidipdir. O-da öz ugry bolmasa-da «eýt-beýdini, eýtme-beýtmesini-hä» oňarýan ekeni.

O zatlaram hä diýmän öz netijesini berip başlapdyr. Atam ile çykypdyr, toýlara gatnaşypdyr. Baýraklar alypdyr. Deň-duşlardan öňe saýlanypdyr. Dor atyň

abraýy bolsa öňküsindenem artypdyr.

Ana, hut şol döwrem onuň yşgy ýene bir zada – şäher bazaryndaky ors aýallarynyň satýan akly-gyzylly, ysy bir menzilden janyňy alyp barýan bägüllerine düşüpdir. Höwesi goşalanypdyr.

Ýöne, onuň ol täze tapynan pişesiniň atşynasçylyk, çapyksuwarçylyk ýaly hünärlerini dowam etdirmeklige hiç hili zyýany bolmandyr. Päsgel bermändir.

Işi bolsa-bolmasa, her bazar güni bägül almak üçin dor atyny daýyrdyňa sürüp, atam şähere gider ekeni. Ony ýolda diňe bir zat: onda-da, gabat gelseler, «şah-şah-şah, şah-şah-şah» edip ýaýkanjyrap barýan ýolagçy otlusy ýa-da şol döwürler aýdylyşy ýaly üsti ýükli «gara magunlar», has takygy demir ýoluň ala taýagy saklap bilýän ekeni.

Tä, duşundan geçip gidýänçäler, atam olara bilesigelijilik bilen garap durar ekeni. Şeýle äpet zadyň demir tigirleriniň iki sany bilek ýalyjak demriň üstünden sypman barşyna geň galýan ekeni. Dor atam ilki-ilkiler-ä otlynyň «şakyrdysyndan» ürküp, o ýan, bu ýan buruljyrap, atama ine-gana syn edere-de goýmandyr, ýöne, soňabaka öwrenişdir-de, garasy görnenden tä, geçip gidýänçä agzyna içi iýmli torba gysdyrylan ýaly

baş atyp, otly bilen «salamlaşypdyr», «sagbollaşypdyr», «şakgyldysyny» makullapdyr.

Maşinist özüne tarap goluny bulaýlasa ýa kiçijik, saryja baýdagyny galgatsa oglan göwni göterilip, atamyň ep-esli ýere çenli atyny debsiläp, telpegini bulaýlap, otly bilen aýakdaş gidýän gezeklerem bolýan ekeni. Bardygeldi «zoguny» çalaýsa dagy aty ikisiniň burunlaryna ýel düşüp, batlaryny saklabilmän allaowarralardan çykýan ekenler.

Diňe halys ýadap batlary haýallanyndan, otlynyňam garasy ýitenden soň, nirä, näme üçin barýandyklary ýadyna düşýän ekeni-de öwürýän ekeni. Demir ýoluň üstündäki indi açyk duran ala taýakdan geçip, göni şäher bazaryna tarap sürýär ekeni. Bazaryň derwezesinden atyny säpjedip girip, göni, gül satýan ors zenanlarynyň hataryna barýar ekeni. Atyny olaryň gaşynda keserdip, syrtynam eýere gyşyk goýýar ekeni-de, telpeginem maňlaýyna süýşürägetdänim gamçysynyň ujuny güllere tarap çommaldýar ekeni. «Şuny... şuny...» diýip iň doýgun reňkli gyrmyzy bägüllerden saýlap-saýlap alar ekeni. Diýen bahalarynam söwdalaşman berýän ekeni-de, mazaly pudarlap, baş-baş edip, ýakasyndan ýeke-ýeke köýneginiň içine salýan ekeni. Bägül diýeniňem näme, tikenli bolýa. Hernäçe pudarlasaňam tikenden

doly saplap bolanok. Şonuň üçinem, atamyň garny hemişe çyzyk-çyzyk bolup, ganjarar durar ekeni. Şol çyzyklaryň birwagtlar öçüşip giden aksowult yzlaryny soň-soňlar, köýnegini çalyşýan wagtlary men özümem kän gördüm.

Oba gelenden soň, atam getiren bägülleriniň aglabasyny dogan-garyndaşlaryna, dost-ýarlaryna, asyl öňünden çykana paýlar gider oturar ekeni. Näçe köp paýalasa-da, şonça göwni göterilýär ekeni, öz edýän hereketlerinden lezzet alýar ekeni. Hasyl bolmadyk arzuwlaryndan – şahyrçylykdan, suratkeşlikden, bagşyçylykdan galan armanlarynyň öwezini ol hut şol güller bilen doldurýan ekeni. Şol wagt onuň içki dünýäsi, pikir-duýgulary esasan üç zat bilen – aty, güller, Annagül bilen bagly bolupdyr. Aslynda, gül bilen badaşmagynyň esasynda hem onuň Annagüle bolan söýgüsiniň ýatan bolmagy ahmal.

Munuň hakykatdan-da şeýledigini, şäherden getiren gyrmyzy gülleriniň iň gowusyny eltip, sessiz-üýnsüz Annagüle gowşurýandygyndanam aňsa bolýar ekeni.

Garyndaş ugrumyz bolansoň, Annagülleriň öýlerine islän wagty barmagam, gaýtmagam atam üçin gaty bir müşgil zat däl ekeni.

Näme üçin bägülleriň iň gowusynyň özüne ýetýändigini, onuň aňyrsynda nähili pynhan syrlaryň ýatandygyny, soňunyň nämeler bilen gutarjakdygyny ýaş hem bolsa Annagülüň özem-ä aňýan ekeni welin, hossarlary hasam gowy aňýan ekenler.

O zatlardan elbetde, biziňkilerem habarly ekenler. Garry atam käte Akjemal enem bilen o barada atama eşitdibrägem gürleşer ekeni. Öz aýtmaly zadyny hossarlarynyň onsuzam bilýändiklerini duýmak, atamyň ýüküni ep-esli ýeňledýär ekeni.

Umuman hiç tarapdanam, hiç hili garşylyk bolmandyr.

Şol wagtlar atam-a on alty, enem bolsa on dört ýaşlarynda ekeni.

***

Günleriň şeýdip, allanämelik bilen geçip duran wagty, etrap merkezinde atamyň ýüregini öňki gol beren hünärlerindenem beter özüne imrindiren, başyny çoh-çoh gowgalara salan ýene bir zat: çarwa halky üçin bütinleý ýat bolan, göçme sirk peýda bolupdyr. Ýerli halk olary ur-tut «darbazçylar» diýip, atlandyrypdyr. «Orsýetden geldik» diýýänem bolsalar, olaryň asly dagystanly bolsa gerek, çünki, olaryň aglabasy

şol milletden ekeni. Soň-soňlar atamyň öz beren gürrüňlerinden çen tutup çaklasam, olaryň getireni döwlet sirki däl-de, kimdir biriniň uly bolmadyk hususy «truppasy» bolmaly.

Şäheriň ortarasyndaky boşluk meýdanda gurlan ululy-kiçili, akly-gyzyllyja çadyrlar, her bir täzeligi uly höwes bilen kabul edýän atamyň ünsüni bada-bat özüne çekipdir. Köwejekläp daşyndan aýrylmandyr. Şolara gümra bolup, käte bazardan bägül almanam ýatdan çykarypdyr. Ýüzüni sallap oba boş barypdyr.

Sirk işe başlanyndanam onuň ilkinji tomaşaçylarynyň biri bolupdyr, özem iň öňdäki hatarda oturypdyr. Soňam şol orny hiç kime bermändir.

Ony sallanyşyp duran ýogyn-ýogyn ýüplerden aslyşyp, guýynyň agzy ýaly tegelek, uly-uly, ýöne ýeňiljek halkalary billerinden geçirişip, howanyň ýüzünde oýan bu ýan hallan atyşyp, mähnet-mähnet şarlaryň üstünde towlanjyraşyp her dürlüje hereketler edişip ýören ýarym-ýalaňaç gyzlaryň dürli ýaşdaky hokgabazlaryň, masgarabazlaryň görkezýän täsin-täsin oýunlaram-a kem gyzyklandyrmaýan ekeni welin, özüniňem at üstünde maşk etmäni gowy görýändigindenmi, nämemi, ullakan ala gözleri «jalahlap» duran, örküçli hem çaýkel

çüňk burunmy, kellesi takyr hem tos-togalak, ýeňsesi çapgy ýassygy ýaly ýap-ýasy, gür gara murtly, her gezek hereket edeninde endamynyň ýumrulary moýmuldaşyp duran, daşyndan seredeniňde iňňän gazaply görünýän, orta boýly, inçesagat, ýigrimi bäş ýaşlaryndaky Reşit atly ýigidiň atlar bilen baglanyşykly görkezýän tomaşalary hasam ünsüni özüne çekýän ekeni.

Onuň ýere sanjylan çigildem güllerini atyň üstünde oturan ýerinden arkan gaýyşaga-da, eýeriň bir gapdaly bilen syrygyp gelip agzy bilen alşyny görende dagy şol sungata bolan söýgüsi hasam artypdyr. «Şun-a menem başarsam gerek» diýip, öz ýanyndan göwün ýüwürdipdir. Gündizlerine doganoglany, deň-duşy hem gepi alyşýan dosty Atanepes kakamam ýanyna alyp guma çykypdyr-da, «Ak alaňyň» takyrynda Reşidiň şol hereketlerini gaýtalajak bolupdyr. Ýöne, bolmandyr. Şonda Atanepes kakam: «Bu gaty uzak türgenleşigi talap edýän zat, Mämmet. Beýdip, birden ýapyşsaň kyn bor. Bir ýeriňi agyrdarsyň, maýyp borsuň, gowusy sen şol diýýän darbazyň bilen tanyş-da, inçe syrlaryny öwren, gerek bolsa öýüňe çagyr, dostlaş» diýipdir.

Ýene bir gezek Reşidiň hersi bir tarapa dyzaýan iki sany dyzmaç atyň arasynda durup, ýüp bilen ikisinem butnatman saklaýşyny görende dagy atamyň tas zähresi

ýarylan ekeni. Ol: «Beýip-bä-ä...» – diýip gygyranyny, «zöwwe» ýerinden turanynam bilmän galypdyr. Aşak oturanyndan soňam uludan demini alypdyr-da: «Aý, ýok, mun-a men asylam başarman» diýip, pyşyrdapdyr.

Sirke gatnamasyny welin goýmandyr. Gaýtam ýygjamladypdyr. Soň-soňlar, enemiň ýarym oýun, ýarym kine bilen aýtmagyna görä, şol döwür ol ýeke bir gyrmyzy bägüllerini däl, eýsem tas, söýgülisinem ýadyndan çykaran eken-ä.

Reşit aga bilen tanyşmaga welin bogny ysmandyr. Ýygralygy ýol bermändir. Telim gezek dagy oýun gutarandan soň barypdyr-da, çadyrynyň agzynda durup-durup ahyram giribilmän gidipdir. Ahyram onuň bilen tanyşdyrmaklygyny Atanepes kakamdan haýyş edipdir.

Ýöne, Atanepes kakam şähere gelmelem, atamy Reşit aga bilen tanyşdyrmalam bolmandyr.

Sebäbi, gün yrman gatnap ýörensoň, sirkiň işgärleri soňabaka atamy tanap ugrapdyrlar. Reşid-ä onuň diňe öz oýunlary bilen gyzyklanandygynam aňypdyr. Şonuň üçinem, bir gün oýun başlanmazynyň öň ýany atamyň ýanyna gelipdir-de, adyny sorapdyr. Öz adynam aýdypdyr. Ykjam tanşanlaryndan soňam: «Näme, şu

käre höwes edýäňmi? Sirkçi bolasyň gelýämi? Işlejekmi biz bilen?» diýip, sorapdyr. Atamam: «Howwa, işlejek. Ylaýyk öz atymam bar» diýipdir. Reşit oňa entek öwredilmedik at bilen işläp bolmaýandygyny, onam edil adam ýaly türgenleşdirmelidigini düşündiripdir. «Galanynam görübereris. Sen her gün meniň atlar bilen türgenleşýän wagtym atyňam al-da gel, belki, biz oňa-da sahna çykmany öwrederis» diýipdir.

Şol gün agşam oýun gutarandan soňam atam gijäniň ýaryna çenli Reşidiň ýanynda bolupdyr. Köp zatlar barada gürleşipdir. Dostlaşypdyr. Reşidiňem atamy sulhy alypdyr. Asyl, ýanyndan goýberesi gelmändir. «Men köpden bäri özüme şägirt gözläp ýördüm, duşanyň gowy bolaýdy» diýipdir. Ol dagystanlylaryň kumuk halkyýetinden bolup, dilem türki bolansoň, atama onuň bilen düşünişmek gaty bir kynam bolmandyr.

Reşit – ýatlan wagty atam onuň adyny Rediş diýip tutardy. – Ertesi oýnuň öň ýany oňa ilk-ä ownukly-irili haýwanlary görkezipdir, olary boýun egdirijiler bilen tanyşdyrypdyr. Soňam beýleki artistleriň ýaşaýan çadyrlaryna aýlapdyr.

Henizem şol çykyş edenlerindäki ýaly ýarym-ýalaňaçlyklarydyr öýdendir-dä, aýal-gyzlaryň bolýan

çadyryna girjek wagtlary atam özüni arkan zyňypdyr. Gaçmaga synanyşypdyr. Ýöne, Reşidiň berdaşly gollary ony butnatmandyr.

Oňa çenli gyzlaram çadyrdan boýunlaryny uzadyşyp: «Geliň, geliň, çekinmäň, biziň barymyz sizi tanaýas ahyryn» diýşip, ors dilinde «jedirdeşipdirler». Reşit terjime edipdir.

Şondan soň atam nalaç, tas gözüni ýumup diýen ýaly girmeli bolupdyr. Onuň bolşuna gyzlar gülşüpdirler. Reşidem gülüpdir-de: «Mämmet, çekinme. Sen entek bular bilen işleşmelem ahyry. Şonuň üçinem, öwrenişiber» diýipdir. Gyzlara-da onuň kimdigini, näme üçin gelendigini düşündiripdir.

Gyzlar atamyň çekinjeňligini halapdyrlar. «Wajyrda-wujur» bolşup, daşyna üýşüpdirler-de, ýerli-ýerden, her dürli soraglar beripdirler. Ýöne, atam şol gyzlaryň birinden öňňesiniň diline düşünmändir.

Ol gyzam edil Reşit ýaly türkiçe gepleýän ekeni, özem şeýle bir eneme meňzeşmişin welin, atam oňa tasdanam: «Ennewül, sen näme işläp ýörsüň bu ýerde» diýen ekeni. Şol zatlary ýatlanynda atam pahyr, hatda ölmeziniň öň ýanlaram birhili gyzaryp-bozaryp, uýaljyrabererdi.

Şondan soň-a atam ir bilen geler ekeni-de, uzynly gün bazygärleriň ýanynda bolup, öýüne diňe gijäniň bir wagtlary dolanyp barar ekeni. Soňabaka dagy sirkiň işgärleri bilen şeýle bir öwrenişipdir welin, hatda oýunçy gyzlaryň ýarym-ýalaňaç wagtlaram gözleriniň içine seredip, arkaýyn gürleşibilýän ekeni. Çadyrlaryna baryp çaýam içişibilýän ekeni. Düşünse-düşümese-de olaryň orsça gepleýänleri bilenem ara-çoha birdir-ýarymdyr gep alyşýan gezeklerem bolaýýan ekeni.

Göwresi çepiksije, tebigaty boýunça-da çeýe, çakgan, höwesem güýçli, üstesine öňden bäri özem şol ugurdan özüçe türgenleşip ýörensoň, Reşidiň at üstündäki oýunlarynyň aglabasyny kän bir emgenmän özleşdiripdir. Ýöne ine, onuň ýerdäki güli at üstünden agzy bilen alyşy welin entek-enteklerem eýgertmejek bolup dur diýýä. Şu meselede oňa esasanam boýunyň kelteligi kän päsgel beripdir. Şeýle-de bolsa, Reşidiň irginsiz tagallalary netijesinde atam ahyry onuňam hötdesinden gelipdir.

Türgenleşik bir çene baryberenden soň, Reşit ony kä özüne kömekçi, käte-de özbaşdak bazygär hökmünde sahna çykaryp başlapdyr. Hatda «gülli» oýny ynanan gezeklerem bolupdyr. Ýöne, ol oýunlary atam Reşidiň atlary bilen ýerine ýetirmeli bolupdyr. Çünki, öz aty

bilen çykmaga Reşit rugsat etmändir. «Sahna, şowhuna öwrenişmedik sarç atyň birdenkä ürküp özüni märekä urmagy, zaýaçylyk edäýmegi ahmal» diýipdir.

Atam welin orta sirkiň aty bilen çyksa-da kaýyl ekeni. Çünki, ortadaky çyralary dyz boýy kenaraly döwräniň içi bilen atyny öňňürdikledip ugranyndan tomaşaçylaryň arasyndan tanyşlary, esasanam deň-duşlary ýerlerinden turýan ekenler. Atama tarap telpeklerini bulaýlaşyp: «E-eý, serediň, – e-eý, ol atyň üstündäki Mämmetdar – e-eý...» diýşip, gygyryşýan ekenler. Haçanda özüni atdan arkanlygyna goýberip, hallan atyp gelşine ýerdäki güli agzy bilen alansoň, dagy gohdan-galmagaldan ýaňa çadyryň içinde durar ýaly bolmaýan ekeni. Bu ýagdaý atama diýseň hoş ýakýan ekeni. Indikide ondanam has çylşyrymly oýunlar görkezmek barada arzuw edýän ekeni.

Reşidiňem öz täze şägirdine göwni ýetipdir. Basymrak oňa aty bilen çykar ýaly ýagdaý döretmekligiň aladasyny edip ugrapdyr. Dor at bilen geçirýän türgenleşiklerini ýygjamlaşdyrypdyr, güýçlendiripdir, ahyram maksadyna ýetipdir.

Ýöne, edil şol wagtam sirkiň gitmeli wagty gelipdir. Muňa atamam-a gynanypdyr welin, Reşit hasam

gynanypdyr. Ýöne, ol atam özlerinden galar öýtmändir. Şol tama bilenem: «Gideli. Atyň-a taýyn. Özüňem taýyn. Täze-täze oýunlaram taýynlarys. Onsoňam ýurt görersiň, dil, hünär öwrenersiň. Soň Orsyýediň uly, döwlet sirklerine goşulyp gidibermegiňem ahmal, iň bir esasy zadam türkmen halkynyň içinden çykan ilkinji sirk ussady bolarsyň, onuň abraýyny galdyrarsyň...» diýipdir.

Sirkçi bolmak höwesinde bolsa-da, entek o zatlaryň pikirinem edip görmedik atam birbada Reşide näme jogap berjegini bilmän ýaýdanypdyr. Olar ýaly uly meseläni dädesine, ejesine geňeşmän çözübilmejeginihä onsuzam gözi ýetýän ekeni welin, olaň aňyrsynda dodajyklaryny kemşerdip Annagülem dur-a! Onsoňam bu öwrenişen ýurduňy, iliňi-günüňi taşlap, başdepän gidibermek...

Içki pikirlerini daşyndan aňan ýaly Reşit oňa: «Bolýa. Hossarlaryň bilen geňeşip gör. Netijesini soň gel-de maňa aýdaý. Belki oňuna bolaýady-da» diýipdir.

Atam sesini çykarman baş atypdyr-da, dor atyna atlanyp oba gaýdypdyr. Iru-giç şu meseläniň ýüze çykjakdygy barada oýlanmandygy, ata-enesine syzdyryp, tarlaryna kakyp görmändigi üçin gynanypdyr.

Barşy ýalam öňünden ýylgyryp çykan dädesidir-ejesine maslahat salypdyr. «Reşit şeýle-şeýle diýýä, şeýtseň türkmeniň abraýyny galdyrarsyň diýýä» diýipdir.

Nazar şyh birmeýdan sesini çykarman, ogluna göz astyndan garap otyrypdyr. Öwran-öwran içini hümledipdir. Daşyndan seretseň ol şol wagt içinden atama aýdar ýaly, özem ömrylla ýadyndan çykmaz ýaly bir, jaýdar, ýakymsyz söz gözleýäne meňzäpdir. Ahyram duluklaryny titredip, kellesini saňňyldadyp oturyşyna sesinem sandyradyp: «Näme, beýle wejeralyk bilen galdyrar ýaly türkmeniň abraýy bir ýerlerde gaçyp galypmy? O-da saňa galypmy? Döwlet derejesindäki edara girip-çykyp ýöreňsoň menem bir döwletli işiň başyny tutup ýörensiň öýdüpdirin» diýipdir. Gözlerem gitdigiçe ulalypdyr. Süňňi saňňyldapdyr. Şol bolşy bilenem assa-ýuwaşdan süýşenekläp ugrapdyr. Eline iler ýaly zat gözlän bolsa gerek, eýýämhaçan bäbenekleri çylgym-çylgym gyzyl damarjyklardan dolan gözlerini haýallyk bilen daş-töweregine aýlapdyr. Ýerinden turdugam «gabyr-gubur» basjakdygyna ömür etmedigini edip, ogluny depgi astyna aljakdygyna şek-şübhe galmandyr.

Ol o diýseň şol wagt häliden bäri bir çetde çugutdyryp,

gözünden ýaş döküp oturan Akjemal enemem düwdüneкläp orta çykypdyr-da, barmagyny atama tarap çommaldyp: «Gidibilşiňe bir git! Ädimiňi bir ät! Tohumymyzda ýokdur iliň öňüne çykyp darbazlyk eden. Ojagaz bolup ýörşüňe göz ýumduk, ýeke çagam göwni galmasyn, wagtlaýyn zatdyr, geçer giderler-dä, diýdik. Näbileli bular ýaly yzlaryna düşürip alyp gitjek hyýallarynyň bardygyny... – Akjemal enem eýýämhaçan ýarpy göwresi ýere giden atama öňküsindenem beter azgyrylypdyr. – Aý, betbagt, olar bir geçip barýan tüweleý. Geçenlerini ýol, gonanlaryny gol bilýär-ä! Jögüler ýaly bimekan, pany ýaly bipeýan bir zad-a olar! Ne öýleri, ne işikleri, ne watanlary, hiç zatlary ýog-a! Ergeneksiz eklenip, bosagasyz saklananlar-a olaň barysy, aý bisyrat!..»

Birdenem hemişe şular ýalyda bolşy ýaly, Akjemal enemiň kakyny tutup başlapdyr. Ilk-ä titräpdir, birdenem demi içine düşüpdir-de, bir tarapa agyp gaýdypdyr, ýumruklaryny düwün gözlerini depesine dikipdir, dişlerini gyjapdyr. Ep-esli wagt şeýdip ýatandan soň, demi açylypdyr-da, soýlan horaz ýaly «gy-yk, gy-yk» etdiripdir, yzyndanam: «A-aý, a-aý, a-aý...» diýip, sesiniň ýetdiginden gygyrypdyr. Ahyram usurgap özünden gidipdir.

Bolsa-da, bu ýagdaý atamy dädesiniň gazabyndan-a halas edipdir. Ýaňy bir oglunyň üstüne sürnüp ugran Nazar şyh aýaly agyp ugrandan oňa tarap topulypdyr. Ýagdaýyna belet bolansoň ur-tut boýunbagjygyny çözüpdir, ýakasyny gowşadypdyr, ýüzüne suw sepipdir, berk gysylgy dişleriniň arasyny, berk ýumulgy ýumruklaryny açypdyr. Özünden gidenden soň, düşek ýazyp, süýrekläp diýen ýaly töre geçiripdir. Howa sowuk bolmasa-da, üstüne ýukarak ýorgança ýapypdyr.

Şondan soň ol usullyk bilen atama tarap öwrülipdir. Gezegiň özüne ýetendigini duýan atam «zöwwe» ýerinden galypdyr-da, bir bökende bosagadan towsup geçipdir. Sirke goşulyp gitmekden geçen, dädesiniň gahary ýatyşýança enemiň kakasy Temmim daýymdan bäş-üç gün gaçybatalga soramak üçin goňşy oba tarap tutdurypdyr.

Şu iki ortada kimden eşidendigi belli däl, özem tärimleriň gözeneklerinden jyklap görendir-dä, atam bärden bara-barmaşa Annagül alty ganat ak öýüň haşamlanan galyň hem goşa gapysyny zarp bilen serpip açypdyr-da, gazaba dolan gözlerini atamyň ozaldanam üç ýuwlan ak esgä dönen ýüzüne dikip, ýuwaşlyk bilen: «Meni näme, Satlyk dälä goýup gitjekmidiň, bigaýrat...» diýip pyşyrdapdyr.

Şol pursady ýatlan mahaly atam pahyr hern-ä: «Ennewüliň şolar ýaly gaharlananyny men şondan öňem göremok, soňam» diýerdi. Ýanynda enemiň özem bar bolsa, o pahyram şonça ýyllardan soňam gep alyp galmazlyk üçin: «Dogram-da näme, halys janym ýanaýdy-da... Ozaldanam birtopar baldyrlaryny güjeňleşip ýören belalar bilen garyşyp-gatyşyp ýörensoň... Soň-a puşmanam etdim welin, nätjek-dä, agzymdan sypaýdy-da... Ýer ýüzünde ýeke özüm ýalňyz galyp barýan ýaly bolaýdym-da...» diýerdi.

Ana, şeýdip, atam täze öwrenen ýene bir hünäri bilen hoşlaşmaly bolupdyr. Telim günläp hatda Reşidiň ýanyna gitmäge-de, gelen netijesini aýtmaga-da bogny ysman ýaýdanyp gezipdir. Asyl, Temmim daýymlardan çykmandyram.

Gaharyndan açylyşansoň, onda-da Akjemal enemiň haýyşy boýunça, ol ýerden atamy garry atam Nazar şyhyň hut özi alyp gaýdypdyr. Ýöne, ne yzyndan baranda, ne ýoldakalar, ne öýlerine baransoňlar, çyndan-ýalandan garry atam sesini çykarmandyr. Akjemal enem welin ogluny öňünden çykyp gujaklapdyr. Aglapdyr.

Diňe şondan soň atam dädesinden Reşit bilen hoşlaşyp gaýtmana rugsat sorapdyr. Nazar şyh welin

şonda-da sesini çykarman, başyny atmak bilen oňaýýypdyr.

Atam dor atyna atlanyp hemişekije ýoly bilen şähere ugrapdyr. Baryp görse bazygärleriň üç aý bäri mesgen tutan ýerlerinde ýeller öwüsýämişin. Atam şeýle bir erbet bolupdyr welin, esli wagtlap atyndanam düşübilmändir. Düşenden soňam atyny golaýdaky sütünleriň birine baglapdyr-da, sirkde çykyş edýän atlaryň, gyzlaryň, Reşidiň ýaşan çadyrlarynyň ýerinde gözüne ýaş aýlap kän oturypdyr. Olar bilen hyýalynda hoşlaşypdyr. «Rediş! Sen meni bagyşla. Men namart boldum, nadan, bigaýrat boldum. Nädeýin, mizanyň bir tarapynda atam-enem, ilim-günüm, Ennewül dur, men olary taşlap gidibilemok. Olaryň bolsa bu ýerlerde mensiz durarlary ýok...» diýipdir. Nirede bolsalaram janlarynyň sag bolmagyny arzuw edipdir.

Edil şol wagtam, möwsüm döwri özi ýaly Reşit bilen dostlaşan, demir ýol dükanynda satyjy bolup işleýän, Mişa atly orta ýaşlaryndaky ermeni peýda bolupdyr-da, türkmençemi ýa azerbaýjançamy, belli däl: «Iýen Mameými?» diýipdir we jogaba-da garaşman, gaýyşdan tikilen goňrumtyl bukjany eline tutdurypdyr. – Muny sänä Räşit goýup gitmişdir». Atam: «Näme bü...» diýipdir. O-da eginlerini gysypdyr-da: «Bilmiräm...»

diýipdir. «Reşit maňa hiç zat diýmedimi?» diýen soragyna bolsa sessiz-üýnsüz başyny ýaýkaýypdyr. Epesli aşak bakyp durandan soňam: «Räşid ýahşy kişidi» diýipdir. Muňa atamyň göwni hasam bozulypdyr. Aşak oturypdyr-da, tä, içi egsilýänçä, içigip-içigip aglapdyr. Hatda, dükançy Mişa daýynyň haçan gidendiginem duýmandyr.

***

Öýüne gelenden soň atam açyp görse, bukjanyň içi ak kagyzyň ýüzüne suwly reňk bilen çekilen suratlardan doly ekeni. Megerem, ol suratlar bir wagtlar sirkiň afişasy bolup hyzmat eden bolsa gerek, howanyň ýüzünde gaýyşyp ýören bili halkaly gyzlar, at üstünde ganatlaryny gerip, çapyp barýan murtly daýaw adam her elinde bir daş göterip duran ýaş ýigit we başga-da birnäçe oýun sahnalary bar ekeni. Ýöne, bazygärleriň biziň etrabymyzda işlän döwürleri onda-munda olar ýaly elde çekilen kiçijik, ýöntemje suratlar dälde, çaphanadan çykan, ullakan, ýalpyldawuk afişalar asylypdyr. – Şyh Mustapa gürrüňe başlaly bäri gör indi näçinji gezekdir, uludan demini aldy. – Reşidiň atama ýadygärlik goýup giden şol suratlary mende henizem bar...

– Baý-ba-a... Ýüz ýyl dag-a geçendir ondan bäri?..

Režissýor gözlerini petige dikdi.

– Hany göreýin... Hm-m... Häzir-ä iki müň on bir... Şol wagtam müň dokuz ýüz birinji ýyl bolmaly... Diýmek... Diýmek... Ylaýyk...

– Ylaýyk bir ýüz on bir ýyl bolýa – diýip, sanlary aňymda aýlap oturyşyma hasaby ondan öň çykardym.

– Dogry. Bir asyr, on bir ýyl. Ýöne maňa galanyn adam-a kyrk ýyl gowrak bolandyr...

– Diýmek, ýa-ha gowy saklapsyň, ýa-da özi gowy saklanypdyr.

– Soňky diýeniň dogry bolaýmasa, meniň-ä oňa eden üýtgeşik hyzmatym ýok...

Režissýor ikimizem bilimizi ýazmak üçin kürsüden düşüp diwan-krowadymyzyň üstüne geçdik.

– Ýöne, atamyň Reşitden öwrenen oýunlary welin, biderek gitmändir – diýip, arkan düşüp, özüni rahat duýandan soň Şyhmustapa indi atasynyň durmuşyndan başga bir wakany gürrüň bermäge başlady.

– Biziň gum içindäki obamyz bilen Temmim daýymlaryň obasy aslynda bir oba ekeni-de, bilmedim näme sebäpdendigini, ir döwür ýarysy bölünip

aýrylypdyr. Ýöne, daş ýere gitmändirler. Aralarynda diňe at gaýtarym ýalyrak, şyr-takyr, ak meýdan bar ekeni. Şol takyr häzirem bar. Asly bir bolansoň iki obaň adamlaram biri-birleri bilen götde-çat ekenler. Ol obanyň ekabyr-a Temmim daýym, biz obanyňkam garry atam ekeni.

Ine, onsoň şol obanyň haýsy birinde toý ýa-da «Gurbanlyk», «Nowruz» diýen ýaly milli baýramçylyklar bolsa, ikisem şol takyr meýdana çykar ekenler-de, iki tarap bolup, iş wagtky dil bilen aýtsak, sport ýaryşlaryny geçirer ekenler. Ýaşulylar: «düzzüm», «küşt», «ýüzük» oýnasalar, işşekçer, dyzmaç jahyllar «göreş», «ýaglyga towusmak», «gary döwmek», «atçapyşmak», «owlak çapdy» ýaly dürli oýunlar boýunça özara ýaryşar ekenler.

Ýöne, ýaryşyň ýeňişli tarapy hemişe biziň obanyň ýigitleriniň tarapynda bolýan ekeni.

Oňa-da esasan, Atanepes kakam sebäp bolýan ekeni. Ol daýaw, gujurly, repide ýaly ýüzi ak, goýungöz, köp-köp çarwa oýunlaryndan başy çykýan salyhatly ýigit ekeni. Obanyň ähli ýigitleri, şol sanda atamam şoňa gulak asýan ekenler.

Biziň obanyň oglanlarynyň edýän oýunlarynyň

hemmesini garyndaş obanyň oglanlaram edibilýän ekenler. Ýöne, olardan tapawutlylykda Atanepes kakam bir-ä göreşde öňüne adam geçirmeýän ekeni, birem göwresiniň agyrdygyna garamazdan, esli ýere çenli iki eliniň üstünde ýöräp gidibilýän ekeni. Şonuň üçin käte Atanepes kakamyň baýragy tutluşmazdan alyp gaýdýan gezeklerem bolýan ekeni.

At üstündäki oýunlaram atamyň özi oňarýan ekeni-de, ol obaň ýigitleri her gezek ýüzlerini sallaşyp gitmeli bolýan ekenler.

***

Sirkiň gidenine köp wagt geçmänkä, güýzüň bir güni, indi birneme ýüregi ýerine gelen atam ýene-de öňküje heňjagazyna başlapdyr. Dor atyna atlanyp, her bazar güni şähere gidipdir-de, köýneginiň içini bägülden dolduryp gelipdir. Öňküsi ýaly öňünden çykana paýlapdyr, iň peýwendini bolsa, indi birneme öýke damary gowşaşan eneme eltip beripdir.

...Bir günem öýlänaralar şäherden gaýdyp gelse, iki obanyň oglanlaram şol ak takyra üýşüşip, özlerem näme üçindir juda sus oturan ekenler. Biziň obaň ýigitlerinde-hä asyl, gymyldy-hereket ýok diýýä! Iň bärkisi sähel-mähel zady dagy piňlerine-de almaýan ýaşulylara

çenli, keýpine-şärik çaga-çugalara çenli bir çetde aşak bakyşyp, çöp bilen ýer gorjaşyp, otyrlar diýýä.

Şol gün goňşy obada toý bardygam, bazar güni ak takyrda ýaryş boljakdygy barada o güne mundan üç gün öň duýdurylandygam atamyň ýadyna şondan soň düşüpdir. Şonuň üçin bolsa gerek, obadaşlary atama ýüz bermejek bolupdyrlar. Kiçiler salam bermändirler, ulular «waleýk» almandyrlar.

Atamam näme etjegini bilmän, bir çetde atyny keserdipdir-de, eýeriň üstüne syrtyny gyşyk goýup oturyberipdir.

Hern-ä Atanepes kakam oňa dözmändir. Bolan işi bolşy ýaly aýdyp beripdir. Onuň aýdyşyna görä, ýeňilib-ä ýeňilmändirler welin, ýeňibem bilmändirler. Ara-çäre diýen ýaly bir ýagdaýa gelip durupdyrlar. Çünki bu gezek biziňkileriň edýän hereketleriniň hemmesini olaram edipdirler. Iki elleriniň üstünde-de ýöräpdirler. Hatda olaryň biri haçan, kimden nirede öwreneni belli däl, ýa o-da sirklerde görüp soň özbaşdak öwrenenimi garaz, çatanlaryny açyp ýerde ýatan ýukajyk öýmäni agzy bilen alypdyr-da, biziňkileri «aňk» edipdir goýaýypdyr. Ýöne, her niçik hem bolsa, birküç gezekki eden şowsuz synanyşyklaryndan soň biziňkilerdenem

çeýeräkleriniň biri olaryň ol hereketlerini gaýtalapdyr. Şeýlelikde hasap deňleşipdir-de, iki tarapam utuşsyz galypdyr.

«Bar ýetmeziňiz şo dämi?» diýip, atam özüne mahsus bolmadyk gaty ses bilen obadaşlaryna ýüzlenipdir. Olaram «zöwwe» ýerlerinden galypdyrlar-da, «howwa-da-howwa» bolşupdyrlar. Utuşa umyt dörändigine begenmekden ýaňa «dylym-dylym» edişip, dor atyň daşyna aýlanyşyberipdirler.

Atam dikelipdir-de, eýeriň üstünde ornaşykly oturypdyr. Tikenleri bilen kükregini çyzym-çyzym eden bägülleri ýeke-ýeke çykaryp, ýetdiginden iki obaň oglanlaryna-da paýlapdyr. Göze has gelüwlisini bolsa aty alkymlap duran Atanepes kakama berip: «Me, şuny ek...» diýipdir. O-da aňyrrak baradaga-da, bilindäki sapy şyrmaýydan, gülbendi misden ýasalan polat gezligini gynyndan sograga-da, takyr ýere çümdürip çykarypdyr. Emele gelen çukurjyga bolsa bägüliň baldagyny sanjypdyr. Ak takyrda «ösüp» oturan ýalňyz, gyrmyzy bägül töwerege şeýle bir görk beripdir welin, entek atamyň näme oýun görkezjeginden bihabar bolsalar-da, iki obanyň uly-kiçi barysynyň kalbyna şatlyk duýgusy çaýylypdyr.

Atam atyny ýorgaladyp ep-esli gidipdir, birdenem jylawyny dartyp yzyna öwrülipdir-de, ökjesi bilen böwrüne çalaja debsiläp, dor aty ilk-ä «gury säpjine» goýberipdir, soňam sirkdäki ýaly öňürdigine ýazdyrypdyr. Güle golaýlaberendenem «ýa Alla» özüni arkan taşlapdyr. Eýerdenmi, çekidenmi ýa üzeňňidenmi belli däl, belki hemmesindenemdir gezek-gezek gezegine ýapyşyp, atyň bir gapdaly bilen dikbaşaşaklygyna hallan atyp gelşine syryla-syryla bir gulagy ýere degäýjek-degäýjek bolupdyr. Deňine gelendenem göz açyp-ýumasy salymyň içinde bägüli agzy bilen garbap alypdyr-da, ýel göteren gamak ýaly şeýle bir çaltlyk bilen gaýyp baryp eýeriň üstünde «joňkarylyp» oturyberipdir welin, köpleriň-ä onuň şol aralykda näme edip, näme goýanyna gözem ilmändir.

Atam welin sähelçe aralykdan kelte öwrüm edip gelipdir-de, at başyny Atanepes kakamyň çat maňlaýynda çekipdir. «Nätdi, boldumy?..» diýen manyda onuň ýüzüne seredipdir. Baş atypdyr. Şonda baldagy agzynyň bir gyrasyndan sallanyp duran bägül iki tarapa yraň atypdyr.

Atanepes dädem begenjinden ýaňa näme diýjegini bilmän ýaýdanjyrap durupdyr-da, birdenem başyndaky telpegini alyp göge zyňypdyr. «Häý, «Çetiliň» adamlary

gözüňiz aýdyň, biz ýeňdik ho-ow...» diýip, gygyrypdyr. Obadaşlaram onuň şol hereketlerini gaýtalapdyrlar. Atamyň görkezen täsin tomaşasyna özleri bilen deň begenen beýleki obaň adamlaram olaryň aýdanlaryny gaýtalaşypdyrlar, telpeklerini göge zyňşyp gygyryşypdyrlar. Soň biziňkiler bilen bilelikde atamy atdan düşürip, ony «han göter» edipdirler.

Garaz, olaryň edähetleri şeýle ekeni. Biri-birleriniň ýeňişlerine deň-derejede guwanmaklygy başarýan ekenler. Agzybirlik bilen, ak ýürekden paýlaşyp bilseň, şatlyk, guwanç, begenç diýen ýaly, zatlaryň gaty kän adama ýetýändigine, gaýtam paýlaşdygyňça köpelýändigine olar gaty ir döwürlerden bäri düşünip gelýän ekenler.

Şondan soň atam ol ýerde uzak eglenmändir. Henizem agzyndan aýyrman duran bägülini kakyp alyp, ýakasyndan goýberipdir-de, atynyň başyny öz obamyza däl-de, goňşy oba-enemlere tarap öwrüpdir.

Ol obanyň ýigitleri onuň yzyndan gözügidijilik bilen garap duruşlaryna: «Nazar şyhyň ogl-a bägüli hak eýesine gowşurmana gitdi-ow» diýip, ýerli-ýerden, ýöne dostlarça «şoňňyldaşypdyrlar».

3.

...Müň dokuz ýüz üçünji ýylda garry atam Nazar şyh erbet syrkawlapdyr-da: «Ýene oglumyň öýli-işikli bolanyny görübilmän, agtyk söýübilmän gidäýmäýin» diýip, gorkupdyr-da, ur-tut atamy öýlendiripdir. Elbetde, atamyň belli bir käriň başyny tutubilmän, ondan-oňa urup ýörşem, eýläk gitjek, beýläk gitjek diýen ýaly bimesren gürrüňlerem ony az alada goýmandyr. Aýagy duşaklansa hiç ýaňa gidibilmez, bir hünäre gol berer, öbdüpdir.

Hut şeýle-de bolupdyr. Öýlenenden soň atam öýdeçi bolupdyr. Edil biri ýüregine salan ýaly, dini yslama ýapyşypdyr. Özem gaty çyny bilen ýapyşypdyr. Yslam onuň kalbyna söýgi bilen giripdir, ataş bolup ýapyşypdyr. Enem pahyryň aýtmagyna görä, atamyň dini-dianata bolan yhlasy, onuň özüne bolan yhlasyndanam öňe geçipdir. Ol Hudaýyň ady bilen ýatyp, Hudaýyň ady bilenem turupdyr. Her işde Barhudaýa sygnypdyr. Her çent kalbyna şeýtan aralaşyp aljyratjak bolanda ýa birine göwünlik berende: «Allahu-akbar!..» ýa-da: «Alla keremdir» diýipdir. Ony barlyk dünýäsindäki «birlik» hökmünde kabul edipdir. Iman getiripdir. Zikr edipdir. Her işde şükrana bolupdyr.

Yslamyň ýoluna nur çaýýan dini kitaplary öz gözi bilen okap görmek üçin, nirede bolsalaram ýaltanman sowatly adamlaryň ýanyna gatnapdyr. Arap hatyny, çagataý türküçesini örwenipdir. Sözlerine düşünmeseň gulagyň ýanyndan gury owaz bolup geçýändigine gözi ýetenden soň, arap dilinem öwrenipdir. Şol ýerlerde gyt kitaplar bar diýseler, Aşgabada, Mara, Sarahsa, Kerkä, Köneürgenje, hatda Buharadyr Hywa çenli ýol söküp gidipdir. Köp kitaplary baran ýerinde aýlap, ýyllap ýatyp göçüren gezeklerem bolupdyr. Üç ýyllap Buharada okapdyr.

Onuň zyýadalygy ýeke bir dini däl, yşgy, taryhy, ylmy kitaplary hem okaýanlygynda, okan zatlaryny uly il bilen paýlaşýanlygynda, halk köpçüligine öz dilinde düşündirip bilýändiginde ekeni. Ol: «Adam gowusy alym, amal etmese zalym» diýmäni gowy görýän ekeni. Kurany kerimiň türkmençä terjime edilmeginiň tarapynda durýan ekeni. «Terjime etmeli däl, etseň güýji gaçýa» diýýän käbir kemsowat mollalara Hoja Ahmet Ýasawynyň mundan müň ýyl ozalky aýdyp giden şu goşgusyny mysal getirýän ekeni.

Hoşlamaýdur alymlar,

Bizniň aýtgan tüýkini,

Aryflardan sorasaň,
Açar köňül-mülküni,
Aýat-töwür manysy,
Türki bolsa mowafeg,
Manysyga düşgenler,
Ýerge goýar burkuny.

Şeýdibem özüniňkiniň dogrudygyny subut edýän ekeni. Özüni ilden ýokary tutmaýan, minnet etmeýän ekeni. Özüni Hudaýyň guly, uly iliň hyzmatkäri, bilenjesini halka ýetirmegi bolsa özüniň musurmançylyk borjy hasap edýän ekeni.

Şonuň üçinem, onuň pygamberler, enbiýalar, ýagşyzadalar, Görogly, Rüstem Zal, teke begi Zaman kibi gahrymanlar baradaky rowaýatlaryny, hadysdan aýdýan hekaýatlaryny, şerigatyň kada-kanunlaryny, musurmançylygyň ýörelgelerinden edýän gürrüňlerini sebitiň ähli adamlary ýeke bir toýda-tomaşada, ýas märekelerinde, Hudaýýoluna aýdylýan sadakalarda däl, eýsem käte ýörite üýşübem, çagyrybam, alys ýerlerden gelibem diňleýär ekenler.

Umuman, ol şeýle gysga wagtyň içinde arypulla hem köp bilýän kary kişi bolup ýetişipdir.

Il-gün onuň daşyndan: «Nazar şyhyň ogly-ha oýan, bu ýan uruna-uruna ahyry öz ýoluny tapdy-ow» diýýän ekeni.

Atamyň welin bir kemi bar ekeni, o-da sesi gowy däl ekeni, labzy ýok ekeni. Aýat-töwir okanda owazly okap bilmeýän ekeni. Geplände-de ýuwaş, garjaşyk gürleýän ekeni. Şeýle-de çaga ýaly utanjaň ekeni.

Ýöne, aýdýan zatlaryny welin, tüýs ýüreginden syzdyryp aýdýan ekeni. Birnäçe zat bilmeýän hallaryna takwasyraşyp, «şüý-ä köp bilýär-ow» diýdirmek üçin soralsa-soralmasa akyl beren bolşup, kimi haramy, kimi dowzahy, kimsäni käfir, ýene birini hudaýsyz hasaplap, öňýetene dilini degrip, görene ýigrenji bolup ýörmeýän ekeni. Diňe soralan zada, onda-da bildiginden jogap berýän ekeni. Bilmese-de: «Şoň-a şumat jogap berip biljekgä, öýe baryp kitaplaryma seredip göreýin, tapsam indikide aýdaýaryn» diýýän ekeni.

Hut şol häsiýetleri üçinem halk ony gowy görýär ekeni. Howwa-da, ýürekden çykan zat ýürege baraýmalam-da! Içiniň maňzy-mazmuny bolmasa, gaty gygyranyň bilen il-ä däl, öz öýüňdäkilere-de gep düşündirip, terbiýe berip bolmaýar.

Öz aralaryndan şeýle adamyň çykandygy üçin oňa

obadaşlaram-a guwanýan ekenler welin, oglunyň şondan burunky baş goşan pişeleriniň çapyksuwarlykdan öňňesini unamadyk Nazar şyhyň begenjini söz bilen beýan eder ýaly bolmandyr. Özem şol ýol bilen gelýän adam bolansoň: «Hudaýa şükür, oglumam Hakyň ýoluna düşdi, köpçülige ýaramly adam bolup ýetişdi, ylym aldy, ind-ä ölsemem armanym ýok» diýipdir.

Ýöne, ölmändir. Şondan soňam tä Orsyýetde buržuaz rewolýusiýasy ýeňip, Nikolaý patyşa tagtyndan taýdyrylýança ýaşapdyr. Iki sany ogul agtyga – müň dokuz ýüz altynjy ýylda-ha Omar kakama, onunjy ýylda-da Osman kakama ýüzi düşüpdir. Olary dyzyna, boýnuna mündürip kän oýnadypdyr. Kakamy görübilmändir. Ol has giç, ýagny ýigrimi ikinji ýylda doglupdyr. Aralykda atamyň birnäçe çagasy bolup, hemmesem syçrapdyr. Kakam bolanda enem otuz sekiz ýaşynda, Omar kakam bilen Osman kakam bolsa eýýäm ýüňi ýeten ýigitler ekenler. «Şonda Omar bilen Osmanjandan utanybam, tas janym çykypdy» diýip, enem bize gürrüň bererdi.

4.

Howwa, garry atam fewral rewolýusiýasyndan soňky, Oktýabr rewolýusiýasyna çenli bolan gysga aralykda

öňküsindenem beter, üstesine-de Akjemal enem bilen bilelikde agyr syrkawlapdyr-da, ýatan ýerleri ýagty bolsun, ikisem yzly-yzyna ýurtlaryny täzeläpdirler. Hä diýmänem häkimiýeti bolşewikler eýeläpdirler. Patyşa Russiýasynyň çägine girýän ähli ýerlerde söweş hökümetini berkarar edipdirler.

Bilşiň ýaly olar turuwbaşdan halkyň müňýyllyklardan bäri dowam edip gelýän imanyna gadagançylyk girizipdirler, Hudaýy ret edipdirler. Üstesine halka salgyt salypdyrlar, et, ýumurtga ýag ýaly oba hojalyk önümlerine «kontrakt» baglaşmaklyga, dürli görnüşdäki döwlet zaýomlaryny satyn almaklyga borçly edipdirler. Şol zatlary tabşyryp bilmedik, eli ýuka adamlar söwet hökümetiniň duşmany hasaplanypdyrlar we uzak möhletleýin türme tussaglyklaryna höküm edilipdirler.

Ýöne bir yslamy däl, ähli dinlerem ret edýändiklerine, Hudaýa sygynýanlary halamaýandyklaryna gelen günlerinden başlap göz ýetirenem bolsa, henizem öňküleri ýaly şäherden gül daşap obadaşlaryna paýlap, iň gowusynam edil öňküsi ýaly, indi ogullaryndan agtyk söýüp oturan eneme berip, iliň ýagşysyna, ýamanyna ýarap, öz güzeranyny özi tigirläp ýören atam, türkmeniň: «Hudaýdan soň patyşa» diýen gadymy ýörelgesine eýerip, Sowet hökümetiniň garşysyna gitmändir, hiç

kimi onuň garşysyna ündemändir.

Kolhoz gurluşygy döwri ilden öňürti Nazar şyhdan galanja mallarynyň hemmesini orta goýupdyr. Salgytlaryny wagtly-wagtynda töläpdir, «kontraktlaryny» aýtdyrman tabşyrypdyr. Uly möçberde zaýomlar satyn alypdyr. Garaz, «şu adamyň sowet hökümetinden ýaňa içi ýylanok» diýere bahana goýmandyr. Wagt geçer, hemme zat düzelişer öýdüpdir.

Hökümetiň welin, «hor-hory» ýatmandyr. Gaýtam barha güýjäpdir. Iňlis interwentleri, aklar, menşewikler we başga-da birnäçe ýene-ýeneler bilen bellisini edip, doly aýaga galandan, hususan-da, kolhoz gurluşygyny bir ýüzli edeninden soň, ol ganly penjesini indi öz halkynyň bokurdagyna tarap uzadyp başlapdyr.

Şol çaka çenli hernäçe çeýelik görkezip gelenem bolsa, atam pahyr ine, şol apy-tupandan welin geçip bilmändir.

Gürrüň müň dokuz ýüz otuz ýedinji ýylyň tutha-tutlugy barada barýa.

5.

Maşgalamyzyň başyndan agyr apat bolup inen şol waka biziňkileriň gum içinden ýaňy bir etrap merkezine

göçüp gelen döwürleri bolup geçipdir. Atam ol wagt eýýäm oglanlyk döwri sowlup, jahyllygam duşundan geçip giden, elli iki ýaşlaryndaky ýaşuly adam ekeni. Şähere göçüp gelmegine bolsa, çagalarymyz oduň ýanýan, durmuşyň gaýnaýan ýerinde bolsunlar, täzeçe bilim alsynlar, alym, suratkeş, bagşy, sazanda bolup ýetişsinler diýen düşünje sebäp bolupdyr. Şol niýetini amala aşyrmak üçin, uzagyň ujundan onuň ogullary bilen bilelikde Aşgabada göçüp gidäýmek, baran ýerlerinde gowy-gowy güller ekäýmek, bagban bolaýmak niýetem ýok däl ekeni.

Emma, enem pahyryň wagtal-wagtal, jibrinipler gürrüň bermegine görä, şäher olara düşmändir. Egerde gum içinde şol oturyşlaryna oturan bolsalar, onda, onça belaýygerdanlaryň başlaryndan inmezligem mümkin ekeni. «Etrapman geçsin-de, şu etrapmanlar geçen. Şuňa gelen günümizden başlap, başymyzdan gowga sowulmady. Aşgabada giden bolsak dagy tohumymyzyň düýbüne düw ekiläýjek ekeni. Geçiň öň aýagy ýaly alakjan, barysam şü Mämmetden...» diýip, enem häli-şindi nalar ýörerdi.

Onuň beý diýmeginiň sebäbi, atamyň gül ekmek baradaky arzuw-a amala aşypdyr welin, göçüp gelenlerinden soň iki ýyla ýeter-ýetmez, näme

sebäpdendigem takyk däl, gümürtik ýagdaýda Omar kakam bilen Osman kakamyň ikisinem birden tutup alyp gidipdirler. Şol wagt müň dokuz ýüz otuz ýedinji ýylyň tomsy bolup, Omar kakam-a otuz bir, Osman kakamam ýigrimi ýedi ýaşynda ekeni. Omar kakamdan ýedi ýaşly, Hojanazar atly ogul, iki ýaşlam Maral atly gyz galýa. Osman kakamdan ýaňy bir dört ýaşyny dolduryp bäşine giden bir ogul galýar. Özleriniňem şol gidişleri gidişleri bolýa. Gaýdyp, habar-hatyr bolmaýa. Ady Şeýda. Olar barada-da soň gürrüň bererin.

...Howwa, şeýle bolupdyr, ýöne, enemiň ýaňky: «Bize etrap düşmedi» diýmesini welin men özüm-ä dogry hasap edemok. Sebäbi, soň-soňlar, zatlara akylymyz ýetenden soň pikir edip otursak, o döwür ne şäherde, ne obada öýünden kimdir biri alnyp gidilmedik hojalyk galmandyr-a...

«Ýiti gözli Ýežowyň» ýerlerdäki «laçynlary» hatda gum içindäki guýulary çenli baryp ýetýän ekenler-ä.

Ýöne, näme üçindir biziňkilere has ýowuz darandyklary welin çyn. Soňky wakalaram göz öňüne tutsaň enemiň nalasy ýerliksizem däl.

...Men-ä o wagtlar dünýäde-de ýok welin, kakamam ýaňy bir on alty ýaşyny dolduran, öýlenmedik ýigdekçe

ekeni. Entek idili jaýam salyp ýetişmändirler. Gyrgyssag, wagtlaýynça diýip, Omar kakama bir Osman kakama-da bir, ýene birinem atam bilen eneme niýetläp, üç sany, ýerküme şekillije hemmesinem bir hatar edip, jaýjagaz salypdyrlar. Şol üçüsiniň çat maňlaýyndada, gum içinden getirilen, ýöne, mazaly lagşan garaja öýlerini dikipdirler. Ol Nazar şyhdan galan ýadygärlik hökmünde hemmeler üçin deň – ortalyk bolupdyr. Onuň içinde üýşüp çaý içer ekenler, ondan-mundan gürrüňler, gelejek barada süýji arzuwlar edişer ekenler.

Jaýlaryň ählisiniň daş-töweregine atam öz eli bilen halaýan bägüllerini ekipdir. Akaba suw bolmansoň, bägülleri ep-esli aralykdaky guýudan setilli daşap suwarypdyrlar.

Şäher ýerini hernäçe gowy görse-de, agtyklarynyň bagtly gelejekleri baradaky iň gowy arzuw-isleglerini şonuň bilen baglasa-da, barybir atamyň bir aýagy gum içindäki obalarymyzda bolupdyr. Aýat-töwir bilýän adamlaryň gysylýan döwri bolansoň, işan-mollalaram görnetin agalypdyr-da, atam ýeke bir öz obamyz bilen enemleriň obasyna däl, çakylyk gelse aýak ulagy hökmünde ulanýan garry alaşajygyny münüp, has uzakdaky, gumuň jümmüşindäki obalara-da gidiberer ekeni. Bir gün, iki gün ýatymlyk galaýýan gezeklerem

bolaýýan ekeni.

Dogry, hökümet işgärleri oňa-da: «Öli ugradýaň, jynaza okaýaň, öwlüýä barýaň» diýip, azar berýär ekenler. Ýöne, atam musurman bendesiniň gara ýere jynazasyz duwlanmagyny göz öňüne-de getiribilmeýän ekeni. Çakylyk gelse: «Soňunam görübereris, Allahu-akbar» diýäge-de ýola düşüberýän ekeni.

...Şolar ýaly saparlarynyň birinde atam gumdan gaýdyp gelse, enem pahyr işigimizdäki gara öýüň içinde hünübirýan aglap otyr ekeni. «Wiý, Ennewül, näme boldy? Näbela gopdy? Ýa garyndaşlardan gaýdyş edeni dagy bamy?» diýip sorapdyr welin enem: «Wah, gaýdyşdanam beter boldy, Mämmet, balalarymyň agysyny aglap bolmankam ine, düýn gelip, gara geýimliler gelip, arkamyň gara daglarynam goparyp äkitdiler, doganjyklarymdanam dyndardylar. Şanazaram, Begnazaram, ikisinem alyp gitdiler. Men indi neneň edeýin, Mämmet? Munça derdi men nädip çekeýin...» diýip, öňküsindenem beter aglapdyr.

Az wagtyň içinde yzly-yzyna urlan agyr zarbalardan ýaňa bili bükülere gelen atam birki ýola yraň atypdyr-da, içini tutup aşak çöküpdir. Başga-da bir aýdara söz agzyna gelmänsoň, inçejik, jynssyz ses bilen: «Nämüçin

maňa derhal habar etmediňiz...» diýip, gygyrypdyr. Jany ýanyp oturan enemiňem jogaby nagt bolupdyr. «Habar edenimizde seň näme edibiljek zadyň ba?

Öňkülere näme alaç edibildiň?

Öňlerine salyp özüňem äkidiberseler nätjek? Goşa-goşadan ýygnap, ojagyňy öçürmeseler, eýesiz goýup atam ýurdunda ýel ösdürmeseler, ýumurtga togalabermeli etmeseler, birini-ikisini ýygnanlary bilen kanagat edenoklar-a olar...»

Oňa çenlem Şanazar daýymyň aýaly Şemşat daýzam, iki ýaşly gyzy Mähegem elinde, aglap gapydan giripdir. Omar kakamyň maşgalasy Gülnäz gelnejem bilen Osman kakamyň gelni Dürli gelnejemem hersi enemiň bir egninden ýapyşyp aglap başlapdyrlar.

Begnazar daýymyň enemden başga aglara naçary ýok ekeni. Aýaly ilk-ä uzak wagtlap dogmandyr, soňam bir kesele ýolugypdyr-da, ýogalypdyr. Ikinji gezek öýlenmäge bolsa ýetişmändir. Şonuň üçinem, enem olara deregem aglamaly bolupdyr.

Şol başagaýlykda dädemem bar ekeni-de, gögeleräki bolansoňmy ýa oň, agalary tutulandaky yzlaşykda ýüregi çaykylypmy, näme etjegini bilmän, bir girip, bir çykyp, elewräp ýörmüşin.

Şeýda bilen Hojanazaram itenekde-çomanak onuň yzynda diýýä.

Atama bolsa naçarlaryny köşeşdirmek iş bolupdyr. Ahyram ömür etmeýänini edip olaryň üstüne gygyrypdyr. «Goýuň sesiňizi! Beýder ýaly olar näme ölüpdirlermi? Ýa patalaryny alyberiň, diýen boldumy size? Wagtlaryny geçirerler-de gelerler-dä näme! Uly il şu ýagdaýda şumat. Düýnki baran ýerindäki üýşmeleňde aýtdylar, hut Atabaýüfüň özem şu zatlaryň ugrundamyşyn. Şu mesele boýunça ýörite Meskewä-de gitjekmişin. Şol adamlar dagam şeýdip ýören bolsalar bu zatlar beýdip, bu gidişine gidip durmaz-a!.. Ine, meň özümiňem ertir Aşgabada gidip, ulular bilen gepleşip görmek niýetimde ýok däl. Galanam näme, nesibedir-dä, Allahu-akbar...» diýipdir.

Şondan soň aýallar kem-kemden köşeşipdirler. Seslerini goýupdyrlar. Içigip-içigip, tisgine-tisgine uludan sowuk demlerini alypdyrlar-da, ýerlerinden turup, hersi öz işli-işleri bilen boluberipdirler.

Öýde ýeke özi galandan soň, işigi içinden temmeläp, tä içini egisýänçä atamyň özem aglapdyr. Doga okap, gidenlerine Biribardan kuwwat diläpdir.

Garaňkynyň gatlyşmagy bilen, atamyň gelenini eşidip,

gumdaky garyndaşlarymyzam, şäherdäkilerimizem öýümize ýygnanyşypdyrlar. Salamlaşykdan soň, henizem öňki gujur-gaýratyny ýitirmedik, iki obanyňam ekabyry hasap edilýän Atanepes kakam atama: «Hiç kimedem-ä aňsat däl welin, Mämmet, edil häzir-ä hökümediň jyny, şyhlara düşene meňzeýä. Olar indi senem uzak goýmasalar gerek. Agzymdan al alsyn welin, bu gün-erte seňňem yzyňdan gelerler. Ýöne, aýdyşlaryna görä, gaçan gutulýamyşyn. Senem gaç. Iň bolmanda Eke molla ýaly Eýrana geç. Yzyňa biz özümiz serederis. Dünýelerem beýdip durmaz, düzelişer, şondan soň senem gaýdyp gelersiň...» diýipdir.

Emma atam olar bilen ylalaşmandyr. Çünki, ýeke bir Omar kakam bilen Osman kakamyň däl, eýsem hem-ä garyndaş ugrumyz bolansoň, hemem Temmim daýymyň yzynda tutulan ogullaryndan başga direnip duran hossary galmansoň, Şanazar daýymyňkylara eýelik etmekligem öz borjy hasaplapdyr. Şonuň üçinem köp oýlanybam oturmandyr-da, şeý diýipdir: «Kyn günde kömegiňizi gaýgyrmandygyňyz, ýerlikli maslahatlar berendigiňiz üçin taňryýalkasyn, arkadaşlar. Ýöne, olar o ýerde eýdip, bendilikde ýatyrkalar, bularam beýdip bu ýerde aýralygyň zaryny çekişip ýörkäler, menem gaýry bir ýurda gaçyp gidip, o ýerde petekämi gaýşardyp

ýörsem ýa özümi daga-düze urup, daşdan-daşa bukulyp ýörsem bolmaz. Ol namartlyk bolar. Onsoňam ýazgytdan gaçyp gutulyp bolýan däldir. Ol seni nirede bolsaňam tapar, yzyňdan ýeter. Şonuň üçinem, gara başa näme gelse görübermeli bor. Alla keremdir. Näme etmelidigini Onuň özi gowy bilýändir».

Ony ündäp oturmaklygyň peýdasynyň ýokdugyna gözi ýeten myhmanlar: «Bor-da onda Mämmet, belki Hudaý gowusyny edäýedi-dä» diýşip, assa-ýuwaş turmak bilen bolupdyrlar.

***

Hernäçe giňlige salsa-da, atam Atanepes kakamyň aýdanlaryny aňyndan aýryp bilmändir. Gara geýimlileriň şu gijäniň özünde yzyndan geläýmekleriniň ahmaldygyna kem-kemden özem ynanyp ugrapdyr. Aýallaryň öňünde: «Ertir özümem Aşgabada gitjek» diýip beren wadasam ýadyna düşüpdir-de, öz-özi: «Aý, bolýa-la, öňi-soňy gitjek bolsam gelseler gelibersinler-le şolar» diýip, pyşyrdapdyr. Ýüzüni ak-tam edip, häliden bäri gapdalynda aşak bakyp, sessiz-üýnsüz aglap oturan enemiň ýüzüne seredip: «ýaňkylaň diýenleri dogram bolsa, ýalňyşam bolsa, Ennewül, birdenkä geläýseler dagy gyssagara aljyramazyň ýaly sen meniň şaýymy

şumatdan tutup goý. Düwünçejigimi düw» diýipdir.

Enem etegine ot düşen ýaly «zöwwe» ýerinden galypdyr-da, ellerini öwsüp, uly-ili bilen gygyryberipdir. «Waý, senem äkitseler men ýeke özüm birgiden naçar bilen çagany nädip saklaryn, nädip eklärin? Mustapa janam-a ýaş entek. Juda bolmasa git bir ýana ýaňkylaň aýdyşlary ýaly o ýan, bu ýan... – Birdenem kiçijigem bolsa berdaşly gollaryny kelemenledip, ýumruklary bilen goç buýnuzly köneje keçäni küdüňläp başlapdyr. – Waý, men indi nätsemmäk? Nä alaç etsemkäm? – Garageýimliler gelip eýýäm atamy alyp barýan ýaly, daş çykyp, içeri girip, ärini bukara ýer gözläpdir. Gelip ýene-de atamyň üstüne howala bolupdyr. – Juda bolmasa git, guma git, Atanepeslerde gizlen...»

Atam onuň aýdýan sözlerinem, bolup ýörşünem halamandyr. Gaty görüpdir. «Göwräm kiçijigem bolsa men namart däldirin, Ennewül. Seni bu ýagdaýda taşlap gidip gazanjak ömrümiň manysy näme? Soň men nä ýüzüme dolanyp oba geleýin? Nädip iliň-günüň, seň ýüzüňe seredeýin? Başyma telpek geýip nä ýüzüme oba arasynda gezeýin? Onsoňam entek gaýa-gopuz ýog-a! Men ýöne düşünişmäne gitjek, diýýän-ä. Ekitmeselerem özüm gitjek diýdim-ä. – Atam kellesiniň gyzgynyna aýtmadyk zatlarynam, edibilmejek zatlarynam aýdyp

ugrapdyr. – Atabaüf bilen gepleşmelem bolsa, oň bilen Meskewä gitmelem bolsa, baryp Ysdalynyň ýanyna girmelem bolsa gitjek, diýdim-ä... Ýa-ha öz ogullarymam, seň doganlaryňam alyp gelerin, ýa-da... – Atam näme diýjegini bilmän ýaýdanypdyr. – Ýa-da... Iň bolmanda belli bir zat bilib-ä gerin-dä... Ýöne, aglamaňy goý...»

Şondan soň enem aglamasyny goýupdyr-da, sessiz-üýnsüz atamyň ýol şaýyny tutmaga başlapdyr. Çalşyrgyç egin-eşiklerinden, namazlygyndan başga, «ýoldaşlyk» diýip, bir jübüt nanam salypdyr. Soňam ýaýdana-ýaýdana, gapdalynda otura-tura ahyram ýüregini bire baglapdyr-da: «Haçan, nädip, nireden düşenin-ä bilemok, ýöne, Ysdalynyň ýanyna barsaň, ölemen çilimkeşmişin, bir ýerlerden düşüp galan Eýranyň garşy ak temmäkisinden bardy az-owlak. Şonam salaýaýynmy, diýjek boldum-da...»

Bir zat soralanda sesini çykarmasa, azajygam torsarylsa atamyň şol soragy halamadygy hasap edilýän ekeni.

Şol gezegem şeýle bolupdyr.

***

Oba bolsun, şäher bolsun, tapawudy ýok, Aleksandr

Solženisyn, Warlam Žalamow, Anatoliý Rybakow ýaly şol döwür barada köp ýazan rus awtorlarynyň şaýatlyk etmeklerine görä, hatda Moskwa ýaly uly şäherlerde-de tutha-tutluk gije ýarymdan soň, hususan-da daňdanaralar, hemmeleriň süýji uka giden wagtlary amala aşyrylýan ekeni.

Goňşusynyň tutulyp äkidilenini goňşusy duýmaýan ekeni. Diňe ertesi: «Pylanynam ýygnapdyrlar», «Öten agşam pylanynam tutup äkidipdirler» diýen ýaly gürrüňler ýaýraýan ekeni. Her kim özüni tutup alyp gidýänçäler, beýlekiniň ykbalyna baş galdyrmaýan ekeni.

Atamyň düwünçegini taýyn edeninden soň, enem daş çykyp, bir gujak bägül ýygyp getiripdir-de, dulda duran gadymy, nagyşlanan, üsti ýükli sandygyň bir gyrasynda goýupdyr.

Garageýimlileriň şol gije hökman geljekdiklerine indi olaryň ikisem ynanyp başlapdyrlar.

Gündiz aglap-aglap ýaşlary gutaransoň, şeýle-de olar ýaly zady göwünlerine-de getirmänsoňlar, gelinleri gara bermändirler. Irgözinden ýatypdyrlar.

Ýaňy bir on alty ýaşyna giden dädemem şol wagt gündizki bolup geçen işlerden ýaňa kellesi agrap, gara

öýüň içinde ýüzün düşüp ýatan ekeni. Enem ony turuzjak bolupdyr, ýöne, atam rugsat bermändir. «Degme, meni tutup äkidenlerini görmesin, gyýylmasyn, ýüreginde dag galmasyn» diýipdir.

Agtyklarynam, gelnejelerimem oýartmandyr.

Şemşat daýzamlaram golaý ekeni. Ýöne atam enemi olara-da ibermändir. «Olaryň derdi onsuzam ýetik». «Aýralyk pursady, ikijigimiz bile bolaly» diýipdir. Muňa enem bozulypdyr.

Şondan soň, atam töre geçipdir-de, gelseler göni turup gidiberer ýaly düwünçegini bagryna basyp oturyberipdir. Enemem onuň çat maňlaýynda çöküpdir.

Içleri gysmaz ýaly ýaşlyklaryny ýatlaşypdyrlar.

Gulaklary welin daşardamyşyn. Sähelçe «şygyrdy» eşidilse-de, enem-ä: «Hiý-wiý...» diýip, oturan ýerinden diwaryň düýbi bilen gapa tarap süýşenekleýämişin. Ol süýşse atamam: «Ýa Allah...» diýip, öňe omzaýamyşyn. Turmaga hyýallanýamyşyn.

Şeýdip, süýşe-süýşe gijäniň birmahallaryna çenli ikisem bosaga golaýlap, söýeden ýapyşyp oturan bolupdyrlar.

Geljekleri-gelmejeklerem näbelli, çagyrylmadyk

myhmanlara garaşmakdan ýaňa olar şeýle bir ýadapdyrlar welin, obanyň o çetinde it üýrse ýa eşek aňňyrsa-da goltuklaryndan gop berlen ýaly ýerlerinden galyp, sowa-deňleşiberipdirler, «bor onda-da – bor onda» bolşup razylaşyberipdirler.

Wagt daňdana golaýlaberende: «Geljek bolsalar geläýmel-ä, garaşmak ýaly ýaman zat ýok» diýip, atam pyşyrdapdyr. «Başga-da barmaly ýerleri köpdür-dä – diýip, enemem göwünlik berýän şekilde onuň özündenem ýuwaş gürläpdir. – Belki gelmäýediler-dä... Gapymyzy tapman yzlaryna gidäýediler-dä... – Birdenem enemiň ýüzi ýagtylan ýaly bolupdyr. – Asla olaryň seni äkitmek oýlarynada-da ýok bolaýmasyn, Mämmet? Biz ýöne, gury basga galyp oturan bolaýmaly?

Atam jogap bermändir. Gaýtam yzly-yzyna gapydan «jyklap» başlapdyr. Hatda, daş çykyp, o ýan, bu ýan garanjaklan, garaňkylyga tarap ýapyrylyp-ýapyrylyp sereden, gulagyny goýup ýer diňlän gezeklerem bolupdyr. Soňabaka ol bu «oýna» şeýle bir gyzyşypdyr welin, «myhmanlary» öňürti özi görüp, eneme buşlasy, «begendiresi» gelipdir. «Gel-aý, hoşlaşaýaýyn-la, şuň bilenem, jahyl çykdy, gorkup-ürküp durasy ýok-la» diýip, turuzmak üçin birki ýola dagy dädemiň ýatan jaýyna tarapam hyýal edipdir-de, ýene-de dözmän

yzyna çekilipdir.

Oňa çenlem daň saz beripdir. Zulmat gyzarypdyr. Atam içeri giripdir-de, uzakly gije goltuklap çykan düwünçegini bir gyra oklapdyr. «Ennewül, seň diýeniň çyn bolaýdy öýdýän, gelmedi bular-a...» – diýipdir. – Elmydama-da şuňňalydy-da, sen bir zat diýseň şo bolýady-da... Ind-ä Mustapanam turzup, bileje çaý içäýsegem bolman durmaz... Hä? Şeýdelimi? Onda sen çaýyň ugruna çyk, oňa çenli menem bir eglip-galaýyn...».

Şeýdip, ol säherki mynajatyna başlapdyram welin, gapyň agzynda ilk-ä aýak sesleri, soňam «hümürdi» eşidilipdir. Gapy kakylypdyr. Üç bolup içiljek çaýyň aladasy bilen gümra bolup ýören enem baryp işigi açsa eginleri gara gaýyş kurtkaly, edil şol matadan tikilen gaty uzyn gara papakly, billeri kemerli, ýanbaşlary sapançaly, biri türkmen, ikisi başga milletden bolan üç adam ýüzlerini duw-ak edişip durmyşynlar. Ýolbelet hökmünde öňlerine düşüp gelen bolsa gerek, aňyrrakda ispolkomyň işgärlerindenem biri gelenine utanýan ýaly, ýüzüni sypajakladyp, köwejekläp ýör ekeni.

Sapançalylaryň arasyndaky türkmen – ýöne o-da arassa gepläp bilenok ekeni – atamy sorapdyr. Enem

onuň garaşa-garaşa ýap-ýaňyja namaza durandygyny, azajyk garaşmaklaryny sorapdyr. Olar enemiň «garaşa-garaşa» diýen sözüne geň galyp, biri-birleriniň ýüzlerine seredişipdirler. Çünki, olar baran ýerleriniň ählisinden dady-perýada, ahy-nala, «näme üçinlere...» garaşýan ekenler. Bular bolsa... Edil myhman garşylan ýaly...

Olar: «Bor, bor» diýşipdirler-de, çilim çekişip, daş işikde garaşyp başlapdyrlar. Enem: «Okap boldy, giräýiň» diýeninden soňam salam berip içeri giripdirler. Ýüzüne seredibilmän duruşlaryna atama özleri bilen gitmeli boljakdygyny aýdypdyrlar. Atam şol bir sadalygyny edip: «Bor, iniler, bor, asyl men özümem şu gün ir bilen ulyňyzyň ýanyna gideýin diýip otyrdym, geleniňiz gowy bolaýdy, Allahu-akbar...» diýipdir.

Düwünçegine ýapyşanyndanam soň özüniň bize aýdyp berşine görä, enem özi-de bilmezden, uly-ili bilen ses edip, atamyň üstüne zyňypdyr. Sapançaly türkmen olary aýrylyşdyrjak bolsa, beýleki ikisi oňa iki ýerden orsçalap: «Degme, goý, hoşlaşsynlar» diýipdirler. Enem diňe atamyň: «Goý, Ennewül, aglama, Mustapany oýararsyň» diýen sözi gulagyna gelenden soň, atamyň gujagyndan çykyp, bir gyra çekilipdir. Birdenem bir zat ýadyna düşen ýaly eplengi düşeklere tarap topulypdyr-da, üstündäki bägüllerden ep-eslisini alyp, atamyň eline

tutdurypdyr.

Bokurdagy dolmakdan ýaňa atam zordan gepläpdir. «Güllerimiz solaýmasyn, Ennewül, wagtly-wagtynda suwaryp dur...» Enemiň: «Arkaýyn bolaý Mämmet, ýekeje düýbünem guratman...» diýesi gelipdir, ýöne, şoňa-da gurbaty çatmandyr. Atamy alyp çykyşlary ýalam diwardan ýapyşypdyr-da, syrylyp aşak çöküpdir. Bosagany gujaklabam özünden gidipdir.

Şol gije atamyň alnyp gidilendigini hatda, iň ýakyn goňşularymyzam, hatda Gülnäz gelnejem bilen Dürli gelnejem dagam duýmandyrlar. Bolan wakany olara enemiň «iňňildisini» eşidip, ukudan oýanan dädem baryp aýdypdyr. Atam bilen hoşlaşyp bilmändigi üçin ol uzak wagtlap gynanyp, turuzmandygy üçin enemden kine edip gezipdir. Onuň hatda gaýdyp gelenden soňam: «Turuzman gidipsiň» diýip, atama iňirdeýäni ýadyma düşýä.

Şol gije atam bilen bilelikde mekdebiň taryh mugallymy Gurt Eseniňem ýygnalandygy baradaky habar ertesi oba ýaýrapdyr.

6.

Atamyň äkidilenine iki ýyl diýlende uly gelinleri bilen bilelikde orlup-çapylyp, enem dädemi öýlendirýä.

Bir gowy zat, şol döwrüň adamlary guda bolanlarynda ullakan zat talap edibem durmaýan ekenler. «Gapymyzdan aglap gelmese bolýa, daşyny çolaňda alyp gidiberiň» diýen ýaly ylalaşykly sözler bilen ugradyp goýberiberýän ekenler. Sebäbi, hemmäniňem ýagdaýy birmeňzeş bolan. «Seni gör-de, meni gör». Tüýs: «Gyrdeňlikden Hudaý saklasyn» diýenleri ekeni.

Ejemem öň tanalyp ýörlen, terbiýeli ýeriň çagasy bolansoň, gelşi ýaly gelen ýeri bilen boluberipdir. Beýleki gelinleriňem gaýyn eneleriniň agzyna bakýanlaryny görüp, o-da şolaň ýörelgelerine eýeriberipdir. Öýüň ody bilen girip, küli bilen çykypdyr. Öýüň ýüküni dädem bilen deňine çekişipdir. Eltilerine-de ýetdik kömegini gaýgyrmandyr. Olaram özlerini saýry tutmandyrlar. Öýleri aýry bolsa-da, iýenleri aýry bolmandyr. Olar bütin etraba: «Pylanynyň gelinleri ýaly gelniň bolaýsa» diýdirmäni başarypdyrlar.

...Müň dokuz ýüz kyrk birinji ýylyň ýazynda agam Sünnet dogulýa. Şol ýylyň tomsunda-da uruş turýa-da, dädem fronta gidýä. Ilkň-ä: «Sen halk duşmanynyň çagasy, agalaryňam, daýylaryňam türmede otyrlar» diýip, ony almajagam bolupdyrlar. Ýöne, dädem gaty berk durupdyr. «Basylanyň çagasyny duşman saýyp ýörjek bolsaňyz ýene iki günden urşa iberere adamam

tapmarsyňyz. Juda bolmasa-da, gaçyp giderin welin, giderin, Watan goragyndan gaýra durmaryn. Daýylarym üçinem, agalarym üçinem urşaryn» diýipdir.

Soňabaka hakykatdanam kakamyň diýeni bolupdyr. Çünki, ýüňi ýeten goç ýigitleriň haýsynyň dokumentlerini galdyrsalar aňyrsy «Halk durmany» bolup dur diýýä. Şondan soň döwlet möçberinde ol ýörelgeden el çekmeli bolupdyrlar. Hatda Staliniň özem uruşdan öňki basan generallaryny, marşallaryny yzyna çagyryp, frontuň iň bir jogapkärli ýerlerine iberipdir.

Şeýdip, dädem urşa gidýä. Öýüň günamasy, çagalaryň aladasy diňe aýallaryň başyna galýa.

Kyrk üçünji ýylyň başlarynda dädem aýagyndan ýaradar bolup her goltugy bir pişekli gaýdyp gelýä. Şol ýylyň aýagynda-da men bolýan. Elbetde, ýagdaýy gowulaşandyr-da, şondan soň ol pişekleriniň birini taşlapdyr.

Meniň akylym aga-gara ýetip ugran döwürleri bolsa onuň eýýäm bir tarapy tutawaçly, aşaky ujuna-da tegelejik gara rezin geýdirilgi ýeke nil taýajygy bardy. Şonsy bilen «liňk-liňk» edip ýöreni henizem gözümiň öňünde dur.

Ýedi ýaşymy dolduryp, mekdebe gatnap ugran

döwürlerim dädem ojagaz taýagynam zyňdy. Çalarak ýempeýä diýäýmeseň, maýyplygy bildirmedi.

Şol wagtlar meni iňkise goýan zat – birinjiden-ä dädem Sünnet ikimizdenem ogrynça, kimdir birini gözläp, nirädir bir ýerlere hat ýazýardy. Ýöne, kimi gözleýä, nirä ýazýa, ony bilemok... Ikinjidenem, öýdäkileriň ýüzleri hemişe sus, aladaly görünýärdi, özlerem bizden bir zatlary gizleýärdiler. Biz munam aňýardyk, ýöne, sorap bilmeýärdik.

Egerde bir gezek, tötänden diýen ýaly ejem bilen dädemiň özara gürrüňlerini eşitmedik bolsadym, onda o zatlaryň aňyrsynda nämeleriň ýatandygyny men entek-entekler biljek däl ekenim.

...Şol gün olaryň ikisem hemişekileri ýaly, işe gitmek üçin ir turupdyrlar-da, aýak uçda çaý içişip otyr ekenler.

Men tötänden oýandym. Ilki bilenem gulagyma dädemiň: «Näumyt bolmagyň, Arzygül. Belki, bir ýerlerden çykaýadylar-da. Iň bolman-da: «Pylan ýerde mazarlary bar» diýib-ä jogap bererler. Bermeseler ýene ýazaryn. Gerek bolsa Staliniň hut özüne-de ýazaryn welin, tapman-a goýman. Ejeme-de aýt, şeý diý-de. Mustapa her zat eder welin, agalaryndanam, daýylaryndanam, dädesindenem derek tapar, diý. Ýarty

halyna gaýgy edip, janyny gynap ýörmesin...» diýen sözleri ildi. «Bor, bor, şeý diýerin, asyl şeý diýýänem-dä men. Atsyz-sorsuz ýitdi, öldi diýlibem geläýýän bar-a. Honha, Medet Mürze dagy nätdi, patasy alnyp durka özi üstüne geläýd-ä. Düşekde oturanlaryň tas ýürekleri ýarylan eken-ä...» diýip, ejemem onuň bilen deň gopdy.

Gulagyma degen şol geň maglumat barada men telim günläp hiç kimiň, hatda iň ýakyn dostum bolan agam Sünnetiň ýanynda-da dilimi ýaryp bilmedim. Ýöne, ynjalybam bilmedim. «Bularyň gözleýänleri kimler? Olar nirä gidipdirler? Bu iki ortada Staliniň näme dahyly bar?..» Ine, şu oýlar meni günüme goýmaýardy.

Ahyram bir gün agşamaralar, gara öýde ýeke özi ik egrip, oýa batyp otyrka ýanyna bardym-da, enemden soradym.

Ilk-ä ýüzüme seredip, sesini çykarman esli wagt oturdy, soň dodagyny dişläp başyny ýaýkady, gözlerine ýaş aýlady. Aglabermekden zordan saklandy. Ahyram sesini sandyradyp: «Senem bi gowgaly dünýäň aladalarynyň bir çetinden girip ugradyňmy oglum» diýdi. Edip oturan işini bir gyra goýup, «hyk-çok» ýerinden turdy. Elimden tutup daş çykdy-da, hatara oturan üç jaýyň ýertakyryna girdi. Ol ýerde ejem bilen

Sünnet ikisi çaý başynda dädemiň öňem telim gezek aýdyp beren, uruş baradaky «döwli» gürrüňlerini diňläp oturan ekeni.

Enem barşy ýaly meni ejemiň çat maňlaýynda oturtdy-da: «Şüýem-ä bir zatlar aňana meňzeýä, Arzygül. Onsuzam bu gün bilmese-de ertir biler, aýdaýyň şuňa-da» diýdi.

«Şuňa-da» diýmeginiň sebäbi, maňa görä birneme tokarrak bolansoň, aýdylmaly zat şondan sähelçe wagt öň Sünnete aýdylypdyr-da, «Ýöne, iniňe aýdaýmagyn» diýlip berk sargalypdyr.

Şonda ejem ýaşa dolan gözlerini balkyldadyp eneme seredipdi-de, «Gowusy özüňiz aýdaýsaňyzlaň, enesi...» diýipdi. Yzyndanam: ýalňyş gürleýän-ä däldirin-dä, hernä diýen manyda kemşerilip, dädeme garapdy. Dädem aşak bakyp oturyşyna: «Şeýdäýsene, eje» diýenindenem enem meni edil eltendäkisi ýaly elimden tutup, öňki oturan ýerine alyp gidipdi.

Ana, hut şol ýerde, şol gijäniň özünde hem ol maňa öň aýdylmasyz edilen, indem maşgalanyň gelen iň soňky çözgüdiniň esasynda aýdylmaly edilen gizlin syry ýekän-ýekän aýdyp berdi.

Ol syr şol döwür atamyňam, onuň iki oglunyňam,

enemiň iki doganynyňam baryp-ha otuz ýedinji ýylyň tutha-tutlugynda tutulyp, şol çaka çenlem özleri-hä däl, hatda hat-habarlarynyňam gelmändigi, şol gigidişleriniň-gidiş bolandygy bilen bagly ekeni.

Ol syry bizden gizlemekleriniň sebäbi bolsa, çaga kalbymyzy daglamazlyk, ýüreklerimizde hökümete ýigrenç döretmezlik, şeýle-de: Hossarlarymyzyň hemmesi halk duşmany ekeni-ow» diýen düşünjä uýup deň-duşlarymyzyň ýanynda müzzermezligimiz, boýnumyz buruk, egnimiz gysyk gezmezligimiz üçin ekeni. «Oňa çenlem ýa söýerlerimiziň özleri gaýdyp gelerler, ýa-da nämäň-nämedigine, kimiň-kimdigine bujagaşlarymyzyň öz akyllary ýeter» diýen ekenler.

Elbetde, akylym goýalyşandan soň, aňry gitse iki-üç ýyldan o zatlary men hakykatdan-da, barybir bilerdim, ýöne, şol döwür dädemiň kimdir birini däl-de, özüniň iň ýakyn adamlaryny iki agasyny, iki daýysyny, dädesini, jemi bäş adamy gözläp, ýokary, harby edaralara hat ýazýandygyny welin men şol pursat bilip galdym.

Şondan bir gün öňem men öz hossarlarymyň başyndan şolar ýaly aýylganç wakalaryň geçendigindenem, nirelerdedir bir ýerlerde diri gezip ýören agalarymyň, daýylarymyň, atamyň bar

bolaýmagynyň ahmaldygyndanam habarsyzdym.

Atamyň ýaşlygy baradaky ýaňky saňa aýdyp beren gürrüňlerimem enem maňa şonda aýdyp beripdi. Şol gürrüňleri ol soňam köp gaýtalady. Ogullary, doganlary barada-da köp zatlary aýtdy. Asyl, maý tapdygy şolardan söz açaýasy, biziň gözlerimiziň öňünde şolaryň keşplerini gowy tarapdan janlandyraýasy, olaryň «halk duşmanlary» däldiklerini, arassa, päk adamlar bolandyklaryny, hemmesiniňem nähakja tutulyp gidendiklerini bize subut edesi, ynandyrasy geldi durdy.

7.

– Be-e... Gaty geň zatlar gürrüň berýäň... – diýip, men gelşiksizrägem bolsa Şyh Mustapanyň sözüni böldüm. – Ýeri, onsoň dädeň ýazan hatlaryndan näme habar? Hiý, birine-ýarymyna dagam jogap gelmedimi?

– Geldi-i... – diýip, ol süýkdiribräge-de, ýöne, pert jogap berdi. – Hemmesine-de geldi. Özem edil, Sünnet ikimize «maşgalanyň syrynyň» aýan edilen wagtynyň yz ýanragy geldi. Ýöne, atamdan başgasyna gelen jogaplarda derek ýok. Bulaşyk.

– Ataň barada takyk bir zat aýdylypmy?

– Howwa. Oňa gelen jogapda: «Mämmet Nazarow,

1885-nji ýylda doglan, 1937-nji ýylyň 28-nji awgustynda «Yslamy wagyz edendigi üçin» günä bildirilip, on üç ýyl azatlykdan mahrum edilen. Hossarlary bilen hat alyşmaga hukugy ýok. Häzir Uralda, Sloweňkiniň lagerleriniň birinde jezasyny çekip ýör...» – Şyh Mustapa tüýküligine düwündi-de, esli wagtlap gark urup üsgürdi. Uzyn-uzyn ardynjyrady. Ýöne, barybir bokurdagyny arassalap bilmedi. Gürrüňini berýän döwrüniň bozuk radiosy ýaly «jygyr-jygyr» edip sözüni dowam etdirdi. – ...Maddasam, Sloweňkiniň haýsy lagerindedigem ýazylandy welin, şu wagt hiç hakydama gelenok-da...

– A beýlekiler barada näme diýipdirler?

Henizem boguljyrap oturan režissýoryň sesi entegem garjaşyk çykdy.

– Üh-he... Ýaňky aýdyşym ýaly olaryňky bulaşyk. – Ol ýakmaz zat iýen ýaly ýüzüni bürjeşdirdi. – Ýazmaklaryna görä enemiň doganlary-ha öz aýdyşy ýaly daýhançylyk edip ýören hallaryna hamala Eýran bilen aragatnaşyk saklap, sowet hökümetine garşy pitne turuzmakçy bolandyklary üçin içalyçylykda aýyplanyp, hersine on bäş ýyl iş kesilipdir we Arhangelskä ugradylypdyr. Hatyň soňunda bolsa olaryň ulusy Şanazar daýymyň-a şol ýere baranlaryndan soň köp wagt geçmänkä, erbet sowuklap,

şondan aýňalybilmänem ýogalandygy, aýdylýar. Sebäbem, hatda-ha beýle zat ýok welin, dädem dagynyň soň-soňlar, daş gulakdan eşidip çaklamaklaryna görä, gyşyň içinde aşagy betonlanan «izolýatora» salyp, içine-de suw goýberipdirler. Özem şol ýagdaý juda köp gaýtalanan bolmaly. Näme üçin beýle jeza duçar boldy, ony bilýän ýok. Aýtmaklaryna görä, ol gitmänkä-de deň-duşlary bilen urşup-gygyryşyp ýören ýigidem-ä däl ekeni. Enemem hern-ä şol haty okadanynda: «Wah, ýaz ýagşy ýaly mylaýym, gara ýer ýaly ýuwaş, garynjany basmany dözmeýän doganjygym...» diýip aglardy.

Kiçisi Begnazar daýyma gelen hatda bolsa tokaý çapyp ýörkä öz seresapsyzlygy zerarly üstüne agaç ýykylyp ýogalandygy aýdylýar.

– Beýle bolsa olaryň «öldi» habarlary siziň sorag ýollaryňyza garaşyp durman, wagtynda iberiläýmeli ýaly... Her niçik hem bolsa şol ýyllar bendileriň hat-petekleri-hä takyk ýöredilen ýaly. Hatda «sizoda» otyrkalar adyna ýazylan hatlaram Staliniň hut öz eline baryp gowuşýan eken-ä.

– Bilmedim-dä. Belki şeýledirem. Ýöne, biziňkiler-ä şeýle boldy. Nämüçin beýle boldy? Nädip beýle boldy? Hudaý bilsin. Ýakasyndan tutup sorara bolsa adam

ýok. Zamanasyndan görüp oturybermeseň başga alaç ýok. Ýöne, olaňkam ýene ýagşy. Iru-giç habarlary geldi. Ýöne ine, Omar kakam bilen Osman kakamdan welin, nehizem belli habar ýok. Şol gidişleri-gidişleri.

– Beh! Ýagşydan-ýamandan bir zat diýäýjekler ýaly welin...

– Wah, gepem şonda-da. Gelen jogabyň gümürtikliginde-dä... Ynanar ýaly däldiginde-dä...

– Näme diýipdirler?

– Olara gelen jogaplarda ikisiniňem üýşmeleňlerde Amerikany öwmek, «Sowet hökümeti hiç haçanam Amerikanyň yzyndan ýetibilmez, ol iňňän güýçli döwlet» diýmek bilen sowet adamlarynyň kalplarynda göwnüçökgünlik döredýändikleri, adamzadyň röwşen gelejegi bolan kommunizme bolan ynamlaryny syndyrmaga synanyşyk edýändikleri üçin tutulyp, Omar kakama dokuz, Osman kakama ýedi ýyl berlendigi, «etap» bilen Aşgabatdan Orsyýede ugradylandygy ýazylypdyr. Şondan aňyrsy düşnüksiz. Ýagny, olaryň hiç haýsam Orsyýede baryp ýetmändir. Ýolda bir betbagtçylyga uçrapdyrlarmy ýa gaçypdyrlarmy, o hakda-da agzalanok. Dogry, iki hatyňam soňunda: «Egerde, goşmaça maglumat elgerilip, mesele

aýdyňlaşdyrylsa, hossarlarynyň habardar ediljekdigi» aýdylýar. Emma hiç hili habar şondan soň bize gelip gowuşmady.

Şonuň üçinem, hernäçe agyr düşse-de, gelen jogaplaryň esasynda, hossarlarymyz iki daýymyzyňam patasyny almaly boldular... – Režissýor iki çigninden agyz uraýarly göründi. – Çagada bolsam şonda men bir zady berk bildim: «Ölenini gözüň bilen görmedik, eliň bilen jaýlamadyk adamyň patasyny almak ýaly elhenç zat ýok ekeni, Hümmi akga. Onda-da ikisiniňkini birden almak Sünnet ikimiz-ä olaryň nähili adamlardygyny bilemzokdyk ahyry.

Şanazar daýymyň aýaly Şemşat daýzamyň uly-ili bilen ses edip, gara öýüň gapysyndan girip barýany henizem göz öňümde dur. Indi on iki – on üç ýaşlaryndaky göze görnenje gyzy Mähegem yzynda. Şemşat daýzam-a öýe gidişi ýaly bürenjegini çöwre geýdi-de, duldaky çuwalyň öňüne çökdi. Tärimden ýapyşyp ýas aýdymyna başlady. Mähek bolsa ejesiniň arkasyna ýapyşdy.

Omar kakamyň aýaly Gülnäz gelnejem bilen Osman kakamyň aýaly Dürli gelnejemem bürenjeklerini çöwürmeselerem çümre bürenişip Şemşat daýzamyň hersi bir gapdalynda çökdiler. Mähegi gezek-gezegine

gujaklaryna alyp aglaşdylar.

Begnazar daýymyň agysyny aglara maşgalasam, çagasam ýok bolansoň enem pahyr iki-üç adamlyk dagy aglamaly boldy. Onuň: «Waý, namyrat giden doganjygym-aý, bu dünýeden binyşan öten doganjygym-aý...» diýen ýaly agy aýdymlaryny eşidip, Sünnet ikimiziňem daş işikde söýenişip aglaşýanymyz ýadymda. Kimdir biriniň – öz-ä aýal adam – gelip: «Goýuň, jigiler, goýuň, aglamaň, aglasaňyz «pata köşek» borsuňyz diýip, bizi köşeşdirjek bolýanynam bilýän.

Dädem bolsa indi mazaly garran, ýöne ähli bela-beterlerden sag-aman sypan Atanepes kakam we ýene-de garyndaşlarymyzdan iküç sanysy bilen dik durup ses etdi-de, soň mal soýmak, biş-düş etmek ýaly ýas hysyrdylary bilen boluberdi. «Baryň, siz märeke sowulýança Gurt agalara baraýyň» diýip bizi köçeden geçirip goýberenem göz öňümden aýrylanok...

8.

Maşgalamyzyň syry bize-de aýan edilip, daýylarymyzyňam sakytlary sowlandan soň hossarlarymyzyň atam baradaky gürrüňleri edil, duran içi süzmeli meşigiň bujagy çözülene döndi. Çünki, şol wagt müň dokuz ýüz kyrk dokuzynjy ýyl dolup,

wagt diýlen nägehan ellinji ýylyň gerşinden agyz urup ugrapdy. Hasaba görä atam haçan gara berse beräýmelidi.

Şonuň üçinem, hemmeleri bilniksiz şatlyk gurşap aldy. Düýn öňňinki ýas, gaýgy-gam, başdan geçirilen kynçylyklar doly unudylmasa-da, garaz, her kim ýatdan çykarmana dyrjaşdy. Köpden bäri sus oturan hojalyk agyr hassaçylykdan soň aýňalana, höwürtgede ýeke özi galan garry bürgüdiň ganatlary ýazylana döndi. Uly-kiçi hemmäniň ruhy göterildi. Çünki, bir döwürde gidensoňlar, bir döwürde hem geläýjek ýaly biz Omar kakamdyr – Osman kakama hem garaşyp başladyk. Medet Mürzeli wakany tutaryk edinip, hatda patasy alnan Şanazar daýymyň maşgalasy Şemşat daýzamam biliner-bilinmezrägem bolsa, ärine garaşyp başlady. Mähek görgülijigiň dagy girende-çykanda «ýyrş-ýyrş» edip erni ýerine gelmedi.

Umuman, şol wagt biziňkileriň hemmesiniňem kalplaryndatelimýylbäriorunalannäumytlykuçgunlary bilen, täzeden dörän umyt uçgunjyklary özara darkaş gurýardy. Olaryň haýsynyň ýeňjekdigini, haýsynyň ýeňiljekdigini bolsa bilýän ýok. Ony, garaşylýan alynky günler, aýlar, belki-de, ýyllar görkezmelidi.

Biziňkiler diňe gowulyga garaşýardylar. Erbetliklerden, şowsuzlyklardan ýaňa olar juda ýadapdylar.

Şol ýadaw adamlaryň arasynda, juda ýaşdygymyza garamazdan, indi Sünnet ikimizem bardyk. Biz olara täze goşulypdyk. Umyt uçgunjyklarymyzyň köräp tutaşmagy, ullakan alawa öwrülmegi gidenlerimiziň gaýdyp gelmekleri biziň barymyzy şol ýadawlykdan halas etmelidi.

Umyt uçgunjyklary biziňkileriň kalbynda garaşýan adamlarymyzy mynasyp garşy almaklyga bolan höwesi döretdi. Şeýdibem, taýýarlyk işleri başlandy. Oňa dädem başlyklaýyn, uly-kiçi, hemmeler gatnaşýardylar. Ýeke bir gelnejeleri – Şemşat daýzam däl, hatda enemem ýetdik kömegini berýädi. Sünnet ikimizem gyrada garap durmaýardyk.

...Jaýlarymyzyň jaýryk atan ýa suwagy gaçan ýerleri bejerilýärdi, howlynyň içindäki haşal otlar çapylýardy, syryp-süpürilýärdi, süplükler ýakylýardy, esasanam, gyşyň içem bolsa gülläp oturan bägüllerimiziň daş-töweregi arassalanýardy, ösüntgileri çyrpylýardy, düýbi agdarylýardy, hatda gara öýümiziň eşiklerine çenli gurbumyzyň çatdygyna görä täzelenýärdi. «Bu ataňa,

bu Omar jana, bu Osman jana, bularam belki Hudaý, nesibeleri çekip gelseler arkadaglaryma, ine, bulary bolsa üýşmeleň güni Mustapa jan pukara görünmez ýaly gelen-gideniň aşagyna ýazaryn, gapdallaryna oklaryn...» diýip, enem pahyr käbirini täze, käbirini bolsa öň bir zatlara ulanylan, ýöne, täzesar görünýän matalardan tikip täze ömür beren körpençejiklerini, ýassyjaklaryny azyndan günde bir gezek sypaň-sermeň edip, elinden geçirýärdi. Gülnäz gelnejem bilen Dürli gelnejemem uly umyt bilen hysyrdanyp ýörüşlerini görüp begense, syr bildirmän, işe goşulyp, hysyrdanyp ýören Şemşat daýzamdyr – gyzy Mähek ikisiniň her niçik hem bolsa sustlarynyň pesdigini görüp gynanýardy.

Birdenem: «Tussamandan geläýseler dagy» diýip, daş çykýady-da, işikdäki gülleriň iň gowularyndan ýygýardy, getiribem daşy ýaşyl syrçaly, kiçiräk küýzejiklere salyşdyrardy. Içine suw guýýardy. Hemmesini iç işikde hatarlap goýubam töre tarap çekilýärdi-de, hamala Ýewropanyň iň uly sergi zallarynyň birinde goýlan üýtgeşik bir sungat eserine seredýän ýaly, çalaja arkan gaýşyp, ümzügini öňe atyp, gözlerini süzgekledip, boýnuny kä saga, kä sola gyşardyp, siňe-siňe serederdi. «Görseler-ä begenerler özler-ä...» diýip pyşyrdardy.

Şondan soň telim günläp, tä, bägüller solup,

baldaklary guraýança öýümiziň içi-daşy bägüliň ýakymly ysyndan ýaňa ýaz günlerini ýada salar durardy. – Şyh Mustapa iki diwanyň arasyndaky tumboçkanyň üstünde duran «Tefala» tarap tiňkesini dikdi...» – Ýene bir gezek çaýjagaz demlenäýmeseg-ä gürrüňimiz entek-entek gutarmaz...» – diýibem, turup gitdi-de, ony suwdan dolduryp geldi. Hanasynda oturdyp toga çatdy. Köp muşakgatlary gören köneje «Tefalyň» içindäki tagamy azajyk ajymtyk kakýan suwuň inine gyzgynlyk ýaýrap, maşynyň bir «sweçi» işlemeýän motory ýaly «pakyr-pukur, park-purk» etdirip başlanyndanam ýerine geçdi-de, gürrüňiň yzyna başlady. – Şol wagt biz ýaly gidenine garaşýanlardan ýene birem atam bilen bir günde tutulyp äkidilen, Gurt aganyň maşgalasydy.

Başda ondanam habar-hatyr bolmandyr. Ýöne, dädemiň öz ýitiklerini gözläp, ýazyşy ýaly onuňam mekdepde okuw müdiri bolup işleýän, dädem bilen deň-duşrak, ortanjy ogly Amangeldem ýazyp-ýazyp dädesiniň Sloweskide, atam bilen bir ýerdedigini anyklady. Şonuň üçin olaram Gurt aganyň bu gün erte gara bererine garaşýardylar we aýak-aldyklaryna her taraplaýyn taýýarlyk görýärdiler. Häli-şindi gelip, biziňkiler bilen pikir alyşýardylar. Maslahatlaşýardylar. Ýöne, indi iki tarapyňam gep-gürrüňlerinde öňki

ýaly zeýrenç-nalyş däl-de, begenç alamatlary, şatlykly duýgular agdyklyk edýärdi.

***

– Her niçik hem bolsa Gurt aganyňkylaryňam, biziňkileriňem umytlary puja-ha çykmady... – Şyh Mustapa şu ýere ýetenden «Tefalyň» «güpür-tapyry» galdy-da, depesinden güýçli bug çykmaga başlady. Şol buguň badyna hem onuň gaýnamy semdi. Režissýor ýaltalyk bilen, süýrenjiräp ýerinden turdy-da, demlemek üçin, «Tefaly» alyp stoluň başyna bardy. Galaýydan ýasalan tegelek mejimäniň içinde petekesini gaýşardyp duran, ak menekli gyzyl çäýnege çaý atdy. Bolluk bilen atylan gök çaýyň ýakymly ysy otaga ýaýrandanam, ýene gerek bolaýsa dagy diýendir-dä, stoluň üstündäki içi suwly aýna tüňüň bokurdagyndan tutup, «Tefaly» doldurdy. Eltip ýene-de ornunda oturtdy. Ýöne, toga çatmady. Şondan soň çäýnegem öz ýanyna aldy-da, üç ýola gaýtardy. – Azajyk demini alsyn... – diýip, ýany bilen getiren täp-täzeje, mämişi reňkli, kiçiräk, ýüzi üpürjikli el süpürgisi bilen basyrdy. Diňe özüne mahsus bolan täsin ýylgyrmasy bilen «ýyrş» edip ýüzüme seretdi. – Ýadadaýdymmy Hümmi akga men seni?..

– Ýok, ýok, ýadadaňok. Ýadamok. Hiý bular ýaly

gürrüňlerem bir ýadadarmy... – diýip, men uzakly gije ýatman diňlemelem bolsa taýýardygymy duýdurdym.

9.

– Howwa, atamyň gelenini ilki gören men... – Deme goýan çaýyndan içjek bolup ol tas, agzyny ýakypdy. Hern-ä wagtynda saklandy. Şeýtse yzasy azalaýjak ýaly diwanyň üstünde aýagyny sallap dik oturdy. Eli bilen agzyny tutdy. Ýaşaran gözlerini jüýjerdip ýüzüme seretdi. – ...Şu günki ýaly ýadymda. Müň dokuz ýüz ellinji ýylyň ýalňyşmaýan bolsam dekabr aýynyň aýaklary bolmaly. Mekdeplerde täze ýyl baýramçylyklaryna taýýarlyk görülýärdi. Ýolka derek ýaşajyk tut agaçlary bezelýärdi. Men ylaýyk, birinji klasyň ýarym ýyllygyny tamamlapdym. «Hossarlarymyzyň gelerine görülýän taýýarlyklaram tamamlanyberipdi. Tomus başlanan hysyrdylaryň soňy güýze, hä diýmänem gyşa sapandygy sebäpli, haýatymyzyň abatlaýyş işleri dädemiň gelen netijesi boýunça indiki ýyla galdyrylypdy.

Şol wagtlar ýeke bir biziň ýaly ýaş oglanlaryň däl, asyl uly synplardaky oglanlaryň arasynda-da aşyk oýnamaklyk ýörgünlidi. «Okuwdan ünsüňizi sowýa, goýuň şunyňyzy» diýip, mugallymlar hemişe okuwçylary kowalar ýörerdiler.

Ýöne, barybir aşyk oýnalýardy. Ýagdaýymyň ýetdigine görä menem oýnaýardym. Ökde oýunçy bolmaga taýýarlyk görýärdim. Hemmeleri utup, garry atam Nazar şyhdanmy ýa onuňam ata-babasyndanmy galan ullakan golçany dürli reňklere boýalan ýaglaz, akly-gyzyllyja aşyklardan doldurasym gelýärdi. Onuň üçinem elbetde, gowy kenek gerekdi.

Şol günem men düýn-öňňinlikde Sünnete ok guýdurdan, ondan iki gün öňem Şemşat daýzam ýüň boýanda gyzyl reňke boýadan kenegimi has algyr bolary ýaly sürpeýtmek üçin, bir ýerlerden tapyp gelen degirmendaş bölegime süýkäp, garabaşymagaý bolup otyrdym. Şony şeýdenimden soň, çynmy, ýalanmy, ýa meni oýnaýamy, Sünnetiň aýdyşy ýaly, oýun wagty çyzygyň gyrasyna baraga-da: « Gyzylym gygyrt, çöllerde çygyrt...» diýip, atyp goýbersem, ortadaky hatara duran aşyklar iň bolmanda ikiden, üçden sürlenişip-sürlenişip çyzykdan çykybermelidiler.

Şonuň üçinem, men haýdap otyryn. Daş-töweregimden habarym ýok. Howanyň çapgyn aýazdygyna garamazdan, maňlaýymdan der joralanyp akýa. Ýeňim bilen süpürip goýberýän-de, ýene-de sürpäp başlaýan. Arasynda degirmendaş bölegine barmaklarym degip, erbet awunýan. Bogunlarym dagy

gan-gabarçak boldy. Agzyma salyp üfläýen-de, ýene-de işim bilen boluberýän.

...Birdenem çat maňlaýymdan ölügsije bir salgym geçen ýaly boldy. Men ony gözümiň gytagy bilen gördüm.

Başymy galdyrsam, zeýden ýaňa düýbi çüýräp, köwek-köwek bolan üzlem-saplamrak, kä ýerleri gyşarylyp, ýanyny ýere beräýjek bolup ýatan palçyk haýatymyzyň gädiginden boýy özümiňkiden sähelçe galarak, arkasy goş haltaly biri aşak bakyp, tomalanypjyk gelýä. Sünnetiň dostlarynyň biridir öýdüp, men oňa kän bir ünsem bermedim-de, pişämi dowam etdiriberdim.

Şol gün megerem ýekşenbe bolsa gerek, çünki Sünnetem öýdedi. Edil şol wagt o-da öýden çykdy, ýöne, megerem, görmedik bolsa gerek, oňa tarap garamadam. Gaýtam gelip meň üstüme abandy: «E-eý, kän süreteme-eý, igledersiň, çakyry çykansoň derde ýaramaz onyň...»

Oňa çenlem ýaňky «salgym» gybyrdyklap ýanymyza geldi. Kölegesi üstüme düşdi. Men öňkümdenem beter üşäp başladym. «Aýryl» diýmek üçin ýüzüne seretdim... Eý, Huda-aý!.. Sünnetiň nähili bolanyn-a bilemok welin, oňa gözüm düşenden özümiň-ä dogrusy tas, dilim tutulypdy. Dogrusy gorkdum. Çünki, meniň

oglanjykdyr öýdüp oturanym ap-ak saçly, gaty bir ösgün bolmadyk ak sakgally, aksowult, saryýagyzrak ýüzi gasyn-gasyn, bulançak hem kiçijik gözleriniň agy-garasy çala saýgardýan, dodaklary suwy siňen çöl kakynyň tarkyşlary dek jaýryk-jaýryk, ýaşy altmyşmy, ýetmişmi ýa ondanam artykmy, biler ýaly däl, bir goja kişi bolup çykdy.

Onuň egnindäki eşiklerem biziň jelegaýlaryň adamlarynyňka meňzemeýärdi. Barysynyň halys sary gaçan, käbir ýerleri howul-hara, emelsizlik bilen çatylan ýa ýamalan. Siňe seretseň-ä harby eşiklere-de meňzemän duranok. Ýöne, haýsam bolsa-da özüne laýygy tapylmadyk borly, juda «hopul-sopul» görünýä. Ezenegem agyp ýatyr. Almanyň sapagy ýaly inçejik boýny dik hem giň ýakanyň içinde degirmeniň serenji dek iki-baka yraň atyp dur. Balagy ýerden süýrene-süýrene etegi sal-sal bolupdyr. Aýagyndaky ädikdir öýdenim – apgyrdy ýykylan gonçly botinka, üstesine-de bitaý bolup çykdy. Bagjygam birinde bar-da, beýlekisinde ýok. Dilleri dagam möjegiň gulagy ýaly ep-esli ýokarda hekgerip dur. Dolak diýeniňem häki bir göz üçin topugynyň daşyna çolanaýana meňzeýär. Ikisiniňem uçlary gonjundan çykyp, sallanyp ýatyr. Kellesinde-de bir aý mundan öň guzlabilmän haram

ölen towugyň maslygy ýaly bir tarapa ýapbaşyp ýatan aslynyň nä reňkde bolandygyny, nämeden tikilendigini saýgarmak kyn bolan köneje gulakjyn. Onuňam bir taý gulagy-ha iki eplenipdir-de, ujy eteginiň içine dykylypdyr, beýlekisem kellesi haýsy tarapa hereket etse, suwa gideniň eli ýaly şol tarapa galgap dur. Ujundaky jotdaja bagjygynyň galan ýarysynyň haçan, nirede gaçyp galandygyny eýesiniň özem bilýän däl bolsa gerek.

Sünnet ikimiziň öňümizde mugryljyrap duran, oglanjyk pisintli ýaşulynyň daşky sypaty ana, şolar ýalydy. Eýmendirijidi.

Şol döwür uruşdan soň Ýewropa şäherlerini dikeltmek üçin alnyp galynyp, bäş-üç ýyl gijigip gelýänlerem ýok däldi, ýöne, olaryň egin-eşikleri abat bolýady, hatda döşlerinde ýalpyldaşyp duran ordendir medallaram görünýärdi. Olardan başga öň-ä uruşdan gaçyp, soňam oba gelibilmän dagda-düzde entäp, ahyram halys gidere ugur tapman, özüni iliň içine urýan iki-ýeke gaçgaklaryň bardygyndanam habarymyz bardy. Olar barada il içinde gürrüňlerem edilýärdi. «Şolar ýala gabat gelseňiz kömek etmän, gaçyň, hökümete habar beriň» diýýärdiler.

Ýöne, biziň gojamyz olara-da meňzemeýärdi. Hiç zat talabam, haýyşam etmeýärdi, haýbat atyp hökümsiremeýärdem, iň bolmanda tilkilik edip eýläňe-beýläňe geçjegem bolmaýardy.

Dogry, öň zamanlar gaçgaklardan başga dürli milletlerden bolan dilegçilerem, gedaýlaram oba arasyna köp gelýärdiler. Özlerem nan, kak, sok, gurt, peýnir, sargan ýaly, hojalyklaryň özünden önýän azyk harytlaryny alanokdylar. «Bendilikden boşap gelýän, indem öýe aşara pulum ýok, ýol kireý gerek...» diýýärdiler. Meniň gümanym indi şolara tarap gitdi. Kiçijik ýaşulam şolardandyr, pul çöpleýändir öýtdüm. Ýöne, özüňem bilýänsiň, Hümmi akga, o döwür medisina ýa bilim işgärleri bolaýmasa daýhanda pul ýokdy. «Bu-da dädemiň mekdepde işleýänini bilip gelendir» diýdim-de, eneme aýtmak üçin kürsäp, enemiň bir zatlar bişirip oturan ýerine – gara öýe girdim. Çünki, enem hern-ä: «Biziňkilerem şular ýaly ýat illerde mysapyrlyk çekip ýören bolaýmasynlar – diýip, şolar ýalylara boldugyndan bäş-üç manat berip, üstesine naharlabam, gerek däl» diýselerem goltuklaryna iýer ýaly odur-budur salybam goýbererdi. Bu gezegem şeýder, bir bendä elmaýyşlyk edip, öz aýdyşy ýaly, Hakyň dergähinde sogap gazanar öýtdüm.

Men girip ýapyşym ýaly, gapy ýene-de açyldy. Sünnetdir öýtdüm. Emma ol ýaňky adam ekeni. Özem gapyny açsa-da, entek girmänkä dyzyna çökdi-de, maňlaýyny bosaga degirdi. Ogşady. Soň turdy-da, sag eliniň aýasyny çep gursagyna goýup gapamy, tutuş öýemi, tagzym etdi. Diňe şondan soň: «Essalawmaleýkim...» diýip, içeri ätledi. Men eneme hiç zat diýip ýetişmänkämem egnindäki köne, takyr matadan tikilen, agzy boguk torbasyny ýere taşlap, öýüň ortarasyndaky «gübürdäp» duran ojagymyzyň başyna çökdi. Eglip, onuňam sütünlerini ogşady. Togap edip, tozuny ýüzüne sürtdi. Şol hysyrdylardan soň ýerinden turdy-da, «gybyrdyklap», enemiň ýanyna bardy. Elini kirli köýneginiň ýakasyna sokup, içinden doýgun, gyrmyzy reňkli ullakan bägül çykaryp eneme uzatdy.

Häliden bäri ýat adamyň üýtgeşik hereketlerine geň galyp oturan enem bir-ä elindäki bägüle, birem öňünde günäkär çaga ýaly bir gysym bolup duran «ýaşula» seretdi-seretdi-de, dodaklaryny kemşerdip, bir zatlar diýjek boldy, birdenem, edil, gözümiziň öňünde ony «şagga» der basdy, şol deriň bady bilenem «şalkyldap» arkan gaýtdy. Ýüzi duw-ak, gözlerem dik-depesinde. Garalary dagy ýitdi gitdi. Şol ikaralykda-da: «Birwagtlar atam zerarly Akjemal enemem kakyny tutanda şular

ýaly bolandyr-ow», diýip oýlanýan.

Ýöne, enemiň kakyny tutmady. Uzagam ýatmady. Oňa çenlem ýat adam «hasyr-husur» iç işikde duran suwly setiliň ýanyna bardy-da, bir jüňňül suw alyp, şonuň ýarysyna golaýyny barmaklary bilen syçradyp, enemiň ýüzüne sepeledi. Enem bütin göwresi birle tisgindi. Uludan demini aldy. Usullyk bilen gözüni açdy. Del adama seretdi. Oňa tarap iki elinem birden uzatdy. Gözlerini ýaşa dolduryp, ysgynsyz seslendi: «... Mämmetsapa-a-a!..»

Peýda bolaly bäri kimdigini tanatman aňkamyzy aşyryp, kiçijik boýly, bu ümsümjek adamyň nijem bir wagt bäri gözümizi ýolda goýan atam ekendigini Sünnet ikimiz diňe şondan soň bilip galdyk. Gan çekýändir-dä, birinji gezek görýänem bolsak ýadyrgaman, ýerli-ýerden boýnuna zyňdyk. Üç bolup gujaklap oturşymyza üçümizem agladyk. Atam welin aglamady. Bolan ýerlerinde aglaý-aglaý gözýaşy gutarypmy, ýüregi doňupmy ýa dogabitdi ýasawy şeýlemi, ol asla aglap bilmeýän ekeni.

Enem welin, biz goýanymyzdan soňam goýmady. Atamy görüp doganlary, ogullary ýadyna düşen bolsa gerek, göwni bozulyp, agynyň arasy bilen öwran-öwran

kükregine urdy, «ah» çekdi, nalady, atlaryny tutup bir zatlar diýdi.

Oňa çenlem, elbetde, bir soý bilen birinden eşidendir-dä, şäher keselhanasynda aşpez bolup işleýän ejemem ylgaşlap geldi, kürsäp öýe girdi, özüni atamyň üstüne oklaýmaga çekinip, iç işikde sakga saklandy-da, näme etjegini bilmän, duran ýerinde ik ýaly pyrlandy. Onuň ýagdaýyna düşünendir-dä, ýaňy bir agysyny goýan enem bir elini ejeme, beýleki elinem atama tarap uzatdy: «Arzygül jan, gözüň aýdyň, gaýyn ataň geldi, ine, şol şü...». Ejem edep bilen atama baş egdi. Salam berdi. «Sag-aman gelipsiňiz atasy, gözüňiz aýdyň geçdigi bolsun» diýdi. Enemem, hatda bizem gutlady. Şondan soň indi birneme ýüzi açylyşan enem ejeme tarap üşerilip-üşerilip seredýän atama ejemi tanytmak üçin bir enaýy ýylgyrdy-da, uly söýünç hem buýsanç bilen: «Mustapa janyň gelni şü, Mämmetsapa. Arzygül ojagaz goltugyňa dykylyp oturanlaram ogullary. Seň agtyklaryň. Sünnet bilen Şyh. Beýleki agtyjaklaryňam gelerler, bardyr olaram şu töwereklerde. Gelinleriňem gelerler...»

Enem şeý diýgeç, atam Sünnet ikimizi çekip alyp, täzeden gujagyna gysdy. Bagryna basdy. Öwran-öwran ogşady. «Arkadaglarym... Gözlerimiň röwşeni...

Bilimiň kuwwatlary...» diýdi. Şonda onuň üstünden gazaply gyşyň, kömrüň, içi çüýrän ýaprakdan doly sümme tokaýlyklaryň, agyr aýralygyň ysy geldi. Soň sorap görsem şol üýtgeşik ysy Sünnetem alan ekeni.

...Atam birdenkä daş-töweregine göz aýlap başlady. Ençeme gezek eneme seretdi. Ol elbetde, nazary bilen özünden bir gün öň tutulan Omar kakamy, Osman kakamy, olardanam öň tutulyp äkidilen Şanazar daýymy, Begnazar daýymy soraýardy. «Geldilermi? Gelmedilermi? Habar-hatyr barmy ýa şol gidişlerimi? Geljeklermi? Geljek bolsalar haçan geljekler? Ýa geldilermi?..» diýýärdi.

Onuň ol soraglaryna bizem düşündik welin, enem bizdenem öň düşündi. Ýöne, gyssagara, onda-da şolar ýaly begençli pursatda olar ýaly gürrüňler bilen atamyňam, biziňem badymyzy alasy gelmedi. Şonuň üçin o-da atama nazary bilen: «Heniz bolup olardan gelen-ä ýok, Mämmetsapa. Üzlem-saplamraga-da, nätakykraga-da, habar welin bar. Ýöne sen howlukma. Geljek gelip, gitjek gidenden soň o zatlar barada-da gürrüň ederis, maslahatlaşarys» diýdi.

Atam kaýyllyk bilen baş atdy.

Şeýdibem, olar öz aralarynda sessiz-üýnsüz

düşünişdiler.

Şondan soň enem Sünnet ikimize tarap ümzük atdy. «Baryň, guzularym, goňşy-golamlara kowum-hyşlara, tanyş-bilişlere aýdyşdyryň, atam geldi, diýiň. Dädeňizem nirede bolsa-da, derhal alyp geliň» diýdi.

Ikimizem bir bökenimizde ýerimizden turduk-da, düwdenekleşip öýden çykdyk. Çykyşymyz ýalam edil öň dilleşip goýan dek herimiz bir tarapa tutdurdyk. Sünnet-ä ylgap barşyna tahýasyny bulaýlap, sesiniň ýetdiginden bütin şäherçä jar çekip başlady, menem dädemiň gözlegine gitdim.

Meniň çaltrak yzyma dolanasym, atamyň ýanyndaky ornumy eýeläsim, ýakynu-ýat gözaýdyňa gelýänleriň başlaryndan geçirýän duýgularynyň hemmesini gözüm bilen göresim gelýärdi.

...Soň ejemiň gürrüň bermegine görä, biz çykyp gaýdanymyzdan soň, atamyň gözi iç işikdäki hatarlanyşyp duran, içi bägülli küýzejiklere düşüpdir. Ýerinden turup, olaryň ýanyna barypdyr. Daşlaryndan sypalaşdyrypdyr. Bägülleriň ülpüldeşip duran ýaprajyklaryny ysgapdyr. Soň eneme tarap söýünçli garap: «Özümiziňkilerdenmi... – diýip, sorapdyr. Enem başyny atandan soňam: – Senden tamamam şeýledi,

Ännewül» diýipdir.

Şondan soň ol ýene-de öňki ýerine geçipdir-de, saçak sorapdyr. Enem ol ajygandyr öýdüpdir. Ejemem şeýledir öýdüpdir. Şonuň üçinem, ikisi iki ýerden: «Wiý, men guraýyn-da – men guraýyn bolşup» ýerlerinden turupdyrlar. Ejem eneme: «Siz oturyberiň, men özüm getirerin» diýipdir-de, göz açyp-ýumasy salymyň içinde o jaýlaryň birinden saçak alyp gelipdir. Atamyň öňünde goýupdyr. «Häzir men biş-düşüň ugruna çykaýyn» diýip, ugraberjek bolanyndanam atam oňa: «Otur» diýen manyda eli bilen yşarat edipdir-de, saçakdaky gülbüreşip duran mele-myssyk nanlaryň iň üstkisini alyp, maňlaýyna, didelerine, dodaklaryna degripdir, «Bissimillä» diýip, ujundan bir dişlem döwüp alyp, agzyna atypdyr. «Kümşüldäp» oturşyna ujundan gädilen nany saçaga salypdyr. Burçlaryny ýapyşdyryp, oňa-da tagzym edipdir. Ellerini degrip ýüzüne sylypdyr. «Bosagamdan ätläp öýüme girsem, ojagyma tagzym etsem, törde, maşgalamyň arasynda oturyp, ýekeje gezek «Bissimilla» diýip, saçagyma elimi ursam, içindäki çörekden ýekeje dişlemini datsam, ölsemem armanym ýok, diýip arzuw ederdim. Hudaýa ýüz-müň şükür, şol diýenim-ä boldy. Allahu-akbar...» diýipdir.

Sözüni soňlaryna mähetdel, ejem o jaýdan öň

niýetläp goýan täzeje gök donuny getirip, atamyň egnine atypdyr, başyna iňňeden çykma akgaýma tahýa geýdiripdir. «Nesip etsin» diýip, pyşyrdapdyr.

Ejemiň gaýyn atasyna eden şeýle hormaty üçin, atamyň özündenem beter begenip oturan enemem şeý diýipdir.

Enemiň ýene bir oňaran zady, köpçülik ýygnanyşmanka boşlagrak jaýlaryň birinde suw gyzdyrypdyr-da, atamy şol ýere eltip, mazaly ýuwundyrypdyr, eşiklerini çalşyrypdyr, sakgal-murtuny timarlary ýaly eline aýna, darak beripdir.

Öýe salansoňam aşagyna galyň körpençe ýazypdyr, gapdalynda öz tiken ýassyklaryndan goýupdyr. Egnine ejemiň beren gök donuny atyp, tahýajygynam geýdiripdir welin, atam gyzyl aşyk ýaly «ýigit» bolupdyr duruberipdir.

...Men gaýdyp gelenimde atamy tanamajak boldum. Ony köpçülige öňki durşuna görkezmändigi, şeýle gyssagarada hem şol zatlary etmäge ýetişendigi, asyl şeýtmelidigini kellesine getirip bilendigi üçin men enem pahyrdan heniz-henizlerem minnetdar bolup ýörün.

Men şonda Sünnetden irräk özem dädemi tapman

gelipdim-de, eýýäm atamyň gapdalynda «gormaýylyp» otyrdym.

Omar kakamyň aýaly Gülnäz gelnejemiň gapydan ýeňen goşunyň baýdagy ýaly «parlap» gireni şu günki ýaly ýadymda. Onuň gyňajyndan ýapyşyp, indi mazaly göze görnen gyzy Maralyň bosagadan ätläp durşunam ýyllar aňymdan öçüribilmändir. Hojanazar ol wagt obada ýokdy, Aşgabatdaky tehnikumlaryň birinde okap ýördi. Gülnäz gelnejem dik duran ýerinden begenç hem agy gatyşykly ses bilen: «Waý, enesi, gözüňiz aýdyň, atasynyň geldigi bolsun, beýlekilerimizem gelsin» diýip-diýmänkä Osman kakamyň maşgalasy Dürli gelnejemem awa salnan algyr bürgüt dek, ganatlaryny gerip gapydan girdi. Gülnäz gelnejemiň sözlerini gaýtalady. Ikisem baryp, atam bilen dessur boýunça görüşdiler. Maral atam bilen gujaklaşyp görüşdi. Oňa çenli ýalňyşmaýan bolsam şol wagt on alty ýaşyny dolduryp ýören Şeýda-da kebelekläp gelip, atamyň üstüne howala boldy.

Aňyrdan top tutup gelen bolsalar gerek, olaryň yzy süre Şanazar daýymyň aýaly Şemşadam özüniň on sekiz ýaşly gyzy Mähegiň elinden tutup, gapydan girdi.

Enem dik duran ýerinde ýygnak edýän başlyk ýaly

ellerini salgap, atamy olar bilen ýeke-ýeke tanyşdyrdy.

Başda biziň bilen bolup geçen begençli pursatlar olar bilenem birin-birin gaýtalandy.

***

Dädem bilen Sünnet ikisi «güpürdeşip» gapydan girenlerinde gara öýüň içi eýýäm aýalu-erkek gözaýdyňa gelenlerden ýaňa hyryn-dykyndy.

...Aglaýamy ýa begenjine hiňlenýämi, bilibilmedim, dädem bosagada köwşüni çykarmanam unudyp, bir bökende özüni töweregindäkiler bilen «hä-hüm» alşyp oturan atamyň üstüne zyňdy. Atam hatda ýerinden turmaga-da ýetişmedi. Ýöne, dädem dyzyna çökensoň oňa turmak geregem bolmady. «Mustapa jan, bu senmisiň oglum» diýdi-de, boýnundan aslyşdy. Öwran-öwran ogşady. Aglabilmeýändigini köpçülige bildirmezlik üçin ýüzüni iki-baka sypajaklatdy. Ýöne, soň görüp otursak bu onuň aglamadygy däl-de, aglaman aglady ekeni. Hemişe-de onuň özüne derek ýüregi aglaýan ekeni...

...Şondan soň gara öýi aýallara goýup, adamlary beýleki üç jaýa böldüler. Atamy başda enem ikisine niýetläp guran jaýlaryna saldylar.

Ol ýere baranymyzdan soňam men atamyň gapdalyny eýeledim. Dyzyny ýassanyp ýatyşyma açyk gapydan syn etdim welin, ondan-mundan ýegdekleşip gelýänleriň entegem hetdi-hasaby ýok ekeni. Şonuň üçinem, howanyň sowukdygyna garamazdan, Günüň «ýyldyrap» durandygyny tutaryk edinip, enemiň eden haýyşy boýunça, ejem gapynyň agzyndaky takyrlaç ýerleri çalgylaşdyryp, edil täze bolmasa-da, üç-dört sany syrdambitinräk keçe ýazdy.

Gelen adamyň daş işikden habarlaşyp, aýak üstünden yzyna getiribermezi ýaly o-da bir oýlanyp tapylan gowy zat bolaýdy.

Atam bilen salamlaşyp, üç-dört agyz soraşanlaryndan soň aýal-erkek her kim jaýdan ýer tapmasa şol ýere barýar-da, çugutdyryp oturyberýä. Garaz, dyz epmän, bir käse çaý içmän gidýän ýok. Duz dadyp, toý töwirini galdyryp gitseler-ä hasam gowy.

Şol wagtlar uzaga çeken uruşdan, kyrk bäşinji ýylyň uly açlygyndan soň, halk ýaňy bir aýaga galýardy. Özem galýardy, galyşy ýaly öz bokurdagyndan alýandygyna garamazdan, «kontrakt», salgyt, «zaýom» diýen ýaly närseler bilen döwletem galdyrýardy. Göze görnüp duran baý, mally-hally hojalyklar ýok diýerlikdi.

Mahlasy, alyp barýan açlygam ýokdy, gaty bir doklugam däldi.

Şeýle-de bolsa, begenen günüň gazanyň gulagyny gyzdyrar ýaly dowar maly tapdyrýardy. Özüňde bolmasa seniň begenjiňi öz begenji hasap edip, dogan-garyndaşlaryndan ýa başga bir barlyraklaryň biri, iň bolmanda kolhoz, döwlet edaralarynyň biri, garaz duýman durkaň gapyňa getirip mal ýykýanlar tapylýardy. «Pylany pylan günki aladasynda gan çykardybilmändir» diýdirmeýärdiler.

Özümizden bitdimi ýa kömek etdilermi, şol gün biziň gapymyzda-da mal-a soýuldy. Şolar ýaly-da edilmeli aladalaryň barysy ýerine ýetirildi.

...Atamyz az hem assa gepleýändigi, soraglara «pert-pert» jogap berip bilmeýändigi, käbirlerine bolsa asla jogap bermeýändigi üçin, gürrüňçilik gaty bir gyzyşybermeýärdi. Şonuň üçinem: «Ýat gider, garyndaş galar» diýlişi ýaly, ýakyn garyndaşlarymyzdan öňňeleri, turmak bilen bolýadylar.

Soňky döwürde biraz ajyk ýarawsyzlyk tapynandygyna garamazdan Atanepes kakam tä ýarym gijeden agýança oturdy, soňam oturan ýerinde gyşardy-da, uklap galdy.

Gurt aganyňkylar-a tä, daňdana çenli oturan

bolaýmaklaram ahmal.

Esasanam onuň uly ogly, Amangeldi dädesi barada söz açar öýdüp, atamyň alkymyna dykyldy oturdy. Ahyram özi soramaly boldy. «Ýazan hatlarymyza gelen jogaplarda ikiňiziňem bolýan ýeriňiz bir ýalyrak ekeni» diýdi. Atam barybir ony gönendirmedi. «Howwa... Bar... Şo ýerde şolam... Basym ger... Ýagdaýlaram gowy... Hemmäňize dogaýy salam aýtdy...» diýdi-de, oňaýdy.

Onuň bu sözleri Amangeldi mugallymy kanagatlandyrmakdan geçen, gaýtam göwnüne güman getirdi. Aladasyny artdyrdy. Atam özünden bir zatlary gizleýändir öýtdi. Şonuň üçinem ol örän tutuk, sus halda turup gitdi.

Soň görüp otursam ol wagt atamyň öz aladasam Amangeldi mugallymyňkydan agdyk bolmasa pes däl ekeni.

Şunça bolup özleri gara bermänsoň, enem dagydanam belli bir habar alybilmänsoň, ol Omar kakamyňam, Osman kakamyňam, Begnazar daýymdyr Şanazar daýymyňam şol gidişleridigini, biriniňem gaýdyp gelmändigini, nähilidir bir habar geläýenliginde-de gaty bir köşeşdiriji-hä däldigini aňypdyr. Ýöne, ýap-ýaňy, enem bilen nazary arkaly sözleşişi ýaly, köpçüligiň

sabaşaryna garaşyp oturan ekeni.

Ine-de özi-özümiz bolup galdyk. Şondan soň ol soragam özünden-özi orta çykdy. Atam ilki enemiň, soňam dädemiň ýüzüne seretdi.

Dädem uruşdan soň, ýagny, bolaýsa bir ýyl, ýyl ýarym mundan öň ýazan hatlary, olara gelen jogaplar barada atama jikme-jik gürrüň berdi. Käbirlerini okap berdi. Daýylarymyzyň patalarynyň alnandygyny, agalaryndan welin entek umytlaryny üzmändiklerini aýtdy. «Galanynam özüň bil, däde» diýibem sözüni soňlady.

Şondan soň ol esli wagt aşak bakyp, böwrüni diňläp oturdy-da: «Beren sadakalaryňyz kabul bolsun. Habar gelensoň şeýdipsiňiz, dogry edipsiňiz. Omar bilen Osman barada takyk jogap gelmedik bolsa, entegem garaşara umyt bar. Ýöne, öňümizdäki juma güni bir janly tapyň-da, sag-salamat gelsinleri üçin hudaýýoly beräýiň...» diýdi.

Muny hemmeler makulladylar. «Olaryňam patasyny alaýyň» diýäýerinden gorkup, galpyldap oturan enem, egninden agyr ýük aýrylan ýaly ýeňillik bilen dem aldy.

Şonuň bilenem maslahat tamamlandy. Gün dogýança gözümiziň awusyny almak üçin biz-ä Atanepes

kakamçylap oturan ýerimizde gyşardyk. Gelnejelerim bilen Şemşat daýzam dagy bolsa enemiň yzyna düşüp, gara öýe girdiler.

***

Ertesi turup, çaý başyna ýygnanyşanymyzda atam: «Ýatanym-a iki sagat welin, on üç ýylyň ukusyny alan ýaly boldum» diýdi.

Şondan soň hemişe men-ä atamyň sag goltugynda, Sünnet bolsa çep goltugynda ýatdyk.

Biz şeýdip öň enemiziň goltugynda ýatardyk. Sebäbi, ol wagt atamyz ýokdy. Ýaňky aýdyşym ýaly onuň bir ýerlerde bardygyndanam bihabardyk.

Gujagyny beýle basym taşlandygymyz üçin enemem bizden gaty görüp durmady. «Dönüklikde» aýyplamady. Gaýtam, atamyz bilen şeýle çalt dostlaşandygymyz üçin begendi. «Erkek adamyň ulusynyň-kiçisiniň endamynda ezraýyl tüýi bolarmyşyn, şonuň üçinem olaryň jynlary çalt jyňkyryşýamyşyn» diýip, daşymyzdan guwandy ýördi.

Elbetde, eneli, ejeli, dädeli bolmaklygyň gowy zatdygyny biz öňem bilýädik, ýöne, ataly bolmaklygyň lezzetini welin, Sünnet ikimiz diňe şondan soň bilip

galdyk.

Sebäbi, ata olaryň hemmesiniň ornuny tutýan ekeni. Iň bir gowy ýerem beýleki hossarlaryň ýaly onuň işi ýok. Mydama öýde. Seniň bilen kärdeş. Bir ýere gidäýse-de: «Ýör oglum» diýip, senem bile alyp gidýä.

Biz öň ataly çagalary görsek kemsinerdik. Sadakalarda süňk paýlananda, toýlarda nahar çekilende: «Biziňem atamyz bolsa süňk äbererdi, nahar iýdirerdi» diýip, mugryljyrardyk.

Ine, indi bizem ataly bolduk. Birneme dymmarak diýäýmeseň ata kemi ýok.

Ataň eliňden tutup eltensoň, ortarasynda oturanam bolsaň seni märekeden kowybilýän ýok. Hatda, haçan görseň eli çybykly ýa çaga kowalap ýören Çary Çakanam demini çykarybilenok. Gaýtam: «Mämmet şyhyň agtygymy-aý bi? Häý, tüweleme...» diýip, dylym-dylym edýä. Içiniň tütäp durandygy welin bildirip dur... – Şyh Mustapa tarsa ýerinden turdy-da, stoluň başyna geçdi. Hälki basyryp goýan çäýneginiň üstündäki polotensäni aýyrdy. Kemsiz demini alan çaýdan käselere guýuşdyrdy. «Şirp» etdirip öz käsesinden sähelçe owurtlady. – Baý-ba-a... Bal ýaly bolupdyr. Gel, geç Hümmi akga, gürrüňçiligi şu ýerde dowam etdiribereli... – diýibem,

maňa tarap eňegini ülňedi. – Nirede durdum-aý men ýaňy?.. Hä-ä... Howwa... Ine, onsoň atamyň diýen güni Hudaýýoly berdik. Aşgabatdan Hojanazaram geldi. Atam gidende ol dört ýaşlarynda ekeni. Şonda-da tanady. «Dükana äkidip kemput äberýäni ýadyma düşýä» diýdi. Birki gün bolubam yzyna gitdi.

***

Entek ýaz çykmanka, atam işigimizdäki öz ekip giden bägüllerini çyrpdy, düýbüni agdardy. Meýdanyny giňeltdi. Könelişen düýplerini täzeledi.

Şeýdip, adaty, gowy günler başlandy.

10.

Indi biziň bilýänlerimizden gaýdyp gelmedik diňe Gurt aga diýseňem boljak. Ýöne, atam: «Basym geler» diýip, hernäçe köşeşdirse-de, ol hossarlaryny ýene-de ýyl ýarym dagy garaşdyryp, ýagny 1952-nji ýylyň ýaz aýlary, atamyň bägülleriniň bark urşup oturan wagtlary, üstesine-de ýa-ha Birinji maý, ýa-da Ýeňiş güni gaýdyp geldi. Megerem, soňkusy dogry bolsa gerek, çünki, ol gün Birinji maý baýramçylygyndaky ýaly adamlar, ak eşikli däldiler.

...Onuň şol gün çäş wagtlary demir ýol duralgasynda

otludan düşenini biri görüpdir-de, Amangeldi mugallyma buşlamak üçin göni mekdebe eňipdir.

Ol gün okuw-a ýokdy welin, megerem baýramçylyk dabarasyny geçirmek üçin, mugallymlaram, okuwçylaram mekdebe üýşüpdirler. Bizem şol ýerdedik.

«Dädeň geldi» habaryny eşidip Amangeldi mugallym şeýle bir begendi welin, men-ä ol ganat baglap uçar öýtdüm.

Zymdyrylyp barşyna Gurt aga entek öýüne-de ýetmänkä öňünden çykyp garsa gujaklapdyr. Onuň yzy bilen «güpürdeşip» barýan mugallymlaram dag ýaly bolup duran Gurt aga bilen şol ýerde, ýeke-ýeke, kimsi gol berşip, kimsi gujaklaşyp görşüpdirler.

Sürlenişip, bizem olaryň yzlaryndan bardyk. Mugallymlarymyzyň hereketlerini gaýtaladyk. Gurt aga bizi edil öz çagasy ýaly ýeke-ýeke bagryna basdy, ogşady, adymyzy, kimiň çagasydygymyzy sorady. Menem öz gezegimde: «Mustapanyň ogly» diýdim welin, «Mämmet şyhyň agtygymy» diýip gygyrdy. – Bar onda ataňa aýt, Gurt aga geldi, diý...».

Men öýe gaýtdym. Amangeldi mugallym bolsa ähli kärdeşlerini şol ýerden göni öýüne alyp gitdi.

Gurt aganyň gelenini eşidip atam begendi. Ýöne, içinden begendi. Daşyndan welin syr bildirmedi. Gaty gülmeýşi, batly geplemeýşi ýaly onuň begenenini ýa gynananyny bilmegem kyndy. O zatlaryň barysy onuň içinde bolup geçýärdi, şol ýerde hem köräp, kül bolup gidýärdi. Şojagaz göwrä şonça agyr ýüküň nädip ýerleşýändigine men haýranlar galýardym.

Şol gezegem ol: «Sen-ä gowy habar getiripsiň oglum» diýdi-de, ýerinden turdy. Köýneginiň jübüsinden çykaryp bir manat pul berdi. Soňam elimden tutup: «Ýör» diýdi. Öýden çykyşy ýalam daş işikde söýä gysdyrylgy üzüm gaýçyny aldy-da, ep-esli gül ýygdy. Gowy edip timarlady. Tirdi. Ullakan, owadan çemen ýasabam elime tutdurdy. «Al, oglum, Gurt daýyňa berersiň».

Şol wagtam, Gurt agalara gidip barýarkagam men atamyň tolgunmakdan ýaňa bütin süňňi bilen saňňyldaýanyny, elleriniň titreýändigini, aýaklaryny öňkülerindenem beter süýräbräk alýandygyny duýdum. Ýaramajak bolýamyka, diýip, assyrynlyk bilen ýüzüne seretdim. Emma hiç zat aňyp bilmedim.

Oňa çenlem Gurt agalara baryp ýetdik. Howa maýyl bolansoň, adamlar Amangeldi mugallymyň işiginde

ösüp oturan, Gurt aganyň baryp-ha jahyl wagtlary öz eli bilen oturdan söwüt agajynyň saýasynda üýşüşip oturan ekenler. Düşek atmazdan öň ol ýeriň suwlanyp, ondan soň syrylyp-süpürilendigi üçin, bärden barşyň ýaly yzgar topragyň öljümek hem ýylymsy ysy burnuňa urýar. Geljekleriň entegem köpeljekdiklerini göz öňüne tutup, düşekleri giňeldip gidip otyrlar. Goňşy-golamlardanam goltuklaryna gysyşyp körpenje, keçe, ýassyk ýaly zatlary getirýänler az däl. Birki sany jahyl eginleri haltaly eýýäm oba arasyndan çemçe-çanak çöplemäne gitjek bolup durlar. Amangeldi mugallymyň gaýny, Oraş aga bolsa gözi gyzyl, kejirräk bir çebişi «lägirdip» süýräp gelýä.

Amangeldi mugallymyň jaý sany ýeterlik, ýöne, her kim açyk howada oturaýanyny kem görenok. Galyberse-de, üýşmeleňde jaýy aýallara bermek türkmeniň edähedi.

Söwüdiň aşagynda oturanlaryň biri: «Ana, Mämmet şyham geldi» diýeninden, Gurt aga: «Hany» diýip, töweregine ýaltaklady. Bize gözi düşendenem ýerinden turdy-da, märekäniň arasy bilen ätmerläp gaýtdy. Awuny peýläp gelýän dag bürgüdi ýaly ganatlaryny gerip gelşine ilk-ä atamyň üstüne howala boldy, soňam garbap aldy-da, gujagyna gysdy. Bagryna basdy.

Hamsykdy. Gözlerinden ýaş akdyryp durşuna märekä garap, atamyňka düýbünden meňzemeýän batly ses bilen: «Adamlar! Ine, döw şü! Göwresiniň kiçijikdigine garamaň, munuň başyndan geçiren muşakgatlyklaryna, gören görgülerine adam çydamaz...» diýdi.

Atamyň: «Goý, Gurt, goý! Beý diýme. Agzama o zatlary. Geçen-geçdi, bolan-boldy» diýenlerini menem-ä doly eşidibilmedim welin, märeke-hä asylam eşiden däl bolsa gerek.

Men elimdäki çemeni Gurt aganyň eline tutdurdym.

Ol güli aldy-da, işdämenlik bilen ysgady, soň atamyň ýüzüne seretdi: «Seň byjagazyň bilen men eýýäm tanyş. Ol meni senden öň garşylady».

Ol ikimiziňem elimizden tutup, özüniň öňki oturan ýerine eltdi. Öňünden taýynlap goýan düşekçesiniň üstünde oturtdy.

Atam adatça, üýşmeleňlerde edilişi ýaly, daş-töweregine haýallyk bilen göz aýlap, oturanlaryň ählisi bilen ýeke-ýeke, baş atyşyp salamlaşdy. Hal-ahwal soraşdy. Amangeldi mugallyma we Gurt aganyň beýleki hossarlaryna pyşyrdap diýen ýaly: «Gözüňiz aýdyň» diýdi. O zatlary boldum edeninden soňam adamlara toý töwirini edip berdi. Diňe şondan soň Gurt aga tarap

ýaplandy we onuň bilen has içgin gürrüňçilige başlady.

Daşyndan geň görülýän bolmagam ahmal, men Gurt agadan gözümi aýramokdym. Çünki, bu meniň ony ilkinji görşümdi. Ol – süňkleri iri, garaýagyz, burunlak, ullakan ala gözleri peträp duran, goňur aýynyňky ýaly mähnet penjeleriniň arkasyndaky, boýnundaky damarlarynyň her biri urgan ýaly, «war-war» edip batly gepleýän, alçak, şadyýan adam ekeni. Onuň öz göwresine görä, çekge süňkleri çykyşyp duran, ullakan, süýnmegräk kellesem bar. Il içinde-hä şolar ýaly kellä «eşekkelle» diýilýär. Ýöne, meniň olar ýaly adamyň, onda-da atam bilen bir ýerlerde, ençeme ýyl bile oturyp gelen adamyň kellesine içimdenem bolsa beý diýesim gelmedi. Onsoňam bütin etrap boýunça-da, ol gelmezindenem öň onuň adynyň «eşekkelle» diýlip tutulanyny, ýa-da Amangeldi mugallyma «eşekkelläniň ogly» diýlenini ýa-da ertirden bäri kimdir biriniň: «Eşekkelle gelipdir» diýip, çyndan-ýalandan dilinden gaçyranyny eşidemok. Ýeri, onsoň men nädip oňa içimdenem bolsa «Gurt aga eşekkelle» adam ekeni» diýeýin. Ine, «at kelle», «at ýüz» diýsem welin, göwnüme tüýs şaplaşaýjak ýaly boldy durdy. Ýöne, oýlandym-oýlandym-da, ahyram: «Bu adama «nerkelle» diýmeli» diýen netijä geldim.

Umuman, şolar ýaly daýaw göwreli, irimçik, ýüzi bereketli, göreni eýmendirýän algyr gözli adamy men şondan öňem göremok, soňam görmedim.

Eger-de, öňde-soňda döwli kino alan bolsadym, onda men döwüň rolunda hökman Gurt agany oýnadardym.

Ýeke bir daş görnüşi däl, eýsem hüý-häsiýetem atamyňkydan düýpgöter tapawutly. Gaty bir syýasata ýa Staliniň hut özüne degişli bolaýmasa, atam ýaly aşak bakyp, ýüzüni sallap oturanok. Berilýän soraglary jogapsyz galdyranok. Aslynyň mugallymdygyndanmy, nämemi, syýasatdanam başy gowy çykýa, geplemänem oňarýa. Aýtmasyz zatlaram aýtjak bolup, göze-başa düşübem baranok.

Şonuň üçin bolsa gerek, bu gezek adamlar atam gelendäki ýaly duz dadyp turmak bilen bolubermediler. Tä daňdana çenli, Gurt aganyň özi ýadap oturan ýerinde irkiljiräberýänçä «sakyrdaşyp» oturdylar.

Iliň öýünde aňsat ynjalybilýän däldir welin, şol gün atamam şol ýerde, tä soňuna çenli oturdy. Düýn öýländen başlap, tä ertirki ir namazyna çenli şol ýerde okady. Diňe zulmat gyzaryp, hemmeler turandan soň Gurt aga bilen hoşlaşdy.

Menem edil uly adamlar ýaly Gurt aga bilen elleşip

hoşlaşdym.

***

Boşap geleli bäri, nirä gitse-de menem kelte tirkelen kimin atamyň yzyndan galamokdym. «Aşyk», «para», «çilik» ýaly oýunlar dagy ýatdan çykdy gitdi. Okuwdan gelip bukjamy ýerinde goýdugym atamyň bolýan jaýyna barýan. Çaýymy-çöregimem şol ýerde onuň bilen bile iýip-içýän. Ýa-da naharyny mensiz iýenok. Mekdepden gelýänçäm garaşýa. Men asyl ir bilen örenimde-de şonuň ýanyndan örýän. Atamyň käte meni mekdebe çenli ugradýan, günortan garşy alýan gezeklerem bolýardy.

Bary-ýogy iki ýaş tapawudymyzyň bardygyna garamazdan, Sünnet Atanepes kakam ýaly irimçek görünýärdi, men welin atama çekendirin-dä, ownugrakdym. Şonuň üçinem, ol basym atamyň gujagyny terk etmeli boldy. Şondan soň gujaklaryň ikisem meniňki boldy. Islesem çepinde, islesem sagynda ýatýan. Bu bolsa meni atam bilen hasam ysnyşdyrýardy.

Dogry, gyzykly gürrüňler bilen özüne çekýädi diýsem-ä ýalançy, ýöne, atamda birhili göze görünmeýän mähir, yssylyk bardy. Seýrek geplese-de manyly, maňzyňa batnykly sözleýärdi. Gowy ýol salgy

berýärdi.

Özüni şeýle horluklara sezewar eden hökümetdenem nalamaýardy, kine saklamaýardy. Tutha-tutluk döwürleri ähli kitaplaryny özündenem öň tussag edendiklerini hernäçe ýokuş görenem bolsa, şol kitaplarynyň ýokdugy üçin heniz-henizlerem kösenip ýörenem bolsa, «şeýtdiler-ow» diýip, ýuman agzynam açmaýardy. Ähli zatda Hudaýa sygynýardy. «Şeýle boldumy, diýmek, şeýle hem bolmalydyr, Allahu-akbar» diýýärdi.

Ana, hut şol häsiýetlerem meni özüne çekýärdi, dert-azar oňa meňzäsim, öňki kelç-külçräk häsiýetimi taşlap, agras geçirimli, az sözli bolasym, özümi parasatly alyp barasym gelýärdi.

Atamyň şol häsiýetleriniň assa-ýuwaş hakykatdanam maňa geçýändigini mahal-mahal enem pahyr uly guwanç bilen aýdýardy.

Gündizlerine biz köp wagtymyzy bägüllerimize seretmek, howlumyza serenjam bermek bilen geçirýärdik.

Daşyndan seredeniňde sähelçe meýdany tutup duranam bolsa, ol güller atamyň göwün islegini kanagatlandyrmaga ýetýärdi. Çünki, ol birini ýa ikisini

ýolanyňdan gutarardan kändi. Edil, Allahyň sahawaty ýaly aldygyňça bereketi artyp gidip otyrdy.

Atam olardan ýolup alyp, her gün ir bilen işe barýana-da, agşamlyk işden gelýäne-de, oglan bolsun, gyz bolsun, ýaş ýa garry bolsun, tanyşu-nätanyş gapdalymyzdan geçýänleriň hemmesine iň bolmanda ýekeje gülden berip goýberýärdi.

Şeýtmek bilen ol baryp-ha on alty ýaşyndaka obadaşlaryna gül paýlap alýan lezzetindenem has artyk humarlanýardy. «Huda şükür, şu güne-de ýetdim. Allahu-akbar» diýýärdi.

Ýöne, uly ile paýlanylýan her günki hasylyň iň peýwendi welin, şo-ol, birmahallarky ýaly – enemiňkidi.

Käte bazaryň gülçüleri gelip: «Satyp bereli» diýýärdiler. Atam başyny ýaýkaýardy. «Çörek bilen güli satyp bolmaz».

Gerek diýene öz eli bilen ýygyp berýärdi. Ýöne, pul almaýardy.

Bir ýyl öňünden duýdursalar, ekjek diýen üçin gyşyna gyrkýan, wagty iň sagdyn çybyklardan saýlap-saýlap gömüp goýýardy. Nahal taýýarlaýardy. Ekiş wagty gelendenem sogrup alyp, sargan bendä berip

goýberýärdi.

Şol usul bilen ýylyň-ýylyna alyp ekip Amangeldi mugallym mekdebiň howlusyny gülden doldurdy.

Ondan görelde alyp raýkomyň, raýispolkomyň, şäher hassahanasynyň, harby komissarlygynyň we etrap merkezimizdäki ownukly-irili başga-da birnäçe edaralaryň işgärlerem öz howlularyny atamyň gyrmyzy bägüllerinden doldurdylar.

Atamyň ýene bir häsiýeti bardy, o-da namazdan-töwirden başga, her gije ýatmak üçin ýerine geçenden soň, uklamazynyň öň ýany, ine, şular ýaly üýtgeşik bir dileg edýärdi.

Ýatgaýymyz ýa Allah,

Turgaýymyz inşallah,

Ýatsak, eger galmasak,

Iman bersin bir Allah.

Iman bilen gitgeýin,

Yslam bilen ötgeýin,

Köpdür meni günähim,

Apu etgin, ylahym.

Başym ýassyga goýdum,

Göwnüm Allaha berdim,

Garaňky törüm ýagtylsyn,

Tamug işigim beklensin...

Munuň yzyndanam kelemeýi – şahadaty okardy. Maňa düşündirmegine görä, eger-de adam pahyr bir söý bilen ajaly ýetip, ukudaka jan teslim edäge-de, ertesi öli çykaýanynda-da, şol dileg bilen «keleme» oňa «iman» bolarmyşyn. Iman bilen ýaşan adama bu dünýäden imansyz gitmek bolsa musurman bendesi üçin gaty ýaman iş hasap edilýämişin.

Howwa, ol örän ygrarly, ygtykatly, imanly adamdy. Ýöne, ne maňa, ne Sünnete, ne dädeme, ne-de gaýry birine, ýaňky Gadyr Hanow ýalylaryň edişleri ýaly soralsa-soralmasa: «Eýdiň-beýdiň, eýtseňiz eýle bor, beýtmeseňiz beýle bor» diýip, azar bermezdi, dilini degirmezdi. Gaýtam: «Her kimiň ybadaty ýüregindedir. Gözýaşyň ýürekden çykmalydyr. Göz üçin, döwre ýaranmak üçin ýalandan eden ygtykatyň ýol almaz. Günde ýüz gezek eglip galanyňda-da, kiçi dilden bärde bolsa okan namazyň ýol almaz. Hak ony kabul etmez. Çünki, ony aldap bolýan däldir. Beýtjek bolsaň onda ol seni eýder goýberiberer. Hudaýy razy etjek bolsaň, öňi bilen Onuň bendelerini razy etmek gerek. Bendesiniň

göwni Hudaýyň öýüdir. Biregiň göwnüni ýykmak, Azady mollanyň aýdyşy ýaly «Käbäni ýykan ýalydyr...» diýerdi.

Onuň şol diýenleriniň dogrudygyna men soň-soňlar, öz durmuşymda ençeme gezek göz ýetirdim.

Ýöne, ol özüniň tussaglykda oturan ýyllary barada welin ýuman agzynam açmaýardy.

Aňyrsynyň boş däldigini welin biz barybir bilýärdik. Ahyr bir gün açylyşaýmagynyň ahmaldygynam aňýardyk, ýöne haçandygyny welin bilemzokdyk.

Her niçik hem bolsa biz ol näbelli güne uzak garaşmaly-ha bolmadyk. Özünden eşidibilmesegem Gurt agadan eşitdik. Edil, dagdan mumyýa tüpeňlän ýaly görgi baryny görüp eşitdik welin, eşitdik.

11.

...Näme üçindigi ýadyma düşenok, agtyklarynyň biriniň elini halallanam bolsa ahmal, gelenine bäş-alty aý diýlende Gurt aga bir üýşmeleň-ä etdi. Özem güýzüň soňragydy. Çünki, howa çigrek bolansoň myhmanlaryň gysylyşyp, jaýyň içinde oturandyklary ýadyma düşýä.

Güýz şemaly süňňüni sarsdyryp, ýarawsyzlyk tapdymy ýa şol gün gülleriniň düýbüni agdarypdy-

da, ýadawlyk basmarladymy, garaz, şol gezek atam toý ýerinde uzak oturmady. Gurt aga: «Otur» diýip, hernäçe özelense-de etmedi. «Äý, men gidäýin-le, birhili Ennewüliňem ugry ýok ýalydy ýaňy...» diýip, boýnuny burdy durdy.

Şeýdibem gitdi.

Öz aramyzdaky däp bolup galan düzgüne görä, menem onuň bilen gitmelidim, ýöne, ýüregim bir zat syzan ýaly, dädem bilen galaýasym geldi durdy.

Dädemem şol gezek bärden baranda, Gurt agadan atam barada soramaklygy ýüregine düwüp baran bolmaly, gopar ýerde gopmady. Gurt aga dünýäň gürrüňini edip «lahy-tak» durandan soňam, adamlar dargaşanlaryndan soňam, alkymyna dykylyp, sorag yzyna sorag berdi oturdy. Aýlap-öwrübem ony atam bilen oturan ýerlerine, ýyllaryna eltdi. Ahyram gönüledi: «Gurt aga tüweleme ine, seňň-ä ýüzüňem açyk, diliňem açyk, bilenjäňden, görenjäňden gürrüň edýäň welinim, ýöne, ine, biziň ýaşulymyz-a beýle däl. Göwnüme bolmasa, ol içinde bir zatlar saklaýan ýaly. Dogry, onuň dogabitdi häsiýetem şeýleräk, ýöne, ol bolup ýörşi häsiýetdenem başgaçarak. Edil sen ýaly bolmasa-da, garaz, aram-aram açylyşaýmaly ýaly...

Şunça ýyl bile bolupsyňyz, belki, bu barada siz bir zatlar aýdarsyňyz?..» diýdi.

Gurt aga arkan gaýyşdy-da, dädemiň ýüzüne seretdi. Soň öňki kaddyna gelip aşak bakdy. Şol oturyşyna dodagyny dişledi, başyny ýaýkady. Usullyk bilen başyny galdyryp, ýene-de dädemiň ýüzüne seretdi. «Seň ýaşulyň içinde Mustapa beg, bir zatlar däl-de, kän zatlar ýatandyr. Ýöne, dogry aýdýaň, aýdýan däldir. Aýdaýanda-da, doly düşündiribilmez. Ol düşündiräýeninde-de, siz düşünmersiňiz. Başyndan geçen ahwalatlaryna ynanybilmersiňiz. – Gurt aganyň bereketli ýüzi eňşäp gitdi. – Şol adam o dünýä gidip, on ýyldan soňam gaýdyp geldi, diýsem ynanarmyň? – Dädem sesini çykarman esli wagt Gurt aganyň ýüzüne çiňerilip oturdy. Iner çöken ýaly abşarylyp oturan ýaşulynyň göwresi leňňer atyp gitdi. – Ana, gördüňmi? Ynanmadyň gerek? Ynanaňok gerek? Elbetde ynanmadyň. Özüňem atam bize syryny açanok diýýäň, maňa bolsa atam barada gürrüň ber, diýýäň...

Gurt aganyň aýdyp oturanlaryna dogrudanam ynanar ýaly däldi. Şonuň üçinem dädem oňa: «Aý, Gurt aga, gaýrat edip, birneme açygrak aýdaýmasaň ýaňky diýýänleriňe-hä dogrudanam akyl ýetirer ýaly däl. O dünýä diýdiň, bu dünýä diýdiň...

Gurt aga atam barada gürrüň bermejek bolup kän dyrjaşdy. «Ýok, ýok, ol bolmaz, men oňa söz berdim, hiç kime aýtman diýdim» diýip, şo-ol, arkan gaýyşdy oturdy. Ýöne, dädemem ondan kem oturmady.

«Bolmajagyna gözi ýetendir-dä, «Görýän welin Mustapa beg, sen meni ataň syryny açdyrman gaýtjak däl-ow» diýip, Gurt aga ahyry ýan berdi. – Mämmetçilikdä, ýogsam o ýerde gahrymançylykdan başga aýtmaz ýaly aýyp zad-a ýok... Onsoňam döwrüň öz atalarynyň başyndan inderen muşakgatlyklaryny soňky nesiller bilmeli ahyry... Men, Mustapa beg, taryhçy. Mugallym. Wagtyň geçmegi bilen islendik döwrüň, islendik syýasatyň üýtgäp, äpet-äpet döwletleriň, imperiýalaryň synyp, dargap gidendikleriň, mundan buýanakylaryňam şeýle boljakdyklaryny men bilýän. Häzirki döwrüňem möwritini ötüren güni dargap, öz ornuny başga bir syýasata berjekdigine-de akylym çatýa. Şonuň üçinem, düýn-öňňinki bolup geçen syýasatyň çarhyna çolaşyp, özümi-hä agzabam oturmaýyn welin, Mämmet ýaly hunabalar ýuwudan adamyň başyndan geçiren, şol döwrüň ýüzüni açyp görkezýän kysmaty wakalary nämälim bolup galmasa gowy. Ol zatlar geljekki döwürler üçinem, nesiller üçinem sapak bolmalydyr.

– Režissýor soňky demlenen çaýyňam düýbüni

syrkyryp içdi. – Garaz, Hümmi akga, eýtdi-beýtdi, Gurt aga atamyň biz üçin düýbünden nämälim bolan, eger-de, özi gözlüje şaýat bolmadyk bolsa, onda şol nämälimligine hem galmaly taryhyny gürrüň berdi.

Munça bolanyna görä, gel, men saňa onam gürrüň bereýin.

12.

– Bizem-ä çekdik welin, Mämmediň çeken jebri biziňkiniň çeki-çaky bolmady. Öz ygtykatyndan dömezlik üçin, ol sözüň doly manysynda ölüp-direldi... – diýip, Gurt aga gürrüňe başlady.

Aýtmaklaryna görä, şol gije NKWD-niň etrap bölümine ilk-ä onuň özüni, daňdanlaram goltugy bir gujak bägülli atamy eltipdirler. Ertir Aşgabada ugratjaklaryny aýdybam çykyp gidipdirler.

Ýaman dert şol wagt olaryň ikisem näme üçin ýygnalandyklaryny bilmeýän ekenler.

Gurt aga-ha özüniň tebigy giň göwrümliligi bilen, şol döwürde tutulýanlaryň hemmesiniň birbada diýişleri ýaly: «Aý, bir ýalňyşlyk bolandyr-da, Aşgabada eltip düşünişjekdirler» diýipdir. Atam bolsa: «Barybir, bu gün-erte şo ýana gidip, oglanlar barada ulular bilen

gürleşeýin, diýip otyrdym. Büý-ä elinjek, gowy bolaýdy, Allahu-akbar» diýipdir-de, düwünçegini ýassanyp ýatyberipdir. Okaýanja dogasyny okapdyr, kelemesini gaýtarypdyr.

Ertesi olary hakykatdanam Şagadamdan gelýän otly bilen Aşgabada ugratmak üçin, demir ýol duralgasyna eltipdirler. Şol ýerde-de atamyň elinden bägüllerini alypdyrlar.

Geň ýeri Aşgabada baransoňlaram näme günä edendiklerini bilibilmändirler. Gaýtam: «Näme günä etdiň?» diýip, hersinden aýratynlykda sorapdyrlar.

Gurt aga şonda kejikjek bolupdyr. «Özüňiz düşündiräýmeseňiz men-ä näme günä iş edendigimi bilemok. Bir ýalňyşlyk bolan bolaýmasa...» diýipdir.

Ýüzi sürlen ýer ýaly «pakga-pakga», saryýagyz, mawa gelen pişigiňki ýaly çerrelip duran gözleriniň jikgeleri gyp-gyzyl, orta ýaşlaryndaky sülçi elindäki sygryň dili ýaly sarymtyl kagyza tiňkesini dikip oturyşyna diýseň parhsyzlyk bilen: «Dogrudyr, bir ýalňyşlyk bolandyr. Ýöne, biz ony häziriň özünde düzederis. Sen nirede işleýäniňi, näme kär edýäniňi aýtsaň bolýa, günäni biz özümiz oýlap taparys, boýnuňy boş goýmarys» diýipdir.

Aýdyşy ýalam edipdir. Hut şol günüň ertesi Gurt

aganyň «iş» bukjasynyň içinde: Gurt Esenow. 1890-njy ýylda doglan. Taryh mugallymy. «Gorkut ata», «Oguznama», «Döwletýar», «Ýusup-Ahmet» ýaly dini-feodal äheňli, milletçilik duýgularyny oýarýan, urşa ündeýän, baý-kulaklara mahsus bolan gadymy dessanlary okap bermek bilen, halkyň, hususanda ýaş nesliň aň-düşünjelerini bulaşdyrýar, kommunizme, Leniniň, Staliniň beýik ideýalaryna bolan ynamlaryna zeper ýetirýär, bu babatda özüne ak ýürekli kommunistler tarapyndan äsgermezçilik edýär» diýen aýyplama peýda bolupdyr.

Sülçi ony düýnküsindenem, has sowukganlylyk bilen, Gurt aga okap beripdir-de: «Ine, şuňa gol çek, saňa şundan başga edibiljek kömegim ýok» diýipdir.

Aňsat-aňsat gaharlanmaýan Gurt aga şonda: «A-how, inim! Oňa-muňa okap berer ýaly mende olar ýaly kitap ýog-a! Asyl, beýle kitap çykanog-a! Ilki agzan iki kitabyň dagy men şumat adynam ilkinji gezek eşidip otyryn-a! Dilden aýdaýyn diýsem men olary ýatdanam bilemog-a. Onsoňam men dilçi ýa edebiýatçam däl-ä... Taryhç-a...» diýip, ýüreginden syzdyrypdyr.

Sowukganly adam welin sesinem çykarmandyr. Daşyna: «Delo» diýlip ýazylan, Gurt aga degişli kagyz

bukjany «tarp-turp» ýapypdyr-da: «Gep gutardy» diýipdir. – Gol çekýäňmi ýa...»

Şol döwür adamlara bolmalysy ýaly ilki günä bildirilip soň tutulman, ilki tutulyp, soň günä bildirilýändigine Gurt aga diňe şondan soň düşünip galypdyr.

Günä diýeniň bolsa eliňi uran ýeriňden çykyp dur. Ýaňky Gurt aganyň boýnuňa atylan günäler dag-a hälki bir baýaky, ýöne ýylda bir gezek ol oba, gaýynlaryňa görme-görşe gidibilmeýän halyňa: «Sen Ýaponiýanyň içalysy ekeniň, her gije Tokio gidip, maglumat berip gelýän ekeniň» diýselerem, «Kemal paşa bilen aragatnaşyk saklaýan ekeniň, sen pantürkist» diýselerem, hatda: «Aýdyň gijeler Aýa gidip, sowet hökümetiniň garşysyna Hudaý bilen dil düwşüp gelýämişiň» diýselerem, urup-sögüp, atagzy bilen dyrnaklaryňy sogrup, ädikli aýaklary bilen basyp ýa gapa gapjadyp ujydyňy mynjyradýançalar süýrenişip ýörmän, gep-gürrüňsiz boýnuňa alaýanyňdan, görkezilen ýere gol çekägede, gitmeli ýeriňe gidiberäýeniňden, berlen möhletiňi oturyp geläýeniňden gowusy ýok ekeni. Çünki, hernäçe almajagam bolsaň, ýaňky ýaly usullar bilen barybir boýnuňa aldyrýan ekenler.

Sowukganly sülçiniň ýap-ýaňyja Gurt aga: «Gol

çekjekmi ýa...» diýmesem: «...Ýa üstüňde birazajyk işlemelimi» diýdigi ekeni.

Ýagdaýyň şeýledigini şol ýerde öňden oturanlaryň birinden bir söý bilen eşiden Gurt aga-da bildirilen günäni boýnuna alypdyr-da, özüni şonça azaplardan dyndarypdyr oturyberipdir.

Atam-a sadalygyny edip, ýüregindäkini orta dökäýipdir. Şeýtse gowy bolar, öýdüpdir. Özüniň Aşgabada basmak üçin däl-de, döwür barada maslahatlaşmak üçin çagyrylandygyna ynanypdyr. Obadan köp-köp bigünä adamlaryň ýygnalýandygyny düýn-öňňinlikde öz ogullarynyňam tutulyp äkidilendigini, daýhançylykdan başga günäleriniň ýokdugyny aýdyp, olaryň gözlerini açasy gelipdir. «Ennewüliň doganlaryna olardanam kän öň äkitdiler» diýip, garaçyny bilen jibrinipdir. «Gelenime görä şu zatlaryň sebäbinem aýdaýyn...» diýipdir-de, näme edýänini özem bilmezden, «tükezzybana» tutduryberipdir. – Biz-ä o wagtlar ýok welin, Gökdepe urşy döwrüne türkmenlerden ýekeje-de dönük çykmandyr, diýen gürrüň ba. Dogrudyram. Sebäbi, ol wagt adamlar Hudaýa ynanýadylar.

Ak patyşa-da bir Hudaý diýip oturan ejiz halkyň

üstüne geldi, ýurduny basyp aldy, gyrdy, malyny-mülküni talady, garyp oraçajyklaryna çenli elinden alyp odun edindi, ýöne bir akyl eden zady ygtykadyna degmedi. Hudaýa dil ýetirmedi. Imandan aýyrmady. Imansyzdan bolsa bäş wagt namazdan başga näme diýseň çykar. Şu wagt, ana, şoň ýaly boldy. Indi adamlar Hudaýdanam gorkanoklar, bendedenem utananoklar-da, biri-birlerini ýamanlaşyp, tutduryşyp, basdyryşyp ýörler. – Özüni döwlet möçberindäki men diýen uly meseläni ýeke özi çözüp oturan adam hökmünde duýan atamyň kellesi göçüpdir. – Ýöne, men özüm-ä ony görübilmen, sebäbi bu gün giç boldy, otla ýetişmeli, siz meniň şu diýýänlerimi gaýrat ediň-de, Atabaýufe-de ýetiriň. Özem, baranda Ysdalyna-da aýdary ýaly entek Meskewä girmäkä ýetiriň... – Sülçiniň ýylgyrýanyny görüb-ä atam hasam bat alypdyr. – Honha, o tamda Gurt otyr, näme günäsi bar şoň dagy? Ömrüni oglan okadyp, halkyň çagasyny sowatly edip geçirdi. Ennewüliňkilerem şoňňaly. Özümiňkiler-ä ýaňy aýtdym. Özüm hakda-ha gürrüňem ýok. Men hiç haçan hökümete garşy bolmadym. Salgydymam töledim, kontraklammam üzdüm, zaýymam aldym, gerek bolsa ýene-de diýen zadyny ederin. Ýöne, Hudaýa degmäň... Öň bir ýalňyşdyňyz, indi berin beýtmäň... Atabaýufe-

de aýdyň, Ysdalyna-da şeý diýip aýtsyn...».

Şeýdip, ol soragçylaryň köplere yza beribem aýtdyryp bilmeýän zatlaryny özünden-özi aýdyp oturyberipdir. Öz-özünden günä gazanypdyr, öz-özüne höküm çykarypdyr. Kanunçylara bolsa oňa diňe ýyl kesäýmek galypdyr.

Bu hut şeýle-de bolupdyr. Atam sözüni tamamlaryna mähetdel, sowukganly sülçä «myssa» ýylgyraga-da: «Alyň, ýaşuly, şu ýere gol çekiň – diýip, sorag-jogap ýazgysyny onuň öňüne süýşüräýmekden başga işem galmandyr. – Özüňizem köp sag boluň, siz özüňize-de, bize-de gaty gowy kömek etdiňiz...»

Şondan soň-a özüniň iňňän ýerlikli gepländigine, derhal goýberiljekdigine atamda şek-şübhe galmandyr. Hatda sülçi ýaragly esger çagyryp: «Äkidiň» diýip, özüne tarap baş atanda-da, öňlerine salyp alyp ugranlarynda-da hiç zat aňmandyr. Gaýtam çykjak wagty sülçä ýüzlenip: «Bulaňňa aýt, Gurdam goýbersinler, ýogsam ertirki otla galmaly borus...» diýipdir.

Agşamky otlynyň ýene on üç ýyldan boljakdygy barada welin, o görgüli o wagt pikirem etmeýän ekeni.

***

Umuman, olary öňli-soňly Aşgabatda üç aýa golaý saklapdyrlar. Näme üçin günübirin öýüne goýbermändiklerine, beýle uzak saklandyklaryna welin, atam hiç düşünip bilmändir. Gurt aganyň ençeme gezek: «Mämmet, oglan bolma, sen indi bäri-bärde öý görmersiň, bizi tussag etdiler, günä ýöňkediler, indem nirä ugratsalar şoňa gitmeli borus» diýenlerine bolsa tä, iň soňuna çenli ynanmandyr.

Şol iki aý gowrak wagty olar ýer ýetmezçiligi zerarly, üç sany ölme höküm edilenler bilen bir kamerada oturmaly bolupdyrlar.

Olar syýasy tussaglar däl eken. Biriniň-ä ady Abdy boldy, özem çetki etraplaryň birinden, otuz bäş, kyrk ýaşlaryndaky adam ekeni-de, uýasyny zorlandyklary üçin bir günde üç adamy öldüripdir. Yzyndanam: «Men-ä ine, şular ýaly iş edendirin» diýip, özüni hökümete tabşyrypdyr. Ine, onsoň, wakany düýpli derňemek üçin Aşgabatdan tejribeli, Farid atly bir tatar ýaşulysyny çagyrypdyrlar. Ol adam iş bilen tanyş bolansoň Abda: «Men seniň ýagdaýyňa düşünýän. Sen namysyňy gorapsyň. Namysyny gorap bilmedik namart bolar. Meniňem seňki ýaly ýetişip oturan gyzym bar. Hudaý saklasyn, başyma düşse özümiňem edäýjegim şol. Şoň üçinem, berk dursaň men seni halas

edeýin. Ýöne, «öldürdim» sözüňi goý. «Öldürjekdim, ýetişmedim, zandam bir ýaman adamlar bolansoňlar elbetde, gabat gelendir-dä, öňden öçli adamlar menden öňürdipdirler. Menem ile-güne namysdan çykan adam hökmünde görünmek üçin «öldürdim» diýmeli boldum» diý-de, bir depen ýeriňi dep-de dur» diýipdir.

Şeýdibem alyp çykypdyr. Ýöne, işine ökde, hakykatçyl adam bolansoň duşmany köp ekeni-de, şolar onuň-munuň üsti bilen, eýdip-beýdip, Abdynyň kalbyna: «Her näme-de bolsa, kömek edendigi üçin şol ýaşula bir zat emlemek gerek» diýen düşünjäni goýupdyrlar. Onuň bu hyýalyny aýalam goldapdyr. Şondan soň-a o görgüli pul gözläp çar tarapa elewräberipdir. Bäş ýüz manady jemläbem basypdyr otlynyň biline, niredesiň Aşgabat diýip. Sorap-idäp öýüne baraýan bolsa-ha bolaýjagam ekeni welin, elbetde, bolmajagydyr-da, yzarlanyp ýörleninden bihabar, içi pully düwünçegini goltugyna gysyp göni iş ýerine baraýypdyr. Kileň ilden-günden, dilegçilik edilip-çöplenen köne-küşül, ownuk pul bolansoň düwünçegiň gabarasam az-küş däl diýýä. Şony bir dükana ýa banka baryp, tutuşrak pula öwräýmegem kellesine geläýmändir-dä. «Ogry göti gowşak» diýleni-dä, özem galpyldaýa diýýä. Farid aganyň kabinetine girensoňam esli wagt ýaýdanjyrap durupdyr-da,

goltugyndaky düwünçegi çykaryp, stoluň üstünde «gütledip» goýupdyr. «Gaýrat ediň-de, şuny alyp galyň» diýende sesem sandyrap çykypdyr. Bir zatlary aňandyr-da, eýýämhaçan ýüzi ak esgä dönen ýaşuly allaniçiksi bolup: «Munyň näme?» diýenindenem, begendirerin öýdüp: «Pul-l...» diýip süýjümtik seslenipdir. Hasam begendirmek üçin: «Bäş ýüz-z...» diýip, sözüniň üstüne goşupdyr. Farid aga usulluk bilen ýerinden turupdyr-da, agzyny Abdynyň gulagyna golaýladyp: «Üç adam öldürib-ä türmeden sypdyň, bäş ýüz manat beribem türmä düşjek bolýaňmy? Ýa men saňa pul ber, diýdimmi? Sen batyr, namysjaň ýigit, ýöne, akmak ekeniň. Häziriň özünde munyňam al-da, göteril şu ýerden, gaýdybam görünme gözüme...» diýipdir. Ýöne, entek Abdy düwünçege elinem uzadyp ýetişmänkä organ işgärleri «alagüpürdi» bolşup gapydan giripdirler-de, ikisiniňem goluny arkalaryna baglap alyp gidipdirler.

Farid agan-a öz gulluk wezipesinden hyýanatçylykly peýdalanadygyny, para alandygy üçin, diýip, ýigrimi ýyl, Abdynyňam işini täzeden söküp, üç adamy öldürendigi we kanuny goraýjy işgäre para berendigi üçin iň ýokary jeza höküm edipdirler.

Ýatanlaryň ikinjisiniň ady Ýaran. O-da çetki etraplaryň birinden. Özem raýispolkomyň başlygy

bolup işleýän ekeni-de, serhede golaý oturan goňşy etrap bilen bolan ýigrimi kilomertlik gumak ýola daş düşedipdir. Asfalt ýazdyrmagam, meýlinde bar ekeni welin, ýöne, oňa başlanmanka NKWD-niň işgärleri gelip: «Sen şol ýoly Eýrana gatnamak amatly bolsun üçin bejerip ýörsüň, ol ýerdenem Türkiýä gidip, Sowet Türkmenistanyny SSSR-iň düzüminden çykarmak üçin iş görmek hyýalyň bar» diýen ýöňkeme bilen tutup alyp gidipdirler. Alty aýa golaý süýräp, boýnuna başga-da birnäçe günäleri ýükläp, işini dowam etdirmek üçin Aşgabada iberipdirler. Ol ýerde-de biraz «üstünde işlänlerinden» soň ölüm jezasyna höküm edipdirler.

Çünki, şol döwrüň güýç ulanyjy edaralary öz tutan adamlaryna näçe agyr günä ýükläp, näçe köp ýyl berip bilseler, olary halk üçin, ýurt üçin näçe howply adamlar edip görkezip bilseler, şonça-da, partiýa we hökümete wepaly adamlar saýylýan ekenler. Ýagny, basylanlar-a hökümeti agdarjak, ýykjak bolanlar, ýagny «wrediteller», basanlar bolsa olara ýol bermedik, uly howpuň öňüni alan, «hilegär tilkileri» öz sürenlerinden çykmanka zyýansyzlandyran «ýiti gözli Ýežowçylarmyşyn».

«Staline sökdi, hökümete dil ýetirdi» diýen ýaly maglumatlaryň esasynda basybilseler-ä oňa ýetesi zat ýok».

Ady ýadyma düşenok, ýöne, şolaryň üçünjisiniňki hut şeýle hem bolupdyr. Ony Staliniň özüne-de däl-de, murtuna sögüpsiň, diýip tutupdyrlar. O-da: «A-how, men murta söwdüm, emma Staliniň däl-de, sözümiz azaşandygy üçin goňşym Polat Perdeliniň murtuna sökdüm» diýip, şunça janygypdyr welin, bolmandyr. Hatda, şaýat hökmünde suda gatnaşdyrylan Polat Perdeliniň özem: «Şuň diýýäni dogry. Ol hakykatdanam meň murtuma sökdi. Staliniň dagy adynam agzanok. Ikimiziň eşegimiz uruşdy. Muň eşegi meň eşegimiň bir gulagyny çeýnedi, diýäýmeseň, asla aramyzda bolan zadam ýok, eşegimiň gulagyny bejerder ýaly bäş-üç manat pul berse, meň ondan başga talabymam ýok, men asla onuň üstünden şikaýatam edemog-a» diýse-de, gulak asmandyrlar. Kimdir biriniň çala eşidip, ýazan golsuz arzasy esasynda o görgülini galmaz güne salypdyrlar. Onuňam sebäbi: şu gürrüň birden Staliniň gulagyna ýetse, bizem muny basman goýberen bolsak, onda muňa derek ertir özümiziň basylaýmagymyz ahmal, diýen gorky bolmaly. Şonuň üçinem, işi alyp barýan sülçiniň Polat Perdelä aýdan zatlaryny diňlär ýaly däl diýýä. Ol: «Seniň adyň Polat. Şeýle dämi? Howwa bolsa yzyny diňle. Polat orusça «stal» bolýa. «Stalam» ýoldaş Staliniň adynyň köki. Düýp-teýkary.

Diýmek, sen Polat Perdeliniň tymsalynda biziň parasatly serdarymyzyň köküne palta urjak bolupsyň. Polat Perdelä bakyp diýenem bolsaň, şol sözi ýoldaş Staliniň murtuny göz öňüne tutup, aýlaw-öwrüm arkaly şoňa gönükdirip, şoňa ýanap sögüpsiň – diýip, ilk-ä günälenýäniň üstüne gygyrypdyr, yzyndanam Polat Perdelini ýerinden turzup. «Senem şuň arkasyny aljak bolýaň dämi? Derňewe kömek edenden geçen, gaýtam bulaşdyrjak bolýaň dämi? Şeýle bolsa gel onda, şu ýere gol çek, beýle gowy görýän bolsaň senem şuň bilen bile gider ýaly edeýin...» diýip gorkuzypdyr welin, göz açyp-ýumasy salymyň içinde şaýatlykdan günäkäriň roluna geçip barýan Polat düýbünden başgaça saýrap, näme diýseler «lepbeý» diýip duran bolaýypdyr. Hatda günäkärlenýäniň özem onuň bolup durşuna dözmän, gözlerine ýaş aýlap: «Aýdyber, goňşy. Başyňy gutar-da öýüňe git, çagalaryň arasyna bar. Men senden müňde bir razy» diýipdir. Şeýdibem, gaýa-gopuz ýok ýerden ölüm jezasyny alypdyr.

Atam bilen Gurt aga baranda olaryň hallary eýýäm pes ekeni. Ýaňky zatlaram gezek-gezegine, üzlem-saplamraga-da, zordan gürrüň beripdirler. Özlerem açlykdan, sütemden, ölümiň özündenem beter şoňa garaşmaklygyň howsalasyndan basylýan ekenler.

«Siziňkem ýene ýagşy, ölmeseňiz gelersiňiz, biziň üstümize bolsa eli orakly ajal abanyp, dur...» diýýän ekenler. Üstesine olar şol wagt jezalarynyň iň bolmanda uzak möhletleýin tussaglyk bilen çalşylmagyny haýyş edip, ýokarlaryk arza ýazan ekenler.

Gurt aganyň o dünýä barýan şol üç bendi baradaky hekaýatynyň iň geň ýeri: ölümine garaşyp ýatan adamlar edil göwreli aýal ýaly aş saýlaýan ekenler. Biri dişiniň suwuny çekip: «Hä, şumat iki sanyjak terje alma bolaýsa» diýse, beýlekisi agzyny şapbyldadyp: «Bir okarajyk gatyklanan börek bolsa, içiniň etem üwelmezden öň azyndan üç gije dagy daşarda aýazladylyp, çalaja-da yslandyrylan bolsa...» diýýän ekeni. Üçünjisi bolsa: «Tamdyrda bişirilen etli nandan gerk-gäbe doýsam bolýa, etiniň keýigiňki bolmagy hökmanam däl...» diýip, «zöwwe-zöwwe» ýerinden galyberýän ekeni we elbetde, ýüregi howlukýandyr-da, adamçyl erkek ýaly agzyndan ak köpük saçyp kabinanyň içinde aýlanyberýän ekeni. Soňam bir burçda çugutdyryp oturýan ekeni-de, kimedigi belli däl, tükeniksiz arz, şikaýat edýän ekeni.

Öz ýagdaýlarynyňam öwerlikli däldigine garamazdan, atam dagynyň olara örän nebisleri agyrypdyr, ýöne, göwünlik bermekden gaýry edibilen kömekleri bolmandyr. Çünki, olaryň özlerine-de hiç

zat geçirtmeýän ekenler, hatda yzyndan gelenler bilen görüşmegem bolmaýan ekeni. Ýogsam, Atanepes kakam Gurt aganyň doganoglan inileri bilen telim gezek dagy gelibem giden ekenler.

13.

Ahyram olary özleri ýaly aljak ýyllaryny alyp, etapa garaşyp ýatanlar bilen bilelikde, howla çykarypdyrlar-da, ýeke-ýeke atlaryny okap, ähli ýeri ýapyk maşyna mündüripdirler we göni demir ýol duralgasyna alyp gidipdirler. Ol ýerde-de, edil, etraplardan Aşgabadyň et kombinatyna getirilýän goýunlary edişleri ýaly, sürrekledip ýük wagonlaryna dykypdyrlar.

– Her wagona näçe adamdan saldylarka? – diýip, men bilesigelijiligim zerarly, durup bilmän soradym. Režissýor az salym oýlanyp oturdy. – Şun-a şol gezek dädemem sorapdy Gurt agadan. Ýalňyşmaýan bolsam şonda ol: «Ýüz gowrag-a bardy» diýäýdi öýdýän.

– Kän ekeni.

– Kän. Gaty kän. Gurt aga-da esasan şondan zeýrendi. «Gaty dyknyşyk boldy. Iň bolmanda agaç naralaram guraýmandyrlar. Aşagy tigirli diýäýmeseň, mal ýatakdan tapawudy ýok. Hajat üçinem, şonça adama ýekeje «paraşka» goýlupdyr. Onam duralgalarda konwoýlaryň

öňüne düşüp, gezek-gezegine özümiz döküp gelýäs. Mämmediň gezeginem men özüm almaly bolýardym. Zandyýýamanrak konwoý bolsa: «Özi äkitsin» diýip, dyzaýan wagtlaram bolýa. Onsoň oňa bolşuna görä bir zatjagaz emläp, köşeşdirmeli bolýa. «Gaýrat ediň-e, ataň ýagşy, eneň ýagşyňa zat ýok. Mämmet ikimizden başga türkmen ýok. Hemmesem orsça gepleşýäler. Şolaryň hyşy-wyşylaryndan çen tutup, Orsyýediň Ural, Sibir sebitlerine alnyp barylýandygymyzy aňýardyk.

Etapçylar milleti, ýaşlary, hünärleri, dini-ygtykatlary boýunça dürli-dürli. Şeýle-de olaryň arasynda hökümede başdan-aýak gulluk edip, ine indem bir sebäbe görä gapjalanlaram, hökümet bilen hiç haçan jyny jyňkyryşmadyklaram bardy. Mämmet welin olaryň hiç birine-de girmeýärdik. Çünki, biz oňa garşam gitmändik, gol gowşuryp hyzmatynda-da durmandyk. Orta gürp bilen güzeranymyzy tigirläp, bolşuna görä oňşup gelýärdik.

Ýöne, barybir bolmady. Demir düzgüniň ýiti uçly çarhlary bizem dolap alyp öz holtumyna dykdy.

Mämmet welin biziň basylyp, uzak bir ýerlere jezamyzy çekmek üçin sürgün bolup barýandygymyza entegem ynananokdy... Bir burçda namazlygyny

gujaklap oturyşyna otlynyň düýbünden ters tarapa barýandygyndan bihabar aram-aram: «Gu-urt, Gökdepä ýetdikmi? Bäherdenden geçdikmi? Gyzylarbada golaýlamdykmy...» diýip, üznüksiz gaýtalady bardy» diýip, Gurt aga sözüniň dowamynda aýtdy.

«Ýaşuly, obadaşyňyzam alyň-da düşäýiň, geljek ýeriňize geldiňiz» diýen sözi wagty bilen eşitmänsoň, atamam ýagdaýyň näjüredigini aňlap başlapdyr. «Gu-urt, sen diýýänleň rast bolaýjak öýdýän» diýip, eşidiler-eşidilmez hüňürdäpdir.

On üç ýyllap dowam etjek, öz ygtykaty bilen bagly, iň bir ejirli wakalaryň ilkinji alamatlary hut şondan soň ýüz berip başlapdyr.

«Şak-şak-şak, şak-şak-şak...». «Şak-şak-şak...»

«Alaşakyrdy» turzup barýan, köne wagonyň juda dyknyşykdygyna garamazdan, atam wagty boldugy söm-saýak bolşup duran ýogynly-kelteli, daru-giň balakly baldyrlaryň arasyndan namazlygyny ýazara ýer gözläp gorsanjyraberýän ekeni. Ýöne, itekleşdirip açanja ýerine-de namazlygy ýazsa özi syganok, özi otursa namazlygyna ýer galanok diýýä. «Adamlar, gaýrat ediň-de, men eglip-galýançam gaýyrrak süýşäýiň-dä» diýmäge bolsa ýüzi ýok. Onuň musurmançylyk

borçlaryny berjaý etjek bolup, kösenip oturyşyna iki-ýeke nebsi agyrýanlar tapylypdyr, ýöne, köpüsi oňa äsgermezçilikli göz bilen garaýan ekenler. Kimsi siltenjiräp, aýaklaryny silkip alsa, kimsi paýyş söz aýdyp üstüne gygyrypdyr, ýene biri howada galgap duran kiçijik eljagazlaryna kakypdyr, ýene biri süýem barmagy bilen eňegini galdyryp burnuna pitikläpdir. Elleri bilen «şatyrdadyp» egninden basýanlaram, ýakasyndan tutup, maňlaýyna ýumruk çeneýänlerem tapylaýýan ekeni.

Şolar ýalyda orta köplenç Gurt aganyň özi goşulmaly bolýan ekeni. Her niçik hem bolsa onuň göwresiniň daýawlygy, ýüz-gözüniň haýbatlylygy, esasanam Allatarapyn arslan ýürekliligi, garadangaýtmaz batyrlygy özünem, atamam köp-köp külpetlerden alyp çykypdyr.

***

Tejene ýetenlerinde asly Sarahsyň nemeslerinden, käri boýunça mehanik, MTS-iň bir traktoryny bejeren wagty tötänlikde «walyny» döwendigi üçin «wreditel» hökmünde sud edilip, ýedi ýyl iş kesilen, Handor atly, orta ýaşlaryndaky, orta boýly, inçejik, gözleri mawy, saçy jyrk sary, ýüzüne künji sepilen ýaly çypar,

gönümel burunly mydama syrtarylyp ýören bir kişini mündüripdirler. Ol diýseň degişgen hem şelaýyn ekeni. Şol häsiýeti bilenem ol gelşi ýaly hemmelere özüni aldyrypdyr.

Gurt aga familiýasynam-a aýdýady welin, ýadyma düşenok. Öz dili bilen ors dilinden daşary ol türmençänem suwara bilýän ekeni. Ýöne salyr şiwesinde gepleýär ekeni. Ol Gurt agadyr – atam bilenem basym dostlaşypdyr. «Sarahslylar-a maňa Hanjar diýýäler, sizem şeý diýiberiň, i-i-i... Il niýäme diýse şon diýsin, i-i-i...» diýip, köne tanyş ýaly daşlaryndan aýlanyberipdir.

Ol esasanam atamyň ýagdaýyna gowy düşünipdir. Duýgudaşlyk edipdir. Gelen gününden başlap, arkasyny alyp ugrapdyr. Gurt agany bir gyra çekipdir-de: «Ýa-a-a... i-i-i... Ikimiz berk dursak bu gyň keýipleň birem «dymp» edibilmez. Görýän welin aralarynda «ugolownikler-ä» ýok ýaly» diýipdir.

Bir günem atamyň üstünde dawa turupdyr welin, Handor orta çykýa-da: «Adamlar! Bu kiçijik kişi Hudaýa gulluk edýä. Hudaý bolsa hemmämiz üçinem deň. Hemmämiziňem gulluk edýänimiz bir Hudaý. Her namazynyň soňunda Hudaýdan gowulyk dileýän bolsa,

diýmek, biziň üçinem dileýändir. Şonuň üçin şuny ynjytdygymyz öz Hudaýymyzam ynjytdygymyz bolar».

Şondan soň atamyň ýagdaýy az-kem gowulaşypdyr. Handoryň haýyşy boýunça bendiler atama bir burçdan ýörite ýerjagaz bölüp beripdirler. «Goja türkmeniň burçy» diýip at alan şol çüňke Handoryň özi bilen Gurt agadan başga hiç kim barybilmändir.

Etap mahaly iýmit ýagdaýlarynyň nähili bolandygyny soranymda Gurt aga: «Gün içinde bir gezek, köne setillere guýup nahara meňzeş bir zatlar berýädiler. Parawozyň köne setillerine salyp getirýän wagtlaram bolýardy. Ýeriň giňinde keşdiň çekip ýüzüne sereder ýaly däl welin, bende görgüliler şonuňam goýurak ýerinden aljak bolşup tutda-bas bolýardylar. Özümizem şeýledik. Mämmet ýaly ejizräk, çekinjeňräk adamlara dagy hossarlyk edäýmeseň hatda paýlarynam alyp bilenokdylar. Asyl golaýyna-da baryp bilenoklar. Baraýanlarynda-da damagyna gyzmarak pyýadalar olary elleriniň tersi bilen pyzyşdyryp goýberýäler. Ine onsoň ýene-de uruş. Ýene-de galmagal. Ýöne, lap edip aýdygym däl, Hanjar ikimiziň Mämmedi ýekeje gezegem owkatsyz goýan ýerimiz ýokdur» diýdi.

Özbegistanyň, Gazagystanyň üsti bilen geçip, ýaňy

bir Orsyýetiň içine aralaşyp ugranlarynda, kiçiräk duralgalaryň birinden Saşok atly bir ýigdekçäni mündüripdirler. Ana, şo-da daşyndan göräýmäge gaty bir ejiz bolmasa-da, Gurt aganyň ýaňky aýdyşy ýaly awuny alybilmeýän gowşaksy biçäreleriň biri bolup çykypdyr-da, Handor ikisi onuňam garamatyny öz boýunlaryna almaly bolupdyrlar.

Ýene bir şähere gelip duranlarynda, konwoýlaryň biri barlag bahanasy bilen Saşogyň goş haltasyny dörüşdirip içinden göze iler ýaly zat bolsa almakçy bolupdyr.

Bu, umuman, konwoýlaryň edähetleri ekeni. Mahal-mahal şeýdip, kimiň sagadyny, kimiň çilim gapyrjagyny, ýylyrak içki eşiklerini, hatda owadanja çaý çemçejigi bolsa-da alaýýar ekenler.

Şol gezek Gurt aga bilen Handor ikisi bendilere ýüzlenip, Saşogy özleri bilen bilelikde goramaklaryny haýyş edipdirler.

Şondan soň bendiler hiç hili galmagal ýa uruş-sögüşem etmändirler-de, tirseklerini toýnak edip, onam biri-birleriniňkiden geçirip, Saşogyň daşyna aýlanyp duruberipdirler. Konwoýyň howuny basmak üçin, güýçli ses bilen aýdym aýdypdyrlar. Gurt aga, atam ýaly bilmeýänler bolsa agyzlaryny gymyldadyp

oňaýýypdyrlar.

Konwoý başyny gutarsa kaýyl bolupdyr. Çünki, bikanun hereket edip tutulsa, olara-da jeza berilâýdigi bolýan ekeni.

Şonda Saşok göwni bozulyp aglapdyr. Bendilere, hususan-da Gurt aga bilen Handora minnetdarlyk bildiripdir.

Soň sorap-idäp görseler, ol öz obasynda ýetimlik bilen hor-homsy ösen, görene hakyny iýdirip ýören çaga ekeni. Näme üçin, näçe ýyl basylandygy welin, Gurt aganyň ýadyna düşmedi. «Ýöne, biziňkiden-ä az däldi» diýeni ýadyma düşýä.

Ýöne, barmaly ýerlerine baranlaryndan soň welin, Saşok özüni düýpgöter başga tarapdan tanadypdyr. Gurt aga bize onam gürrüň berdi. Menem saňa gürrüň bererin, ýöne, biraz soňrak, üstünden baran wagtymyz.

14.

«Şak-şak-şak, şak-şak-şak...». «Şak-şak-şak...»

Şeýdip daglardan, derýalardan, derýalar üzre gurlan äpet köprülerden, gök gyrtyja bürelip oturan baýyrlyklardan, ýaşyl ýaýlalardan, düzlüklerden, sümme tokaýlyklardan aşyp baryşlaryna bir gün daňdanaralar

Gurt aga bilen atam ikisem ýoldaşlarynyň: «Moskwa... Moskwa...» diýişýän howsalaly seslerine oýanypdyrlar.

Ady dünýä dolan Moskwany biri-birinden öňürti görjek bolşup, bendiler wagonyň tagta diwarlaryna tarap topulyşypdyrlar. Oňa maňlaýlaryny direşip yşlaryndan «jyklaşypdyrlar».

Gurt aganyň ýüreginden syzdyryp aýtmagyna görä, şol wagt olaryň barysy özleriniň bendidiklerini unudypdyrlar. Özlerini aňzakly Sibiriň ýowuz şertli lagerlerine alnyp barylýan däl-de, Moskwanyň gözel ýerlerini görkezmek üçin ýörite, gezelenje getirilen dek duýupdyrlar.

Çünki, olar üçin Moskwa Leniniň ýolbaşçylygynda dörän SSSR atly uly döwletiň paýtagty. Döwlet ýolbaşçylarynyň ýurdy edara edip oturan, ähli kada-kanunlaryň çykarylýan ýeri. Ol ýerde Gyzyl meýdan, Kreml, Kremliň çür başynda ýer ýüzüne şöhle saçyp duran gyzyl ýyldyz bar. Içinde bolsa Leniniň egindeşi, uly iliň parasatly serdary ýoldaş Stalin şybygyny burugsadyp işläp otyr.

Şeýle hem Gyzyl meýdanda dünýä proletariatynyň atasy Leniniň mawzoleýi ýerleşýär. Özem şonuň içinde, gollaryny döşünde gowşuryp, çiňarkan düşüp, baku

ukuda ýatyr.

Ol zatlaryň gyrasyndanam eltilmejekdiklerine gözleri ýetip duranam bolsa, şol wagt bendileriň barysynyň höwesi şol zatlara gönügipdir. Ýöne dişleriniň suwuny çekişip, bäbeneklerini darajyk deşijeklere hernäçe direselerem, görübilen zatlary bolmandyr.

«Moskwa» sözi uçursyz köp gaýtalanansoň atamdada: «Beh, bizi asyl Moskwada alyp gaýdan ekenler-ow...» diýen pikir döräpdir. Şol pikiriň ýelginine-de ýerinden turupdyr.

Wagonyň diwarlaryny sermeläp, o ýan, bu ýan, gyrmyldap ýörşüne şäheri synlar ýaly yş gözläpdir.

Oňa çenlem öz münüp barýan wagonlary ýaly boş ýa üsti kömürli, çagylly ýük eşalonlaryndan başga zada gözleri düşmedik bendiler hapa-hapa sögünişip, tüýkürişipdirler. Ýerli-ýerlerine geçişipdirler.

Il ugruna atamam geçipdir. Hökman şeýtmelidir öýdüp, birki ýola tüýkürinjiräpdirem. Ýöne, özlerine Moskwany görkezjekdirler diýen umydyndan welin, el üzmändir. Şonuň üçinem, gapdalynda Gurt aga bilen özara gürleşip oturan Handor eşider ýaly edip: «Leýliniň ýatan ýerinem görkezerlermikä? Çüýşäň içindemiş öz-ä...» diýipdir.

Gülmäge bahana tapsa göhi gelýän Handor: «Görkezerler Mämmet aga, näme görkezmän. Galan zatlary görkezensoňlar onam görkezmeseler bolmaz-a – diýipdir. – Ýöne, etapyň naçalnigi bilen gürleşip bilseň ol-a Leniniň mawzoleýi ekeni, Kremle-de girip bilersiň. Gelenime görä, görmän gitmäýin diýseň kabinetine girip Stalin bilen salamlaşybam, öz-ä gara çaý içýändir welin, ýanyňda bar bolsa gir käsejik gök çaýam içişibilersiň. Arman, sen çekeňok, ýogsam çilimem çekişibilersiň. Namaz wagtyna gabat gelseňiz-ä bileje iküç rekat okaşaýmagyňyzam ahmal...» diýipdir. Wagonyň gapysy açyldygy özüniň-ä şol mesele boýunça göni naçalnigiň ýanyna eňjekdigini, sebäbi Stalin arzy-hal diňlemäge gaty gabyl adam bolup, bigünädigiňi düşündiribilseň kabinetinden çykaraga-da, öýüňe iberibilýändigini aýdypdyr.

Atam welin, şonda-da onuň oýun edýändigini aňmandyr. Gaýtam keltejik aýaklarynyň üstüne galypdyr-da, Handoryň ýüzüne çiňerilipdir. Ujy oda çirkizilen ýaly sarymtyl hem gaýzygyp duran kirpiklerini gypyrjykladyp: «Be-e-e, o bende-de namazly-täretli musurman adamsy diýsene diýipdir. – Namazlygy zadam bamyka?»

Onuň öz çeňňegine mazaly ilendigini bilensoň-a

Handor hasam çynlakaý sypata giripdir. «Aý, ýok, Mämmet aga, namazlyg-a ýokmuşyn. Öň-ä baram ekeni-de, rewolýusiýa döwri garma-gürmelikde ýa-ha ýitiripdir ýa-da ogurladypdyr. Täzesini alara-da gurby çatman, oňkyny-muňkyny diläp alyp, mydar edip ýörmüşin. Senem näme, ýa bile durup okarsyň ýa gezekleşip okarsyňyz, garaz bir alajyny taparsyňyz-da...» «Alaj-a tapylar welin, ýöne, beýle kösenip ýören bolsa, men oňa...» diýende atam bir zatlar aňjak bolupmy, nämemi sesi peselip ugrapdyr. Ahyram aňandyr-da: «Häý, men-de guraýyn Hanjar-da – diýip, çalaja seslenipdir. Syrylyp aşak çöküpdir. Gatyrganmanyň nämedigini bilmeýän halyna oturan ýerinden Handora tarap jüýkerilipdir. – Öz ogluň bolsa, dulugyna bir şapbat ýelmed-ä welin... Atasy, ýaly adamy oýnan bolup... Häý... Geläýme gaýdyp şü, meň burçuma...

15.

– Moskwadan soň güzeranlary az-kem gowulaşypdyr. – Şyh Mustapa ýakmaz bir zat iýen ýaly ýüzüni turşaýdyp başyny ýaýkady. – Aý, gowulaşypdyr, diýäýýän-dä, ullakan bir üýtgän zad-a ýok ekeni welin, ýöne, bir-ä içi iki gat naraly, öňkä görä birneme ganymadrak, wagon beripdirler. Adam şekilli aýaklaryny uzadyp ýatmaga, billerini ýazmaga mümkinçilik döräpdir. Netijede

atamyňam ýagdaýy el-hallaşypdyr. Iň bolmanda dik durup namazyny okabilipdir.

Şol zatlary ýatlap otyrka Gurt aga: «Her niçik hem bolsa ýa-ha hiç kim ýamanlamady, ýa-da ýol üstünde o zatlara kän bir ünsem berlenokmy, tä, barmaly ýerimize barýançak, naçalnikler, konwoýlar tarapyndan Mämmede: «Namaz okaýaň» diýip, azar beren-ä bolmady. Ýogsam onuň tä, gaýdýança gören jebri-jepalarynyň barysy şol zerarly bolup geçdi...» diýdi.

Moskwada ýeke bir wagonlaryny däl, konwoýlarynam çalşypdyrlar. Üstesine hemmesini hatara durzup: «Ýolda şular size azar berdilermi, zadyňyzy aldylarmy ýa aljak boldularmy» diýibem sorapdyrlar. Emma şol ýagdaýyň ýolboýy gaýtanalnyp gelendigine garamazdan, hiç kim sesini çykanmandyr. Çünki, tejribeli adamlaryň aýtmaklaryna görä, egerde şol wagt şikaýat etseň, soňkular seni öňkülerdenem beter talaýan, urýan, söküän ekenler. Baran ýeriňde-de tä gaýdýançaň gün görkezmeýärlermişin.

Ýolboýam mündürilýän, düşürilýänleriň sany az däl ekeni welin, Moskwada alyş-çalyş hasam köp bolupdyr. Şolaryň arasy bilen Handoram alyp galypdyrlar. Ol atam bilenem, Gurt aga bilenem, asyl hemmeler

bilenem gadyrly hoşlaşypdyr. «Ine, gördüňmi, Mämmet aga» burçuma gelme» diýdiň, menem ine, gaharyňy getirmezlik üçin galýandyryn» diýipdir. Atam bozulypdyr-da: «Ýa, he-eý, Hanjar senem-ä tüýs oglan bolýaň-ow, hiý şoň üçin dagam, bir ýoldaşlaryňdan galarlarmy? Onsoňam bu wagt indi burç bamy, zat bamy, üýtged-ä bar zatlar. Hälem bolsa galaýsana...» diýip, edil çaga kemşerilipdir. Handoryň welin, şojagaz pursadam elden sypdyraýasy gelmändir: «Oýun etdimläý, Mämmet aga, oň üçin galamok, ýöne, ýap-ýaňyja naçalnigi gördüm-de: meni birki gün Moskwada goýuň. Kremle baryp agamy göreýin, diýdim welin, hern-ä «bor» diýäýdi. Şol işimi bitirip, indiki otly bilen yzyňyzdan bararyn...» diýipdir. Yzyndanam oýun edýändigini birdirmek üçin «jykyr-jykyr» gülüpdir. Gurt aga seredip gözüni gypypdyr.

Atam ýene-de oýnalýandygyna düşünipdir. Ýöne, öňküsi ýaly gaty görmändir. Gaýtam, şu ikaralykda-da degşip bilýändigi üçin Handora göwni ýetipdir. Şonuň üçinem başyny ýaýkap dostlarça ýylgyrypdyr-da, garsa gujaklapdyr. «Nirede bolsaňam, janyň sag bolsun, Alla seni öz penasynda aman saklasyn. Allahu-akbar...» diýipdir.

Handor olara: «Sarahsa barsaňyz hökman öýe sowluň,

«Hajar müjük» diýseňiz tanamajak bolmaz» diýipdir. Salgysyny beripdir. Olaryňkynam alypdyr. Tä garasy ýitýänçä, mahal-mahal yzyna garap, goşhaltasyny bulaýlap gidipdir.

Şondan soň olar biri-birlerini görmändirler. Habar-hatyram eşitmändirler.

16.

«Şak-şak-şak, şak-şak-şak...». «Şak-şak-şak...»

Moskwadan soňam şemal tarapa birnäçe gün ýol ýöränlerinden soň, ýap-ýaňyja-da: «Sibirde-Sibir...», «Uralda-Ural» bolşup gelýän bendiler birdenkä: «SLON-da SLON» bolşup başlapdyrlar. Atam-a olar ýaly zatlara ünsem bermeýän ekeni welin, «Bah, bu ýerlerde pil näme işläp ýörkä. Ol Hindistan ýaly yssy ýurtlarda bolmaly ahyry» diýip, muňa Gurt aga gaty geň galypdyr. Sowatsyz görünmezlik üçin, soramaga bolsa çekinipdir.

Dogram edipdir, çünki, bendileriň SLON diýýänleri, şo-ol, dädemiň hatyna baran jogaplarda aýdylyşy ýaly: «Sloweskiýe lageryá osobogo naznaçeniýe» diýdikleri ekeni. Ýagny, abbrewiatura.

«Diýmek, bizi haýsam bolsa şolaryň birine eltjekler-

dä...» diýip, Gurt aga içinden pikir öwrüp ýetişmänkä otly eýýäm badyny gowşadyp başlapdyr, kem-kemdenem togtapdyr. «Hemmeler düşüp, hatara durmaly» diýen buýruk berlipdir.

Nirä, haýsy tarapadygyny nireden nirä gidendiklerini Gurt aga takyg-a aýdybilmedi, asyl ony şol wagt bendileriň hiç birem bilmeýän ekeni, ýöne, şondan soňam olary iki günläp Gündogar sary pyýada alyp gidipdirler. Ýolda idili dem-dynjam aldyrmandyrlar. Nahar hakda-ha gürrüňem ýok. Bir döwüm guradylan nana, bir jüňňüljigem suw bilen oňmaly bolupdyrlar.

Atam şonda namazyny gidip barýan ýerinde okamaly bolupdyr. Esasanam oňa täretini bozman saklanmak kyn düşýän ekeni. Barybir etmejekdigine gözi ýetip duranam bolsa, Gurt aga oňa telim gezek dagy «kazasyna goýaý» diýip, töwella-da edipdir, ýöne barybir çak edişi ýaly bolup çykypdyr.

Ýol ugrunyň tebigatyny Gurt aga şonda şeýle suratlandyrdy: Gyşyň ortalary bolansoň howa sowuk. Baýyrlyklaryň ýokarysyny, etegini jähekleşip oturan agaçlaryň henizem gök öwsüp oturanlary bar. Käbir ýerleri bolsa güýzlük keşbinem ýitirmändir. Sarytagta matadan tikilen don geýnen gelin deý şol ýerler hasam

owadan görünýä. Düýn-öňňin ýagan bolsa gerek, onda-munda oýtum-oýtum bolşup ýatan ak garlar göze ilýär. Asmandan gyýaklap düşýän Gün şöhlesine olar jowahyr deýin ýaldyraşýalar. Etapçylaryň hemmesi sus. Ýadaw. Aç. Aýaklarynyň aşagyndan garly ýerlerde-hä «gütürt-gütürt» edip, garsyz ýerlerde «güpürdi» eşidiläýmese ses-üýn ýok diýen ýaly. Şol aralygy geçenimizde hemişe düýe gaýtarýan ýaly uly gykylyk edip gelýän konwoýlaryň «haýt-haýtlaram» azalan ýaly boldy...»

Şolar ýaly owadan görnüş hatda atamam haýran edipdir. Daş-töweregini gurşap alan ajaýyp manzaryň keşbini ine-gana synlamak üçin, birnäçe gezek ol kolonnadan yza-da galypdyr. Soň ýene-de «gybyrdyklap» kowup ýetipdir. Konwoýlardan käýinç eşiden gezeklerem bolupdyr.

Barýarkalar öňlerinde bölek-bölek, uly bolmadyk obajyklar çykýan ekeni. Şolaryň hersinde ýatymlyk düşleýän ekenler.

«Bendileri ulurak bolsa üçden-dörtden, kiçiräk bolsa birden, ikiden, hojalyklara paýlaýadylar – diýip, Gurt aga öz gürrüňiniň şol ýerini has nygtap aýtdy. – Sebäbi ol ýerlere baryp ýetensoň, konwoýlardan bendileriň gaçar gorkusy aýrylýa. Onsoňam ol wagt aramyzda

«ugolownik» ýok. Öý eýelerine tabşyryp gidiberýäler. Myhman alandyklary üçin hojalyk eýelerinem boş goýanoklar. Döwlet tarapyndan olara pul bolmasa-da kartoşka, un, çaý, gant ýaly azyk önümleri berilýär. Şonuň üçinem, öý eýeleri myhmany näçe köp alybilseler, şonça-da hoş bolýadylar.

Uzak argynlykdan, açlykdan, bagryňy dilip barýan çapgyn şemally aňzakdan soň ýyljak öýüň içinde, «gübirdäp» duran pejiň başynda, kelemlije çorba iýmek, gyzgynja çaý içmek, soňundanam aşagyňa içmek düşenip meýmiräp ýatmak ýaly başga bir lezzet dünýäde bardyr öýtmersiň...».

Gurt aga her düşelgede atam bilen bir hojalyga düşmekligiň hötdesinden gelýän ekeni. Bu şeýle bir kynam dälmişin. Hatda gykylyk-galmagal bolmazlygy üçin, düşlejek öýüňi, kim bilen boljagyňy özüň saýlamaga ygtyýaram berýän ekenler.

Şolar ýalyda atam arkaýyn täret alyp, namaz okap bilýän ekeni.

Ýoluň altmyş kilomertlik iň soňky tapgyry welin juda agyr bolupdyr. Şol aralygy olar gijäniň garaňkylygynda bir durman, pyýada geçmeli bolupdyrlar. Öňlerinden ýekeje oba-da çykmandyr. Howa-da şeýle bir sowuk

bolupdyr welin, duranyňdan ýene-de ýöräniň ýagşy diýýä. Ýaman dert ýolam ibaly dälmişin. Adamlar birsyhly ýykylyp-sürşüp barýalarmyşyn.

Şol gezek atam öýden çykaly bäri birinji gezek hatda gidip barýaka okara-da rogwaty çatman öýle namazyny kazasyna goýupdyr.

Daň atyp jahan ýagtylandan soň, nirelerdendir bir ýerlerden duýdansyz peýda bolan çal dumanyň aňyrsyndan, biziň öri meýdanlarymyzdaky goýun kaşarlaryna meňzeş, hatar-hatar bolup oturan, uzyn-uzyn baraklaryň sudurlary görnüpdir.

Konwoýlar bendilere aýdym aýtmaklygy, lagere uly şatlyk hem şowhun bilen girmekligi buýrupdyr.

Lagere golaýlaşdyklarysaýy ýaňky baraklaryň daş keşpleri kem-kemden aýdyňlaşypdyr. Soňabaka tutuş zonanyň daşyna aýlanan iniňi eýmendiriji tikenekli simlere, her tikeneginiň syhlaryna, syhlaryň ýylpyldaşýan ýitije uçlaryna çenli saýgarmak mümkin bolupdyr.

Simiň içinde bolsa, megerem, bu günlükçe bir sebäp bilen işe gitmedikler bolsa gerek, eginleri gara güpbüli, şon deý gara balakly, gara hem gödeňsi botinkaly, başlary keçeden tikilen gara gulakjynly adamlar salgym

ýaly, onda-munda aýlanyşyp ýörlermişin.

Etapa gözleri düşündenem, olaryň barysy birden şol tarapa tutdurypdyrlar we ellerine çümýän syhlaryň awusyndan heder etmän, gelişleri ýaly ýalaňaç elleri bilen tikeneklerden ýapyşyp, sime germelipdirler, tanyş-bilişlerini görmek umydy bilen, «etapçylara» tarap içgin-içgin seredişipdirler. «Pylan ýerden adam bamy? Kim nireden gelýä?» diýen ýaly soraglar beripdirler.

Aýdym aýdyp gelýän kolonna hatda olaryň näme diýýändiklerinem aňşyrmandyr.

...Lageriň galyň hem agyr demirden berk edilip ýasalan ýaşyl derwezesinden girişleri ýaly, bendileriň gözlerine kaklyşan zat – gabat gelen ilkinji baragyň maňlaýyna çüýlenen, uzynlygy bäş, ini ýarym metr çemesi, ýüzüne-de: «Siz diňe işjeň zähmet arkaly halas bolup bilersiňiz» diýen şygar ýazylan gyzyl mata bolupdyr.

Şonda olaryň hemmesini erksizligiň tüýüňi üýşendiriji sowuk duýgusy gaplap alypdyr. – Şyh Mustapa öňem-ä bir gaty gürläp oturanokdy welin, birdenkä sesini hasam pessaýlatdy. – Şu ýere ýetende Gurt aga dädeme şeý diýdi: «Şol ýere baran günümiz, şol şygara, esasanam tikenekli simlere gözümiz düşen

pursady, men bütin ýurt boýunça, hemmämiziň ullakan bir türmäniň içinde ýaşap ýörendigimize, eltilen ýerimiziňem şol uly türmäniň içindäki kiçijik türmeleriň biridigine göz ýetirdim. Olar ýaly kiçijik türmeler bolsa, soň görüp otursam, sanap çykardan köp ekeni.

Howwa, maňlaýyna äpet şygar ýazylan ilkinji baragyň deňinden aýdym bilen, ýöne, aýaklaryny zordan süýreýşip barýan bendiler aşhanamy, geýim ýuwulýan jaýmy ýa hammammy, käbir baraklaryň turbalaryndan çykýan ýogyn hem goýras, gap-gara tüsseleriň äpet gara aždarha kimin, asman sary towlanjyraşyp baryşlaryna uly howsala bilen seredişipdirler. Şol görnüşem näme üçindir olaryň kalplaryna wehim salypdyr.

Gurum ýagýan bolmaly, şol tüsseleriň barýan ugurlarynda topragam edil kül sepilen ýaly gap-garamyşyn.

Zonanyň ganatynyň çep künjünde bolsa haýsydyr bir enjam özüne zor salyp, ulyili bilen «wazyrdap, jyrryldap» ala-zenzele diýýä. Şol sebäpli aýdymam goýmaly bolupdyrlar. Şol sese beledräkleriň we gözi ýitiräkleriň aýtmaklaryna görä, ol ýerde «lesopilka» diýenlerem bolupdyr. Soň görüp otursalar şol ikisiniň

gaty bir tapawudam ýok ekeni.

Lageriň ortarasyndaky boş meýdança baranlarynda olary saklap, hatara durzupdyrlar. Atma-at sanaw geçirip, baraklara bölüpdirler. Gurt aganyň eden uly bolmadyk tagallalaryndan soň, atam ikisi bir barakda, ýanaşyk naralarda ýerleşipdirler.

17.

Gurt aganyň iňňän ýatkeşlik bilen ýatlamagyna görä, adatça, bir barak bendileriň bir rotasy üçin niýetlenen ekeni.

– Rotasy näçe adamka oň? Goşundaky ýaly-ha däldir?

– Onçasyn-a bilemok, ýöne, ýalňyşmaýan bolsam, Gurt aga: iki ýüz elli adam, diýdi. Her rotaňam öz komandiri, narýadçysy, üç sany wzwod komandiri, hojalyk müdiri, alty sany dnewalnysy bolup, soňkularyň birini çörek kesdirmek üçin ulanýan ekenler.

Şu wezipeleriň hemmesine, hatda komendatlara çenli bendileriň özlerinden saýlanýan ekeni. Ýöne, şolaryň maddalary hökmany suratda «bytowoý» bolmaly. «Ugolownik» bolsa bolanok.

Baragyň iç-daşyny, zonanyň çäklerini syryp-

süpürmek, arassalamak lageriň içki hyzmat ediş gulluklary tarapyndan ýerine ýetirilýär. Ol işlerde bendiler ulanylmaýar.

Belki şonuň üçindir, agzalan çäkler baragyň içi, naralar, hatda düşek-ýassyklara çenli şol döwür iňňän arassa saklanýar ekeni.

Ine, hut şuňa hem bendiler diýseň geň galypdyrlar. Çünki, ol ýerlerde şolar ýaly arassaçylyk, tertip-düzgün saklanýandyr, diýip, olaryň ýatlaryna-oýlaryna-da gelmeýän ekeni.

Ýokarda agzalan wezipelere bendileriň aglabasy uly höwes bilen razy bolýan ekenler. Olar öň hakyky ýüzlerini gizläp ýören, ýagdaý dörändenem maslykçyguş ýaly öňe topulýan, häsiýetleri boýunça haýaman, wezipeparaz, gorkak, öýe batyr we şuňa meňzeş adamlar bolup çykýan ekenler.

Bendileriň arasyndan käte «samoohranka» hem alynaýdygy bolýan ekeni. Olara tüpeňem berilýän ekeni. Lagerde ençeme ýyl bäri oturan adamlaryň Gurt aga baran döwri duýdurmaklaryna görä, olar beýleki wezipelerdäkileriň dagy çeni-çaky bolmaýan ekeni. Sähelçe bahana bolsa, düýn-öňňinki bir döwüm çöregi bölüşip iýip ýören adamsynyň böwrüni

garaldyp oturybermänem hiç zatça görmeýän ekenler. Şeýtmekligi olar özlerine dereje bilýän ekenler. Hemmeleriň özlerinden gorkarlary ýaly göz üçin edýän ekenler: «Gör, men kim? Gör, men nämeler edibilýän! Meniň garşyma gitseňiz, sizem ine, şu güne düşersiňiz...»

Baraklara ýerleşenlerinden soň, bendileri ýene-de meýdança çykaryp, lageriň içki iş düzgünleri bilen tanyşdyrypdyrlar. Ol umuman, şeýleräk: Işlemeli. Onda-da gowy işlemeli. Giren agzyňdaky şygarda aýdylyşy ýaly, günäňi gara zähmet bilen ýuwmaly.

Işe çykýanlara gyzgyn nahar, çaý beriler. Syrkawlap ýa iş wagty synaňa şikes ýetendigi zerarly çykybilmediklere-de şol zatlar beriler. Eger-de işden sebäpsiz, jögülik edip galsaň, şol gün saňa nahar-çaý-a däl, hatda gury çöregem berilmez. Oňa derek dört sany abat, çig kartoşka bilen bir jüňňül gyzgyn suw beriler. Her gün bir bahana bilen işden yzygiderli galyp ýörseň, günüňe diňe iki sany çig, onda-da sowuk uran çüýrük kartoşka bilen oňmaly bolarsyň. Hatda bir owurt gyzgyn suwam berilmez.

Şondan soň lageriň naçalnikleriniň biri «perekowka» barada düşündiriş geçipdir.

Perekowka – bu şol döwür lagerler üçin Staliniň hut özi tarapyndan oýlanyp tapylan we bendileriň tertip-düzgünlerine girizilen täze bir syýasat. Onuň talaby zähmet bilen öz-özüňi terbiýelemekden, täzeçe taplanmakdan ybarat bolup, Gurt aga dagynyň zona girişleri ýaly gözleri düşen gyzyl şygary hem hut şondan gelip çykýan ekeni.

Onuň göz öňüne tutýan zady şu: kimde-kim ýalňyşyna düşünip, gündelik iş normalaryny artygy bilen ýerine ýetirmekligi başarsa, zähmet arkaly özüni täzeçe terbiýelän adam hökmünde möhletinden öň öýüne goýberiler. Bu bir! Ikinjiden: Özüni «perekowkanyň» talaplaryna laýyk alyp barýan bendä lageriň golaýyndaky obajykda ýaşamaga, şol ýerden bir kel gyrnajyk tapybilse, hatda öýlenmäge-de rugsat edilýär. Şunda, lageriň kanselýariýasynda saklanýan şahsy bukjasyndakylardan başga bendiden hiç hili resminama talap edilmeýär. Aýalyň öz razylyk haty bolsa bolany! Üçünjiden: perekowkaça aýda iki, üç, bäş manat möçberinde pul berilýär. Ýöne, hakyky pul däl-de, puluň ornuny tutýan, diňe zonanyň içinde ýöreýän, «kartoçka», «talon» kysmy bir zat. Oňa «Bon» diýilýär. Bonuň hümmetini düşündirmek üçin Gurt aga bize şonuň on bir köpügine zonanyň öz naharhanasyndan

gowy bişirilen, tagamly «antrokot» iýip bolýandygyny aýtdy.

Elbetde, men ol wagt «antrokotyň» nämedigini bilemokdym, ýöne, Gurt aganyň gep salgysyndan çen tutup, iýilýän zatdygyny aňdym.

Işiňem, esasan, iki görnüşi bar ekeni. Biri: tokaýa gidip agaç çapmak. Beýlekisi: ýeriň aşagyna girip kömür köwlemek. Şahtaçy bolmak.

Öňki bendileriň-ä köpüsi tokaýa gidýän ekenler, täze gelenleriňem barysy, şony saýlap alypdyrlar.

Umumanam, kömür köwlemeklik ýolbaşçylar tarapyndan jeza çäresi hökmünde ulanylýar ekeni.

Konwoýlar birini gorkuzjak bolsalar: «Naçalnige aýdyp, şahta iberderin» diýip, haýbat atýan ekenler.

Her niçik hem bolsa açyk meýdan, tokaý, howasy arassa, namaz okamak, täret almak üçin amatly bor, diýip, atamam, Gurt aga-da tokaýa gitmeklige döwtalap bolupdyrlar.

Galyberse, olaryň şol wagt «antrokot» iýmek, golaýdaky obada ýaşamak, öýlenmek ýaly zatlar-a oýlaryna-da gelenok ekeni, ýöne, köp işläp «perekowkaçy» bolmak, ýekeje ýylam bolsa ir boşap

öýlerine gaýtmak welin, niýetlerinde ýogam däl ekeni.

Şol höwes bilenem olar baran günlerinden başlap ak ýürekden, öndümli işläp başlapdyrlar.

18.

Howanyň sowukdygyna garamazdan, başda işleriniň gidişi erbedem bolmandyr. Ýöne käbir gaýly, tupanly günlerde welin: «Aý, mundan-a şahta-da ýagşy bolsa gerek» diýdiripdir. Eliň welin barybir dek durmaly däl. Şonda-da «perekowkaçy» bolmag-a beýlede dursun, adaty normaňam alyp bolanok, diýýä. Gyşyň günem näme, gysga bolýa. Eýläňe-beýläňe bakmankaň garaňky düşýä. Şol aralykda-da isleseň-islemeseň ot ýakmaly, ýylynmaly, janyňy saklamaly, biraz garbanmaly. Atam-a namazynam okap ýetişmeli...».

«Konwoýlaram dawaýda-dawaý» bolşup üstlerine çöwjeşip durlarmyşyn. Sähelçe ýüzlerine gelenlerem agşamlyk ýolbaşçylara ýamanlaýarmyşyn. Olary şahta ibermek baradaky meseläni orta goýýarlarmyşyn.

Ilki-ilkiler-ä kän bir ünsem bermändirler welin, konwoýlar atamyňam aram-aram eline bir çüýşe suw alyp, tokaýyň sümmeräk ýerine ýönelige sümlüp-çykyp ýörmeýändigini aňypdyrlar. Yzarlapdyrlar. «Ohoda-oho...» bolşup, hamala ogurlykda tutan ýaly

idenekledip alyp gaýdypdyrlar, tä iş wagty gutarýança şolar ýaly bolgusyz zada güýmenmezligini talap edipdirler. «Dawaý normada – dawaý norma» bolşup gygyryşypdyrlar.

Iň geň ýerem, şolaryň biri Gurt aganyň ýolboýy goraglap gelen köne «dosty» Saşok ekeni. Ol gelen gününden başlap «ohranka» geçmeklige höwes bildirenleriň biri bolupdyr we uzaklaşdyrmanam şol maksadyna ýetipdir.

Atamyň özi-hä orsça bilmänsoň onuň bilen gürleşjegem bolmandyr welin, o deýýus Gurt aganam äsgerenok diýýä. Gürleşjek bolsa-da: «Dawaý, dawaý, Kurt, ne boltaý, rabotaý...» diýip, gaýtam onuňam o ýerine, bu ýerine tüpeňiniň gundagy bilen kakyşdyryp ýör, diýýä. Tüpeňiniň ujuny gezäp: «Ataryn!..» diýip, sürünýän gezeklerem bolaýýamyşyn.

Onuň şol bolup ýörşüni Gurt aga dagy bilen bir etapda gelen, Handor ikisiniň oňa ýolboýy, hossarlyk edip gelendiklerini gözleri bilen gören beýleki bendiler hasam geň görüpdirler.

Şonda, uzyn boýly, akylly hem ýadaw gözleri elmydama ýaşaryp duran, howlukman saýhally gepleýän, käri boýunça alymmy, nämemi, haýsydyr bir

ylmy iş ýazandygy üçin terslenip on sekiz ýyl basylan, on ýyl bärem şol ýerde oturan, Tihomirow familiýaly ýaşulyrak bendi bir gün tokaýda agaç çapyp ýörkäler, Saşogyň bolup ýörşüne halys uwnup-çydaman, Gurt agany çete çekipdir-de, şeý diýipdir: «Men seniň şol oglana hossarlyk edendigiňi bilýän. eşitdim. Ýöne, sen geň galma. Bu ýeriň düzgüni şeýle. Muňa lager diýilýär. Iň bolmanda türme-de däl. Munuň düzgüni edähedi şeýle. Türmeden tapawutly ýeri şol. Türme adamlary beýgeldýär. Çünki, ol ýerde adam pikirlenip, pikirlerini öwrüp-gowrup, ösdürip, çuňlaşdyryp bilýär, lager bolsa adamlaryň aňlaryny igledýär, adamçylykdan, ahlakdan, ardan, namysdan aýyrýar. Pese düşmekligiň mekdebi, onda-da iň bir ýaramaz mekdebi bolup hyzmat edýär. Durşy bilen çüýredýär. Lagşadýar. Lagerde adamlar onlarça ýyllap diňe başga-başga adamlaryň pikir-ýörelgeleri, görkezmeleri boýunça hereket edýäler. Özbaşdak pikirlenip bilmek ukyplaryny ýitirýäler. Ejizleýäler. Özleriniň şeýle pes güne düşendiklerini aňanlaryndan soň bolsa, özleriniň şolar ýaly pes derejä gaçandyklaryny beýlekilerden gizläsleri, olardan özlerini mümkingadar belentde görkezesleri, hakykatdanam şeýlediklerini subut edesleri, olaryň gözüne naçalnikler bilen deň-derejeli adam bolup görnesleri, iň bolmanda

şolara golaýlaşaslary, meňzäsleri gelýä.

Olar ýaly adamlar boşap gidenlerinde lagerden özleri üçin peýdaly hiç zat alyp gidip bilmeýäler. Çünki, olara bu ýerde kezzaplykdan, ýalançylykdan, ýaramazçylykdan başga hiç zat öwredilmeýä. Diňe öýlerine baranlaryndan soň olar adamkärçiligiň özlerinde bar bolan öňküje ýokundylarynam ýitirendiklerini duýup galýalar.

Lagerde diňe Hudaýa sygynýan, onda-da, onuň gözüne çöp atmak üçin däl-de, çyn ýürekden sygynýan adamlar özlerini çüýretmän alyp çykyp bilýäler. Olar ölýäler, ýöne tebigatyň beren ahlaky terbiýesinden ýüz öwürmeýärler. Hudaýyň öz zantlaryna guýan başky päkligini hiç bir zada çalyşmaýarlar, hiç kime hapalatmaýarlar. Şu zatlaryň hakykatdan-da, şeýledigine men şu ýerde geçiren on ýylymyň içinde aýdyň göz ýetirdim. Senem göz ýetirersiň... – Tihomirow golaýda bir ýerde garsak ýaly «ala-hasyrdy» bolup, işläp ýören atama tarap elini uzadypdyr. – Ine, şol ejizje pyýada bar zatdan baş alyp çykar. Ýaşar. Saşok ýaly diňe şu gününe guwanyp, elindäki amanat ýaragyna baýrynyp, ejize sütem edip ýörenler ýaşamazlar, bujagaz pyýada welin ýaşar. Sebäbi onuň arkasynda hökümetdenem uly, hökmürowan Güýç dur. Kalbynda bolsa arassa ynam, iman, ygtykat bar. Ana, şol ikisem ony hökman

alyp çykar... Soň ol: bolanyna görä, diýip, Gurt aga hakykat ýüzünde «perekowkanyň» nämediginem, onuň nähili amala aşyrylýandygynam, kim-kimleriň «perekowkaçy» bolup öýüne gidip bilýändiginem düşündiripdir. Ýoldaşyňa-da aýt, özüňem bek belle, «perekowkaçy» boljak bolup synanyşybam oturmaň. Bäş-üç «bon» beren borlar, beýlekilere görelde bolsun üçin öwen borlar, ýöne, öýüne saňa derek başga biri gider, onda-da işlemän, aýagyny göge tutup ýatan «blatnoýlaryň» biri gider. Muňa-da basym göz ýetirersiň...»

Gurt aga Tihomirowyň aýdýanlarynyň dogrudygyna hakykatdanam basym göz ýetiripdir. «Görüp otursak biz ýaly ýönekeý bendileriň «perekowkaçy» bolmak maksady bilen normadan artyk çeken zähmetleri «blatnoýlaryň», «ugolownikleriň» hasabyna geçirilýän ekeni. Çünki, olar naçalnikler bilen gepleşýän ekenler-de, özleri işlemän, atlaryna artyk norma ýazdyrýan ekenler. Şeýdibem, «perekowkaçy» bolýan ekenler we toba gelip, sap zähmeti bilen düzelen adam hökmünde boşap öýlerine gidýän ekenler. Soň olaryň özleri öz aralarynda nädip üzlüşýäler ony biz bilemzok. Şonuň üçin biz-ä «perekowkaçy» bolmak niýetimizden el çekdik – diýip, Gurt aga Tihomirowyň sözlerine

subutnama hökmünde, janyýangynlylyk bilen sözüni dowam etdirdi. – Şol bolýan zatlara şeýle bir janymyz ýanýardy, ýöne, edibilýän zadymyz ýokdy. Hiç kime şikaýatam edip bolmaýardy. Etdiňmi, beterine garaşyber. Çünki, şol gözboýagçylyklaryň öňüni almaly adamlaryň özleri şol zatlaryň başynda durdylar. Staline çenli bolan aralykda-da gat-gat bolup, ýene-de şolar durdylar. Olaryň üstlerinden Kremle ýetmek bolsa, düýşünde-de mümkin däldi. Sebäbi biziň bolýan ýerimiz ýaňky aýdyşym ýaly, uly türmäniň içindäki kiçijik türmedi. Şol kiçijik türmäniň içinde-de «izolýator», «karser» diýen ýaly şertleri türmäniň özüniňkidenem ýowuz, owunjak türmejagazlar bar.

Şolaryň hemmesem kanuny bozýanlar üçin däl-de, hakykatçyl, adamlar üçin Adalaty gözlediňmi, jaýyň şol ýerlerdedir. Bu jemgyýetiň iň aşaky gatlagyndan başlap, tä çür depesine çenli şeýle. Asla dünýäniň gurluşy şonuň ýaly. Kanun bardyr, göräýmäge halky goraýanam ýalydyr, ýokarda ýurdy adyllyk bilen edara edip oturanlaram bar ýalydyr, emma o zatlaryň barysy göwnüňedir.

Ýagdaý erkin dünýäde şeýle bolansoň, türme durmuşyndan dagy näme tama etjek? Türkmenleriň ýaňky sanalan görnüşleriniň hemmesiniňem

maksatlaram, niýetlerem, iş alyp baryş usullaram, bähbitlerem bir.

Şonuň üçinem, hiç kime arz edip bolmaýardy. «Şatyrdadyp» janyňy alyp barýanam bolsa, «bilim agyrýa, baldyrym syzlyýa» diýmek gadagandy. Moskwada konwoý çalşylanda: özümizi ýolboýy talap gelen adamlaryň iki gözüniň içine seredip: «Ýok, bizi hiç kim talanok, zadymyzy elimizden alanok», diýdigimiz, ähli türmeleriň ýörelgesidir, diýsem ýalňyşdygym bolmaz...» – Üýtgeşik bir zat aýtjakdygynyň alamaty hökmünde, režissýor: – Näme diýsene Hümmi akga... – diýip, ýüzüme çiňerildi. – Soň-soňlar, ölmeziniň öň ýanlary, ýagny, ýetmişinji ýyllaryň aýaklarynda, ýurtda artdyryp ýazmaklygyň möwç uran wagty, bir gezek oba baranymda tötänden duşup eden özara gürrüňçiligimizde Gurt aga: «Şu wagtky «pripiska» diýýänleri köşek, indi görüp otursam şo-ol, bir wagtky lageriň «perekowkasyndan» gaýdýa. Şul şoň dowamy. Ikisi bir. Niýetem bir, maksadam bir, netijesem bir. Ir döwür beýle däldi. Bar zat soň bulaşdy. Uly türme kiçi türmäniň ýörelgesini sapak edindi. Ikisi garyşdy. Köp adam-a dogrusy häzir şuň daşyndan içini özi üçin amatly saýýa. Gelen gününiň ertesi yzyna gidäýesi gelip dur. Sesiň içiňde bolsun welin, köşek, bu ýörelge bilen

bu döwlet indi uzaga gitmez. Mundan aňry ýol ýok. Ykdysadyýýetiň çöken ýerinde gury syýasat ýol almaz, ahlagyň çöken ýerinde bolsa «gury namys göt ýyrtar...» diýenleri bolar» diýdi.

Şondan alty-ýedi ýyl soň ýurt başyna M.S.Gorbaçýow geçdi. Bilşiň ýaly ol, ýurtda «üýtgedip gurmak» syýasatyny yglan etdi. Görmedigini görkezip, halka demokratiýa berdi. Emma süňňi «perekowkadan» bekäp gaýdan syýasatçylar ony öz berenje demokratiýasy bilen, başlaryndan agdaryp urdular. SSSR-i dargatdylar.

Gurt aganyň diýeni boldy.

19.

...Howwa, gyşyň güni tokaýda namaz okamaklygyň kynlygy, üstesine konwoýlaryňam Saşok başlyklaýyn azar berip ýörmekleri sebäpli, atam göz-görtele işden gaçgaklap ugrapdyr. «Namazymy okap bilmejek bolsam, maňa bularyň tokaýam gerekgä, agajam, çüýrük kartoşkalarynam başlaryna ýapsynlar, aç öljek welin, namazym-a taşlajak-gä, işe-de gitjekgä...» diýip, Gurt aganyň ýanynda ýygy-ýygydan zeýrenip başlapdyr. Her gün bir bahana bilen işden galyp, namazyny barakda okapdyr. Kem-kemdenem işe gitmesini bütinleý goýupdyr. Gurt aga: «Mämmet, beýtseň beterine tutarlar,

barakda-da okatmazlar, asla hiç ýerde-de okatmazlar, bular bilen oýnuň deň gelmez» diýse-de: «Görübereris, Allah keremdir, Allahu-akbar...» diýipdir.

Gurt aganyň diýeni bolupdyr. Atamyň nämelerden gaçyp, nämeler edip ýörendigi Saşok ýalylaryň üsti bilen, günübirin lageriň naçalnigi Mark Lwowiç Baçinskä baryp ýetipdir.

O-da haýal etmän konwoýlaryň birine atamy öz ýanyna alyp gelmekligi buýrupdyr. Terjimeçi hökmünde Gurt aganam çagyrypdyrlar.

Keltejik boýly, garynlak – türkmenler olar ýala «aýakly garpyz» diýýäler – göwresine görä kellesi kän uly, ylaýyk keseligine geçýän egrem-bugram dört sany çyzygy bilen aksowult, giň maňlaýly, ganatlary ýellenip duran burny paşygrak, etegi düşen, ýaňy bir çal sepip ugran saçlary mazaly seýrekläp, gyşyn-ýazyn derläp duran kelte hem ýogyn barmakly tokgaja elleriniň arkasyna çaýyr biten ýaly tüýlek, «has-has» edip gyryljyrap, çalaragam peltekläp geplände, gyp-gyzyl diliniň ujy alynky seýrek dişleriniň arasyndan «zybyrdyklap» çykyp, «zybyrdyklabam» yzyna girip duran, ençeme ýyl bäri edil şol ýerde bolmasa-da, şol kärde bolandygy üçin ýowuzlaşyp gidenem bolsa, bir

bada mylaýymrak görünýän elli ýaşlaryndaky bu kişi Gurt aga bilen atam ikisi bir konwoýyň öňüne düşüp gapydan girenlerinde, üstüne ýaşyl begres örtülen berk we ullakan stoluň aňyrsynda ete bökjek pişik ýaly ýapyrylyp, iki elinem stoluň gyrasyna üst-üste goýup, eňeginem elleriniň üstüne goýup, Gurt aganyň lap edip suratlandyrmagyna görä, hiç haçanam gyrpyldamaýan, çerrelip duran ullakan gözlerini gapa dikip oturan ekeni.

Raport berenden soň, Baçinskiý konwoýy «üm» bilen ugradypdyr. Şondan soň onuň goýun itiniňki ýaly äpet kellesi edil, kimdir biri o tamda oturyp, knopka arkaly herekete getirýän ýaly ýuwaşlyk bilen atama tarap öwrülipdir. Agzy açylyp-ýumulypdyr. Diliniň gowy öz gelmeli ýerine gelip gidipdir «wysyr-wysyr» ses çykypdyr, ýöne, näme diýendigine welin düşünip bolmandyr. Ýagdaýyny bilendir-dä, Baçinskiý oturan ýerinde gozganjyrapdyr, ardynjyrapdyr-da, soragyny täzeden gaýtalapdyr. Gurt aga atama onuň adyny, familiýasyny, maddasyny, näçe ýyl basylandygyny soraýandygyny aýdypdyr.

Atam jogap beripdir. Ýöne, düşündirip bilmändir. Baçinskiý Gurt aganyň ýüzüne seredipdir. Gurt aga terjime edip beripdir. «Asyl sen maddaňam şol eken-ä!

Sen indi bu ýere gelibem şol käriňi dowam etdirjek bolýaňmy? Sloweskä yslamy ýaýratjak bolýaňmy?» diýip, Baçinskiý atamyň üstüne gygyrypdyr. Beýdip, işe el urman, namaz okap, bendilere ters görelde görkezip ýörjek bolsa, kanun esasynda goşmaça jeza çärelerini ulanjakdygyny aýdypdyr. «Bu gezeklikçe duýduryan, indiki gezek amala geçerin» diýipdir.

Şeýle-de hemişe gözegçilikde saklajakdygyny aýdypdyr. «Biz bendileri halk üçin neşe bolan dini-düşünjelerden saplamaly, kommunistik ruhda terbiýelemeli. Bizde KWÇ bardyr. Şoňa gatnaş. Kitap, gazet-žurnal oka, kino gör, leksiýa diňle» diýipdir.

Iň soňunda-da atama tarap gobsunyp: «Nazarow! Sen meniň aýdanlaryma düşündiňmi?» diýipdir. Häliden bäri aýalaryny dyzlaryna diräp, aşak bakyp, özüne aýdylýanlary baş atmak bilen makullap oturan atamam tarsa ýerinden turupdyr-da: «Allahu akbar» diýipdir.

Baçinskiniň erbet gahary gelipdir. Ýöne, şol gezeklikçe öňki aýdanlary bilen çäklenmekligi makul bilipdir. Diňe, tas içinden diýen ýaly «wysyrdap: «Takoý malenkiý, no, oçen bolşoý durak...» diýipdir.

***

Naçalnik bilen bolan şol ilkinji duşuşykdan soň,

Gurt aganyň tagallasy bilen atam ýene-de işe gatnap başlapdyr. Ýöne, indi ýeke bir Saşok däl, Baçinskiniň sargydy boýunça beýleki konwoýlaram ony gözden sypdyrmandyrlar. Her bir ädimini yzarlapdyrlar. Hatda aýak ýoluna gitse-de, «namaz okajakdyr» öýdüşip, yzyndan bukdaklaşyp barýan ekenler. Okap oturanyny göräýseler dagy urup-sögüp görgüsini görkezýän ekenler.

Bu ýagdaý atama örän ýokuş degipdir. «Men bu hökümete ýamanlyk etmedim. Garşysyna gitmedim. Gerek diýse mal berdim. Zaýym aldym. Salgytlarymy töledim. Kontraktlarymy üzdüm. Bu bolsa meni ahyrsoňunda özüne duşman saýdy. Ilimden-günümden, öýümden, çagalarymdan aýyrdy. Görmedik, bilmedik jaýlaryma getirdi. Elime palta berdi. Tokaý çapdyrdy. Men oňa-da kaýyl boldum. Bir galan zadym – dini-imanymdy. Biribara bolan yhlasymdy. Bäş wagt namazymdy, ygtykatymdy. Indi şondanam mahrum etjek bolsalar, men näme üçin bulara gulluk edeýin?» diýip, bir gün Gurt aganyň ýanynda aglapdyr.

Sesini çykarman ýören adamyň birdenkä şolar ýaly töňňeli geplemegi hatda oňa çagalygyndan bäri belet bolan Gurt aganam geň galdyrypdyr. Ol atamyň iňňän hatarly ýola ugur alyp ugrandygyny aňyp,

oňa tüýs ýürekden töwella edipdir. «Ot bilen oýun etme, Mämmet! Bu wagt erk köp. Güýç ondanam köp. Özüň bilýäň, adamda bolsa baha ýok. Iň bärkisi çüýrük kartoşka daňarlar, aç ölersiň! «Izolýatora» salyp aşagyňa-da suw goýbererler – doňup ölersiň. «Gaçjak boldy» diýip, atarlar – maslygyňam tapylmaz. Sen gowusy şu wagt janyňy halas etjek bol. Amanadyňy gora. Goramasaň eýesi halamaz. Namazyňy sag-aman öýe baraňsoň okaber, näçe okasaň».

Atam diňläpdir-de: «Dogry aýdýaň, Gurt» diýipdir. Namazyma degmeseler men iki däl, ýekeje doň kartoşka-da kaýyl bolaryn. Işe-de çykaryn. Ygrarymdan dänderjek bolsalar welin, janymy alsalaram boýun bolman. Okamamy goýman. Imansyz ömri başyma ýapaýynmy? Gaýtam, Hudaýyň huzuryna näçe çalt barsam, şonça-da şat bolaryn. Hak eýäme gowşaryn. Amanadymy gowşuraryn. Dünýäniň azabyndan dynaryn...» diýipdir.

Şol sözlerden soň Gurt aga oňa näme diýjegini bilmändir.

20.

Atam işe çykmasyny ymykly goýupdyr. Şeýdibem Baçinskiý ikisiniň arasyndaky telim ýyllara çekjek

göreş, başa-baş söweş başlanypdyr.

Dogry, Gurt aganyň aýdyşy ýaly şol wagt bir bendini öldürmek naçalnig-ä däl, hatda konwoý üçinem hiç zat ekeni. Ýöne, Baçinskiniň maksady atamy öldürmek däl-de, öz aýdyşy ýaly terbiýelemek. Özüniň demir düzgüni, pikir-paýhasy bilen atam ýaly adamlary ýola salmak. Gelesi gelmeýän adamlaram öz usullary arkaly mugyra getirmek. Döwmek däl-de, egmek! Özüniň islendik adamy ýola salyp bilýändigini beýlekilere göz edip görkezmek.

Atamyň welin o zatlardan habaram ýok. Aňyrsynda: «Menem şunuň bilen gidişeýin-le, kimiň-kimi egýänini, kimiň-kimi döwýänini görkezeýin-le» diýen höçjetem ýok. Ol bir zady bilýär. Ölmeli welin ygtykatyňdan dänmeli däl. Ýekeje günem bolsa Hakyň dergähine baranyňda ýüzüň gyzmaz ýaly ýaşamaly. Özüniň ýatmazyndan öň edýän gündelik dileginde aýdyşy ýaly: yslam bilen ötmeli, iman bilen gitmeli.

***

Aradaky gürrüňçilikden soň Nazarowyň öz ýalňyşyna düşünip namazyny taşlanyndan, işe ymykly ýapyşyp işeňňirlik görkezenden geçen, gaýtam arkan gaýşandygyny eşidip, Baçinskiý atam babatdaky

ilkinji çärelerini lageriň içki tertip-düzgünlerine laýyklykda: «Sebäpsiz ýere işe çykmandygy üçin» diýen kesgitleme bilen ony gün içinde iki sany sowuk uran, doň hem çüýrük kartoşka daňmakdan başlapdyr. Egerde düzelmese, onda jeza çäreleriniň günäsine görä, üýtgediljekdigini we has ýowuzlaşdyryljakdygyny Saşok ýaly konwoýlaryň üsti bilen atama ýetiripdir.

Özi welin aňyrsy üç günden bendi Mämmet Nazarowyň süýegini süýräp öz ýanyna geljekdigine, «Graždanin naçalnik men halys aç öldüm. Hudaýdanam bizar, yslamdanam. Ýekeje gezek garnymy gyzgyn nahardan doýursaňyz işe-de gideýin, namazymam taşlaýyn» diýer, ýalbarar, aýagyna ýykylar öýdüpdir.

Şol tamakinçiligi bilen ilki üç gün, soň bäş gün, on gün, ýarym aý garaşypdyr, emma goja türkmen gaýtmyşym edip gelmändir.

Şol döwrüň içinde barak naçalnikleri – şolaram rota komandirleri – dnewalnylar, käbir komandirler tarapyndan Nazarowyň barakda ýeke bir işsiz oturman, eýsem her günde näçe gezek, emin-erkin namazam okaýandygy baradaky habarlar hem Baçinskä birsyhly gowşup durupdyr.

Bu, henize çenli sözi ýere gaçmaýan naçalnigi gazap

atyna atlandyrypdyr. Haýsydyr bir nadan, keçe telpek türkmen bilen indi ikinji gezek goşmaça gürrüňçilik geçirmäge-de bolsa namys edipdir-de, atamy sowuk gyş gijeleri daşary çykaryp içki eşiginde aýakýalaňaç üç sagat saklamaklygy, aýaza gernemekligi konwoýlara buýrupdyr.

Ýene-de onuň ejizlärine, hut ertiriň özünde ýanyna gelip «aman» dilärine, «Gel, başlyk, bu oýny goýaly, men basyldym, sen zor çykdyň» diýerine garaşypdyr. «Bu lager kimleriň bilini bükmändi. Kimleri ýola salmandy. Senem salar, bendi Nazarow» diýip, içini gepledipdir.

Ýöne, ol bu gezegem ondan, onda-da konwoýlaryň üsti bilen: «Allahu-akbardan» başga hiç zat eşitmändir.

...Bir günem Gurt aga dagy agşamlyk işden gaýdyp gelenlerinde barak naçalnigi, çepikçije, jüýkburun, göm-gök gözleri çüýşe ýaly ýaldyrap, içiňden geçip barýan, diýseň iňre Iwan Iňkow bendileri baraga-da salman, nahara-da ibermän daşarda nyzama durzupdyr-da: «Ertir dynç güni. Emma işe çykarsyňyz. Sebäbi, şu gün bendi Mämmet Nazarow gaçmaga synanyşdy» diýipdir.

Bu-da Baçinskiniň atama gaýybanasyndan wada beren jeza çäreleriniň biri ekeni.

Çünki, onuň öz hasabyna görä bendiler ýaňky

buýrugy eşidip: «Sen zerarly biz dynç günümizden mahrum bolduk» diýşip, atamyň üstüne dyzamaly, ýigrenmeli, urupmy-sögüpmi ýa başga bir emel bilenmi, isleseler güýlüp ýa halta salyp arkalaryna alyp gitsinler welin, atamy işe çykar ýaly etmeli ekenler.

Bu köplenç köpler babatda şeýle bolýanam ekeni. Garaşylýan netije çykýanam ekeni. Ýöne, öz ygtykatyna yhlasynyň şeýle güýçlüdigi üçin, Hudaýyň hakyky guludygyna göz ýetirendikleri üçin, şol çaka çenli bendilerde atama bolan hormat döräpdir. Ony hatda «awtoritet» derejesine çenli sylap başlapdyrlar. «Gaçmak» barada aýdylanda bolsa ony simden çykaryp: «Bar, gidiber» diýip, goýbereniňde-de hiç ýana gitmejekdigine, gaýtam yzyna goýberilmegine haýyş etjekdigine olaryň barysy ynanýan ekeni.

Şonuň üçinem olar barak naçalnigini geňler galdyryp: «Zyýany ýok, çykmaly bolsa çykaýarys...» diýipdirler.

Iňkow muny bir konwoýyň üsti bilen bada-bat Baçinskä ýetiripdir.

Baçinskiý bendileriň bu hereketlerini atama raýdaşlyk etdikleri diýip düşünipdir we olaryň özlerinem jezalandyrmaklygy ýüregine düwüpdir. Şonuň üçinem ol Iňkowa: «Şolaryň hemmesini uzynly gije daşarda

saklamaly» diýen görkezme iberipdir.

Görkezme ýerine ýetirilipdir.

Olaryň käbirleri hem ýadaw, hem aç-suwsuz bolansoňlar halys çydaman «güpür-tapyr» ýykylýan ekenler. Dik duran ýerlerinde biri-birlerine söýenişip, uklap duranlaryň-a hetdi-hasaby ýok diýýä. Konwoýlar bolsa aýlanyşyp ýörüşlerine tüpeňleriniň ujy bilen böwürlerine dürtgüleşip olary ýeke-ýeke oýarýan ekenler, ýykylanlary ýerlerinden turmaga mejbur edýän ekenler.

Arasynda Iňkow gelip olara: «Görýäňizmi, siz-ä şeýdip görgi baryny görüp dursuňyz, Nazarowyň özi bolsa barakda hezil edip, hor çekip ýatyr» diýýän ekeni.

Atamyň özem ýoldaşlarynyň özi üçin şeýdip durandyklaryna dözmän, üç gezek dagy gelip olara goşulypdyr. Ýöne, üçüsinde-de konwoýlar ony yzyna eltip gaýdypdyrlar we daş çykarmazlyklaryny dnewalnylara tabşyrypdyrlar.

Şol äm-sämlikleri bilenem, ertesi bendileri işe alyp gidipdirler. Ýöne baryp hiç biriniňem işläp ugurlary bolmandyr. Öňi bilenem ot ýakyp, gezek-gezegine konwoýlaryň özleri uklapdyrlar.

Şol wakany bütin lager bolup, Baçinskiniň ençeme wagt bäri atam bilen alyp barýan kümsük hem namart göreşiniň dowamyndaky ýüz beren nobatdaky ýeňlişleriniň biri hasap edipdirler.

Baçinskiý bolsa şondan soň dürli bahanalar bilen atamy «izolýatora», käte bolsa ondanam ýowuz şertli «karsere» dykdyrypdyr. Öňküje berýän çüýrük kartoşkasyndanam kesip, şol ýerde atamy hepdeläp aç-suwsuz saklapdyrlar. Ozaldanam buz ýaly bolup duran beton düşege «şagladyp-şagladyp» suw guýupdyrlar. Hatda dyzyny eper ýaly ýekeje oturgyjam goýaýmandyrlar. Birnäçe gün dik duranyndan soň atam essi aýylyp, suwuň içine ýykylypdyr. «Şalp-şulp» edip, ýene-de assa-ýuwaş ýerinden galypdyr-da, diwardan ýapyşyp durşuna pyşyrdap diýen ýaly namazyny okapdyr. Käte bolsa diwardan ýapyşyp durmaga-da rogwaty bolman, namazyny suwuň içine çöküp oturan ýerinde okapdyr. Şonda, maňlaýyny ýere goýmaly bolanda, tutuş kellesi suwa çümýän ekeni. Ýöne, barybir: «Men-ä seň ugruňda şeýdip ýörün, sen bolsaň meni beýdip ýörsüň» diýip, Hudaýa nalyş etmändir.

Her gezek ony «izalýatora» ýa «karsere» iberenlerinde bendiler: «Şu gezeg-ä goja türkmen şo ýerden gaýdyp gelmäýse gerek, ol halys ysgyndan gaçdy» diýýän

ekenler. Ol bolsa möhleti dolan güni: «Allahu-akbar...» diýip, gapydan giräýýän ekeni.

Onuň bu erjelligi Baçinskini sözüň doly manysynda dälilik hetdine ýetiripdir. «Hatda suwuň içinde-de okamasyny goýanok» diýenlerini eşidib-ä ellerini «daldaladyp» iki-baka zowzullaberipdir. Aslynda onuň adam çagasydygyna-da ynanmajak bolupdyr. «Ýok! Beýle zat bolup bilmez. Men indi onuň üçin ölmez-gülmez bir jeza oýlap tapmasam bolmaz» diýip, hiç kim ýok wagty, özünden-özi «wysyr-wysyr» edipdir.

21.

Täze jeza çäresi hökmünde atamyň garşysyna Baçinskiý «blatnoýlary» ulanmaklygy ýüregine düwüpdir.

«Blatnoýlar atamy uzak garaşdyrmandyrlar.

«Bendiler ir bilen işe gidenlerinden soň, Baçinskiden görkezme alan «blatnoýlardan» atamyň özi ýaly çepiksije, girdenejik, ýöne, öz göwresine erk edip bilýän biri gelipdir-de, hiç zat ýok ýerden yrsarap, üstünden gülüp, urup-sögüp, atama azar berip başlapdyr. Wagty bilenem gitmändir. Namaza oturypdyram welin maňlaýyny ýere goýanda syrtyna depipdir, turjak bolanda itipdir, ýykypdyr, iki çignine

bakyp «Rahmatulla salam berende» bolsa: «Na tebe Rahmatulla...» diýip ujydyny görkezipdir. Garaz, gün bermändir. Atam onuň uranyndan, sögenindenem beter, şonsuny ýokuş görüpdir. Her gezek namazy bozulanda «blatnoýa» garap: Inim, «Hak diýene «hok» diýme» diýipdirler. Bilip edýänem bolsaň goý şu günä işiňi. Sen maňa dä, Hudaýa taýak atýaň» diýipdir-de, takatyna täzeden başlapdyr. Blatnoý: «Na tebe Hudaý!..» diýip, üstüne topulanyndanam, tokaý çapyp ýörkä konwoýlara aldyranyna derek köneje, ýöne, arassaja matadan tutunan namazlygyny bagryna basyp, naralaryň arasy bilen gaggalaklap ýörşüne megerem, urma diýdigi bolsa gerek: «Hit, hit!.. Nylja, nylja!.. Men byradar, sen byradar!.. Tanymaýym, papymaýym... Ny beýit, ny beýit!..» Beýit, ýaman boýut!..» diýip, girdenege ýalbarypdyr. Zoraýakdan dyrmaşyp narysyna münüpdir. Şondan soň, birneme jany ara girendir-dä, henizem aşakda durup özüne haýbat atýan girdenege tarap öňküsine görä indi birneme batyrgaýlyk bilen: «Çöwe-çöwe nyznaýym! Maýa – twaýa ny manipaýyt... Gurt geldi, merk berdi...» diýip haýbat atypdyr. Agzynyň ýetişibildigindenem Hudaýy çagyrypdyr.

Ahyram girdenegiň özi ýadap özi gidipdir.

«Gurt gelse aýdaryn» diýip, hernäçe nadaralyk

edenem bolsa, agşamlyk işden gelende atam Gurt aga hiç zat aýtmandyr.

Girdenek welin gelmesini kesmändir. Gün-gündenem ýowuzlaşypdyr. Hiç hili garaw görmänsoň, atamyň üstüne barha beter sürnüpdir.

Ahyram suw seňrikden agypdyr.

...Şol gün Gurt aga işden gelende, atam öz narasynyň üstünde gara gana bulaşyp ýatyr ekeni. Atamyň öz-ä şonda-da aýtjak däl ekeni welin, şol gün ýaraman işden galan we bolan wakany gözi bilen gören bir bendi agzyndan sypdyraýypdyr.

Onuň: «Menden eşidendigiňi agzyňyzdan sypdyraýmaweriň» diýip, aýtmagyna görä, öýlänaralar, namaza duran wagty, şol girdenejik «blatnoý» ýene gelipdir-de, atamyň çat maňlaýyna geçip öňküje oýunlaryna başlapdyr. Atam ilk-ä adatça şolar ýaly edilişi ýaly birküç ýola damaryny kakypdyr, eli bilenem yşarat edipdir. Onda-da bolmansoň namazyny bozupdyr-da: «Aýryl öňümden» diýipdir. Girdenek it ýylgyryşyny edip gelipdir-de, ýumrugy bilen çat maňlaýyna «malçyldadyp» bir ýelmäpdir welin, atam pahyr gollaryny galgadyp, çiňarkan gaýdyberipdir. Ýeňsesi naralaryň aýaklaryna degip, çüwdesi deşilipdir.

Göwresi gana boýalypdyr. Dem-düýt ýok, arkan düşüp ýatyrmyşyn. Esli wagtlab-a gymyldabam bilmändir. Şaýat bolan pyýada-da golaýyna barybilenokmyşyn. Sebäbi, «blatnoý» başda oňa-da: «Goşulsaň öldürin» diýipdir. Bir haýukdan soň atam özüne gelipdir. «Yraňdaraň» ýerinden turupdyr. Görse, girdenek onuň namazlygyny hem-ä ýyrtýa, hemem, ýyrtanjasyny ýetişibildiginden depgileýä, tüýkürýä, sümgürinýä, syrtyny süpürýä, üstesine-de özüniň şol betgelşik hereketlerinden lezzet alýan ýaly «ha-ha-haýlap» gülýä diýýä.

Tüýs: «Gorkagy kowsaň batyr bor» diýenleri bolupdyr. Girdenegiň şol bolup durşuny görüp, atam iki tarapynam deňlän borly, ilk-ä uruşjak horaz ýaly eglip, şoňa tarap «hüžžerilipdir» soňam ganatlaryny galgadyp özüni «blatnoýyň» üstüne zyňypdyr. Göz açyp-ýumasy salymyň içinde mekgesine münäge-de, sag taý gulagyndan agyz urupdyr. «Blatnoý» özüni «lägirip» arkan taşlanda atamam onuň egni aşyry togalanyp honda düşüpdir. Aýak üstüne galan wagtam şu zatlary gürrüň berýän bendi onuň agzyndaky iki barmak ýalyjak çaňjaryp duran et bölejiginiň gulak bolaýmagynyň ahmaldygyny güman edipdir.

Tötänden gabat gelipdirlermi ýa öň bile gelip,

ätiýaçdan garaşyp durlar ekenimi, garaz, girdenegiň iniňi düýrükdiriji sesinden soň baragyň gapysy «jarka» açylypdyr-da, özi ýalylaryň ýene iki sanysy kürsäp içeri giripdir.

Olar bir-ä agzy ýarty gulakly atama, birem gulagynyň ýarysyndan dynan «girdenege» tarap aňkarylyp kän durupdyrlar. Olary esasy geň galdyran zat: garaşmaýan adamlaryndan beýle garşylygyň çykandygy bolmaly. Çünki olaryň düşünişlerine görä: «Goja türkmen ruhy taýdan güýçli. Ol Hudaýa bil baglap, islendik süteme döz gelip bilýä, çydamly, ýöne, beden taýdan ejiz. Hiç kime hüjüm edip ýa goranyp bilenok».

Şonuň üçinem onuň bu görkezen gahrymançylygyny olar näme bilen düşündirjeklerini, nähili düşünjeklerini bilmändirler, asla gözleriniň görýänine ynanmandyrlar.

Haçan-da özlerine gelenlerinden soň welin, iňňän çalt hereket edipdirler. Bir-ä ur-tut goltugyndan giripdir-de, lazaretemi ýa öz baraklarynamy, henizem alagalmagal bolup barýan ýartygulagy alyp gidipdir, beýleki, oňa görä daýawrak birem galypdyr-da, tä göwün solpusyndan çykýança atamy ýenjipdir. Aňyrsyndan gaty arkaýyn bolmaly-da, şü öler-ow, melamat bolar-ow, diýip dagy pikirem edenok diýýä.

Halys usurgap, hereketden galansoň, henizem agzynda saklap duran gulagy atamyň agzyndan çekip alypdyrda, elýaglygyna orap jübüsine salypdyr. Gapydan çykjak wagtam şaýat bolana tarap barmagyny çommaldyp: «Demiň çykaýmasyn» diýipdir. Çykardygyň damagyňy çalaryn, diýen manyda, aýasyny bokurdagyna keseleýin süýkäpdir. Şaýat düşünendigini aňlatmak üçin başyny atypdyr, birki gezek gorkuly gözlerini açyp ýumupdyr.

Bu gürrüňleri eşidenden, atamyň bolup ýatyşyny görenden soň, Gurt aga naharynam iýmän, «blatnoýlaryň» üstüne ugramakçy bolupdyr.

Ýöne, atamy edil o durşuna taşlap gitmeklige-de dözmändir. Iň bolmanda ýüz-gözüni ýuwuşdyryp, ady bar-da özi ýok lazarete eltip, bolşuna görä derman çaldyrmagy, sargy etdirmegi makul bilipdir.

Ýöne Gurt aga lazarete gitmeli bolmandyr.

Onçakly wakadan soň Gurt aganyň gol owşuryp oturmajakdygyny aňan bolsalar gerek, gündizkileriň üçüsem, «gorkan-öňürder» edip gaýdypdyrlar-da, Gurt aga ýaňy bir atamyň ýüzüni ýuwup bolandan, «güpürdeşip» gapydan giripdirler. Ýartygulagyň boýny, ýüzüniň ýarysy bilen saralgy ekeni.

Gurt aga adatça bolşy ýaly öňürti birki agyz gürleşiler,

düşünişmäge synanyşylar, öýdüpdir.

Emma ýaňky atamy ýenjip giden, beýlekilere görä birneme daýawrak pyýada gelşi ýaly sen-men ýok, Gurt aganyň ýüzi kessir ýelmäpdir. Ýartygulagy süýrekläp äkidenem entek aýňalyp ýetişmänkä, ujuna ýumruk ýaly gurşun guýlan gol boýy trosy Gurt aganyň süýr depesinden salypdyr. Onuň ellerini öňe gerip, entirekläp barýanyny görübem, äý indi bi ýykylar, galmaz, diýendirler-dä, üçüsi üç ýerden, hiç zada goşulman, narasynyň üstünde bir düýrmek bolup ýatan atamyň üstüne çozupdyrlar.

Bolsa-da, Gurt aga basym özüni dürsäpdir. Hatda doly ýykylybam ýetişmändir. «Hyk-çok aýak üstüne galypdyr-da, «yraň-daraň» edip, halas etmek üçin atama tarap ugrapdyr. Barşy ýalam atamy naradan düşürmek üçin, o ýerinden, bu ýerinden çekeläp duran, ýartygulagyň boýnundan penjeläge-de bir tarapa pyzyp goýberipdir. Beýleki ikisinem şeýdipdir. Ýöne, olar zyňlan «jyk-jyk» ýaly ýörmeleşip gelip, ýene-de ýapyşypdyrlar.

Şol tutluşyk barada gürrüň edende Gurt aga: «Men elbetde urşa olar ýaly ökde däldim, tärlerini bilemokdym, ýöne, olary meniň göwräm eýmendir ýärdi, gara güýjüm,

ýüz-gözüm sustlaryny basýardy. Birem demir-semir ýa ýaňky ýaly tros, gurşun bilen uraýmasalar ýa-da gaty bir jaýdar degäýmese ýönekeý urgulary, depgileri dagy täsirem edenokdy» diýýärdi.

Şonuň üçinem ol üstüne ikinji gezek çozanlarynda bir eli bilen troslynyň ýakasyndan tutaga-da, dik ýokary galdyrypdyr, beýleki eli bilenem burnuna malçyldadypdyr. Trosyny elinden gaňryp alyp: «Häýt, häzir bol, Gurt, birden biriniň bäbenegini çykaraýma» diýip, eýýäm «baltnoýlary» goraglap oturan atamyň eline tutdurypdyr. O-da ony «hasyr-husur» düşeginiň aşagyna dykypdyr.

Beýleki ikisem gelip ýapyşjak bolupdyrlar welin, Gurt aga çaga wagty dädesi pahyryň öwreden emelini edip, agyr ädikli aýagy bilen injigine r-ras bir depipdir, beýleki burnunyň hoňkaryp duran deşikleriniň hersine bir barmagyny sokaga-da, şatyrdadyp bir gaňrypdyr, bir taýyny ýüzüniň ugruna ýirendigini dagy Gurt aga birbada bilmändirem. Hem gündizki, hem şol waka şaýat bolan kişiniň aýtmagyna görä, burny ýirileniň gykylygy «Ýartygulagyňkydan» dagam kän esse aýylganç çykypdyr.

Birdenem «blatnoýlar» köpelipdirler. Ýöne, olaryň

yzysüre bendileriň ählisi tarapyndan sylanýan, edil atam ýaly hudaýhon, kawkaz taraplardandygy daşyndanam bildirip duran ýaşulam yzyna birtopar bendileri tirkäp, gapydan giripdir. «Olary kim çagyrdy, nädip geldiler, näme üçin geldiler, bilemok, ýöne, şolar gelmedik bolsalar Mämmet ikimiziň şol gezek nähili ýagdaýa düşjek ekendigimizi çak etmegem kyn» diýip, Gurt aga şol gezek gürrüň berip oturyşyna uludan demini aldy.

Şol ýaşulynyň gapydan ätleýşi ýaly ýekeje gezek: «Duruň!.. diýmegi bilen, Gurt aganyň üstüne penjelerini ýaýyşyp, aç börüler kimin dişlerini «şakgyldadyşyp» gelýän «blatnoýlaryň» barysy birden togtapdyrlar.

Şondan soň ol ýaşuly «blatnoýlara»: «Baryň, baryňyz gaýdyň, bize bular bilen gürleşmek gerek – diýipdir. – Siziň bilen bolsa soň düşünişeris».

Beýlekiler-ä ýüzlerini sallaşyp çykalga tarap ýönelişipdirler welin, ýartygulagyň: «Duruň bakaly! Gulagyma derek men siziň taşagyňyzy gopararyn. Ýumurtgaňyzy sogrup özüňize iýdireris. Sçitaýte çto wy trup!» diýip, heňkirýän sesi esli wagtdan soňam eşidilip durupdyr.

Onuňam sesi ýitenden soň nätanyş ýaşuly Gurt aga ýüzlenip: «Halyňyzdan habarym bar – ol atama

tarap nazar aýlapdyr. – Bu ýaşulynyňam barýan ýoly dogry, ýöne ýeke, duşmany bolsa güýçli. Olarda emel kän, çünki, arkalarynda hökümet dur. Hökümet bolsa Hudaýam halanok, Ony halaýanlaram halanok. – Ýaşuly atama golaýlap, indi onuň özüne maslahat beripdir. – Şonuň üçinem häzir bol. Gönümel garşylaryna gitme».

Atamdan-a ses çykmandyr welin, ýene-de Gurt aga geplemeli bolupdyr. «Wah, dogry aýdýaňyz, ýaşuly. Ýöne, biziň munymyz «göni» näme, «gyşyk» näme saýgarybilenok. Saýgarjagam bolanok. Tä maňlaýy diwara degýänçä gitmeli. Öňünden gara telär çyksa sowulmaly däl. Şonuň üçinem, görşüňiz ýaly, güni bir bolsa görýän hupbaty, ýuwudan hunabasy kän.

Ýaşuly uludan demini alyp, ýerinden turupdyr: «Ýeri bolýa. O hakda-da gürleşeris, düşünişeris. Ýöne, her hili ýagdaý bolanda-da özbaşdak hereket etmejek boluň. Biziň bilen maslahatlaşyň. Meni KWÇ-den tapyp bilersiňiz. Umumanam, ol ýere gatnasaňyz-a biz hasam ýygy-ýygydan duşuşyp durarys – diýipdir. Ugrajak wagtam: «Ýeri, bolýa. Ýaňkylar bilen-ä men özüm gürleşerin. Soň üýşüp, bilelikde-de çözlüşeris. Beýdip ýörmek bolmaz. Baryňyz-ýogyňyz-a iki adam, biriňizem juda ejiz. Ähli galmagalam şoň üstünde...».

Gurt aganyň aýtmagyna görä, şol ýaşuly söze başlaly bäri, atam özüni diýseň geň alyp barypdyr. Halynyň harapdygyna garamazdan, «iňňildisinem» goýup, oňa tarap golaý-golaý süýşüpdir. Jaýyň içi bolsa-da, gözleriniň üstüne kölegeledip oňa içgin-içgin seredipdir. Gaýra gaýşyp, öňe omzap öwran-öwran synlapdyr. Aşak bakyp, gulaklaryny gerip sesinem diňläpdir. Bir zat diýmekçi bolýan ýaly, arasynda oňa tarap telim gezek dagy ümzük atypdyr. «Beh diýip, birnäçe gezek başyny ýaýkapdyr.

Atamyň özüni beýle bisereşgen alyp barşyny myhman ýaşulam aňypdyr. Arasynda o-da onuň ýüzüne bakyp bir zatlar diýjek ýaly, sorajak ýaly edipdir-de, ýene-de sözüni dowam etdiriberipdir. Ýöne, ol ýerinden turup gidiberjek bolanda welin, atam hassa jüýje ýaly oňa tarap boýnuny süýndüripdir-de, ysgynsyz ses bilen: «Redi-i-ş... bi senmi-äý...» diýipdir.

Ýaşuly sakga-saklanypdyr. Em-säm bolup durşuna atamyň ýüzüne çiňerilip-çiňerilip seredipdir. Ýöne, ýüzi-gözi gan-gabarçak bolansoň, ony kime meňzetjegini bilmändir. Ses başga ýerden çykandyr öýdüp, daş-töweregine garanjaklapdyr. Hatda baragyň içindäki beýleki bendilere tarapam nazaryny aýlapdyr. Soň eglip atamyň ýüzüne has içgin seredipdir.

Sesimden tanar, diýen umyt bilen bolsa gerek, atam indi ikinji gezek oňa: «Rediş? Aý, Rediş, sen Rediş gerek?.. – diýipdir. – Ho-ol, patyşalyk döwri darbazlar bilen biziň etraba baran, at üstünde oýunlar görkezen Hüseýnüf Rediş dämi sen?»

Şu ömrüne bir adamdan başga özüne Rediş diýeniň ýokdugy güpbe ýadyna düşüpdir-de, Reşit aga gujagyny giňden açaga-da, ýolbarsyňky ýaly ýogyn sesi bilen: «Mame-ed... – diýip, bütin baragy sarsdyryp gygyrypdyr. Gujaklapdyr. Soň aşaky naralaryň biriniň gyrasyna çöküpdir. – Gör, biz nirelerde duşuşdyk... Beýle bolar diýip dagy ýadyma-oýuma-da düşenokdy. – Reşit aga atama nebsagyryjylyk bilen seredipdir. – Sen neneňsi çakgan, çeýe ýigitdiň, gör, seni nädäýipdirler... nä günlere salaýypdyrlar... – Atam bilen doly düşünişmek üçin, ol şo-ol birwagtkylary ýaly türküçe gepläpdir. – Sizden gaýdybam biz birnäçe türkmen etraplarynda bolduk. Soň Aşgabada bardyk. Gyşy şol ýerde geçiribem öz ýurdumyza gaýtdyk – diýip, Reşit aga atama aýra düşenlerinden soňky başyndan geçiren ahwalatlaryny gürrüň bermäge başlapdyr. – ...Şondan bir ýyl soň Moskwanyň uly, döwlet sirkleriniň birine çagyrdylar. Kyrk ýaşyma çenli şonda işledim... Birnäçe gezek daşary ýurtlara gastrola gitdik. Bütin ýewropany aýlandyk.

Ýuwaş okeanyň içi bilen Amerika giden gezeklerimizem boldy. Hemişe-de seni ýatladym ýördüm. «Biziň bilen gaýdan bolsa uly «sirkaç» bolardy, diýdim.

Dynç alşa çykanymdan iki ýyl soňam rewolýusiýa bolup, häkimiýeti bolşewikler eýelediler. Ol wagt men eýýäm bir wagtlar terk edip giden obamda hojalyk işlerim bilen meşgul bolup ýördüm. Öýlenipdim. Ýerjagaz alypdym. Bir çagam bolup, beýlekisem aýalymyň göwresindedi. Garyndaşlarymdan doganoglan agamdan başgasy ýogalan ekeni. Men wagtynda atamyň-enemiň patalaryna-da baryp bilmändim, şonuň üçin birbada agamam, onuň çagalaram, asyl bütin obamyzam menden gaty görjek boldular. Ýöne, nätjek, «Doganyň-dogana tobasy bolmaz» diýlişi ýaly, ýene-de özüňki-özüňki bolýa, üýşüp öý-işigem etdiler, ýerem alyp berdiler, allanäme ýaşabam ýördüm. Özümem Hakyň ýoluna düşüpdim.

Şol ýagdaý tas ýigrimi ýyla golaý dowam etdi. Ilkinjim oguldy, ony öýlendirdim, soňkym gyz bolup çykdy, onam bu gün-erte äre bererin diýip ýördüm. Ýaşymam altmyşa ser urdy. Göräýmäge durmuş ýolunyň tanapyny külterläberipdimem. Ýöne...

Birdenem, tutha-tutluk başlandy. Ilkinjileriň

hatarynda çeňňeklerine ilenem men boldum. Sebäbi, şol jelegaýlarda menden başga dünýäni köp gydyran ýokdam. Bu bolsa töhmet atmak üçin iň bir gabyl zat. Kimdir biri eýýäm: «Şu adam ak patyşanyň içalysy. Sowet hökümetini agdaryp, ýerine öňki düzgüni girizjek bolýan ahmyrçyllaryň biri. Özüniňem Ýewropada, Amerikada görmedik, barmadyk ýeri ýok, häzirem şol ýerler bilen gatnaşykly. Elmydama bir gözi şol tarapda...» diýip, üstümden arza ýazmaga ýetişipdir.

Atylýan töhmetleriň çyndygyny, ýalandygyny nädip derňeýändiklerini bolsa özüň bilýäň.

Şeýdibem on sekiz ýyly boýnuma doňdurdylar. Gelen ýerimem ine şü. Üç ýyl bäri şu ýerde...» diýipdir.

Reşit aganyň hekaýatyny eşidip, atam bozulypdyr. Hamsygypdyr. Gezeginde özem başyndan geçiren hadysalaryny ýekän-ýekän aýdyp beripdir.

Soň ol ikisi dünýäni unudyp, birwagtlarky sirkde işlän döwürlerini ýatlaşypdyrlar. Atam bazygärlerden kimiň ady ýadynda galan bolsa sorapdyr. Şo-ol, eneme meňzeş enaýyja gyzy welin hasam çintgäp-çintgäp sorapdyr. Onuň soňraky ykbaly bilen gyzyklanypdyr. Çül-çaganyň enesi bolup, bol-elinlikde, Dagystanyň uly şäherleriniň birinde ýaşaýandygyny eşidip begenipdir.

Goýup gaýdan suratlary üçin bolsa, ine indi, tas kyrk ýyla golaý wagt geçenden soň minnetdarlyk bildiripdir.

Reşit aga Gurt agany tanamandyr. Göz öňüne-de getirip bilmändir. Sebäbi, ol döwür olar ýekeje gezegem duşuşmandyr. Ýöne, Gurt aganyň welin, ir döwürler öz etraplaryna şolar ýaly bir tomaşanyň barandygy, atamyňam şolar bilen «bulaşyp» ýörendigi çalaragam bolsa ýadyna düşýär.

Hoşlaşyp gitjek wagty Reşit aga ýene bir gezek Gurt agadan ýekelikde hereket etmezligini, hökman özi bilen habarlaşmagyny, maslahatlaşmagyny haýyş edipdir, islendik wagty, hususanda agşamlyk we dynç günleri özüni KWÇ-den tapyp biljekdiklerini aýdypdyr.

***

Şol döwrüň lagerlerinde administrasiýa degişli KWÇ, ýagny, «Kulturno-wospitatelnaýa çast» diýen klub şekilli bir bölüm bolup, ol bendileri medeni taýdan terbiýelemekligi göz öňüne tutýar ekeni.

Öň sirkde işländigi üçin, Reşit aganam gelen gününden başlap şoňa müdir belläpdirler.

Elbetde, şolar ýaly bir tomaşa jaýynyň bardygyndan Gurt aga-da, atamam habarly ekenler. Asyl bendileriň

hemmesem, gelişleri ýaly ondan habardar edilýän ekeni, ýaňky aýdyşym ýaly ilkinji gezek gepleşik geçirende Baçinskiniň özem atama aň-düşünjesini artdyrmak üçin şol ýere gatnamaklygyny maslahat beripdir, ýöne, atamyňk-a düşnükli welin, aý obalardaky okalga ýaly bir zatdyr-da, diýip, oňa Gurt aga-da gaty bir üns bermändir. Gyzyklanmandyram. Barmandyram. Ýogsam, ýekeje gezek baraýanam bolsalar, Gurt aga bilen birmahallar gabatlaşjak, tanyşjak ekenler.

Dogry, Reşit aga-da soňky gelen tapgyryň içinde bir özi ýaly hudaýhon, ygtykatyna bolan yhlasynyň juda güýçlüdigi, hut şonsy sebäplem köp-köp hunabalar ýuwudýandygy barada eşidýän ekeni. Ýöne, şol goja türkmeniň köne tanşy, kärdeşi, Mämmetdigini ol näbilsin. Ýöne, her niçik hem bolsa ol özüne gulak asýan bendileriň birnäçesi bilen maslahatlaşyp, oňa kömek etmekligi özleriniň gün tertiplerine goşupdyrlar. Habardar bolup durmaklygy ýüreklerine düwüpdirler. Atam dagynyň baragyndaky tanyşlaryna: «Şolar bilen baglanyşykly bir mesele ýüze çyksa, bizi habardar ediň», diýip, tabşyrypdyr. Şol gezegem ýüze çykan wakany şolardan eşidip gelipdirler.

***

Tanşanlaryndan soň Gurt aga-da, atamam KWÇ-ä, Reşit aganyň ýanyna gatnap başlapdyrlar.

Reşit aga öz şägirtlerini atam bilen tanyşdyrypdyr. Nirede, haçan, nähili ýagdaýda tanyşandyklaryny, az wagtlyk hem bolsa bile işleşendiklerini gürrüň beripdir. «Türkmenlerden ilkinji sirkçi şü... – diýip, atamyň arkasyna kakypdyr. Soň Gurt aganyň egnine elini goýupdur. – Bu bolsa onuň obadaşy. Werneýe ego telohronitel...».

Atamyň ýüz-gözüniň harapdygyny görüp, sopularyň nebsi agyrypdyr. «Hälem Hudaý gorapdyr» diýşip, başlaryny ýaýkaşypdyrlar.

...Reşit aganyň öz-ä: «Men pylanydyryn» diýmändir welin, Gurt aga ondan-mundan eşidip, onuň lager boýunça uly «Awtoritet» saýylýandygyny bilipdir.

Akylly, özüni alyp barşy göreldeli, kada-kanuna ökdeligi, adalatlylygy bilen tapawutlanýan, özgeleri agzyna bakdyrybilmegi başarýan adama şeý diýilýän ekeni. Ähli «razborkalaram şol çözýän ekeni. «Blatnoýlaram», «ugolowniklerem» şonsuz mesele çözüp bilmeýän ekenler. Hatda lageriň naçalniklerem köp halatlarda ony ykrar etmän bilenoklarmyşyn.

«Pylan ýerde düzgüni bozduňyz, konstitusiýanyň

pylan maddasy boýunça siziňki ýalňyş...» diýip, ol käte Baçinskiniň hut özi bilenem gidişiberýämişin. Kimdekim ýokarylara arza ýazjak bolsa-da, şikaýat etjek bolsa-da öňürti hökman şonuň bilen maslahatlaşmaly ekeni.

Ol dini okuwlara ökdeligi bilenem öňňelerden tapawutlanýan ekeni. Ýeke bir yslamyň däl, eýsem beýleki dinleriňem esasy kitaplaryny hatm edendigine görä, islendik diniň wekili bilen düşünişip bilýän ekeni.

Şägirtleriniň hemmesi oňa öz aralarynda «mugallym» diýip ýüzlenýän ekenler. Olar KWÇ-ä çeper höwesjeňler hökmünde gatnamak bilen, aram-aram, göz üçin özleriniň konsert programmalary bilen çykyş edýän ekenler.

Dini-ygtykat meselesinde Reşit aganyň özem, şägirtlerem, naçalnikler bilen iňňän çeýe syýasat alyp barýan ekenler. Göz-görtele namaz okap ýa Hudaýa mynajat edip, atam ýaly göze-başa düşmeýän ekenler. Ýöne, ybadatlaryny sypdyrmaýanam ekenler. Ugruny tapyp ähli dini hyzmatlaryny ogrynça, assyrynlyk bilen ýerine ýetirýän ekenler.

Reşit aga ikiçäk gürrüňçilikde atamdanam şony talap edipdir. «Şeýtmeseň gün bermezler. Asla üstüňe «blatnoýlary» küşgürip ýöreniňem naçalnigiň özüdigini

sen näme bileňokmy? – diýipdir. – Şol küşgürmese olaryň seň bilen işem bolmaz. Men olar bilen gürleşerin. Olar indi saňa degmezler. Ýöne, özüňem özüňe bek bol. Ýaňky aýdanlarymy ýadyňdan çykarma...»

***

Reşit aga atam barada «blatnoýlar» bilen hakykatdan-da gürleşipdir. «Goja türkmene azar bermäň, ol öz ygtykaty bilen gümra. Başga zat bilen işi ýok. Öz derdi özüne ýetik. Düýnki hereketine ol halys etinden ötüp süňňüne ýetenden soň eden bolmaly. Siziňkiler oňa çekip-çydap bolmajak derejede yza beripdirler. Indi ol oýnuňyzy goýuň, ýogsam iş ula gider» diýipdir. Muzd hökmünde ýartygulaga az-owlak pul berip biljekdiklerini aýdypdyr. «Blatnoýlar» razylaşypdyrlar.

Göräýmäge mesele çözülen ýalam bolupdyr. Pulam ýygnap başlapdyrlar. Ýöne...

...Şondan ylaýyk üç gün geçenden soň, Gurt aga işden gaýdyp gelende atamyň öňküsindenem has agyr halda «iňläp» ýatanyny görüpdir.

Bu gezek bolan işi «hyk-çok» atamyň özi gürrüň beripdir. Gündiz ýartygulagyň ýeke özüniň gelendigini we özüni urup-urup, keýpden çykyp gidendigini aýdypdyr. Elinde çakgysy bar ekeni. «Gulagyňy

kesjek, arymy aljak, maňa siziň muzdyňyzam gerekgä, beýlekiňizem» diýipdir. Hälem barakda üç-dört sany adam bar ekeni. Olar araky şaýat ýaly gorkak däl ekenler, aralapdyrlar...

Gurt aga bu gezek atamyň ýüz-gözüni ýuwmak üçin eglenmändirem-de, egnine göterip göni «Lazarete» alyp gidipdir. Urýanlar «blatnoýlar» bolsa-da, urgynyň Baçinskiý tarapyndan gelýändigini öňem-ä aňman duranok ekeni-de, şol gezek ol muňa hasam magat göz ýetiripdir. Onuň şol pikirini subut etmekçi bolýan ýaly «Lazeretdäkiler» atama öňküje edýän emjagazlarynam etmändirler.

Umumanam, ol ýerde «wraç» diýlip goýlan adam aslynda wrajam däl-de, inženermi, mehanikmi başga bir kärdäki adam bolup, häki bir boş durmazlyk üçin şol wezipä şony goýaýan ekenler. O-da onsoň «şolmuşyn» diýip, haçan görseň şo ýerde çişip otyrmyşyn. Şeýle-de bolsa, bendi görgülilier nätsinler, başga-da bir barara ýerleri bolmansoň, maňlaýlaryny şoňa diremeli bolýan ekenler.

Ol ýerde işi bitmänsoň, Gurt aga arkasyna göterip atamy ýene-de yzyna alyp gidipdir. Baraga eltip ganyny ýuwupdyr, köne-küşül, eline ilen zat bilen, bolşuna

görä ýaralaryny daňypdyr. Eşiklerini çalşypdyr. «Ýöne, işiň ulusy entek öňdedi – diýip, gürrüň şol ýere ýetende Gurt aga az-kem saklanyp uludan demini aldy. – Men her zat etmelidim welin, Mämmediň aryny almak üçin meýdan sorap «blatnoýlaryň» üstüne gidäýmelidim. «Ýartygulak» meniň üçin mesele däldi. Men ony bir penjäm bilenem zyňyp-gapyp, mynjyradyp bilýädim, dilimiň aşagyna atyp, ýuwdup goýberäýenimde-de bolman durjak däldi, ýöne olar garap durmazlar, hemmesi birigip üstüme çozarlar, diýen gorkymam bardy. Şeýle-de bolsa, ursamam, urulsamam, asla öldürýänem bolsalar şony men şeýdäýmelidim. «Ýoldaşyny süýndürip gidenlerinde-de baragyndan çykyp bilmedi, türkmenler bigaýrat, binamys, gorkak ekeni» diýen ada galmaly däldim. Özümem ýeke barmalydym. «Hökman bize aýt» diýip, hernäçe sarganam bolsa, Reşide-de, onuň şägirtlerine-de aýtmaly däldim. Hiç kime syrtymy diremeli däldim.

Dogrusy, Mämmedem bir «gitjek» diýip, dyzap aldy. Ýöne, men oňa çürt-kesik garşy çykdym... «Otur» diýdim. Sebäbi, dogrusyny dogry aýtjak, aýakbagy bolaýmasa onuň maňa edibiljek kömegi ýok...»

Şeýdibem Gurt aganyň ýeke özi gidipdir. Onuň nirä, näme üçin barýandygyny aňandyrlar-da,

barakdakylaryň barysy onuň yzyndan garap galypdyrlar.

Öwrümde gözden ýitenindenem kimdir biri barakdan atylyp çykypdyr-da, KWÇ-ä tarap ýeldirilipdir.

Elbetde, Allahyň özi kuwwat berýändir-dä, Gurt aganyň garaçyny bilen, ýüreginden syzdyryp aýtmagyna görä, egerde bir zady yhlas bilen ýüregine berk düwse, şol wagt adama bir ýerden şeýle bir güýç, gaýrat, batyrlyk gelýä diýýä, gorky-ürki, ölüm diýlen zat dagy asla ýadyňa-da düşenokmyşyn. Edil dostuňka oturylyşyga ýa oba arasynda birininňkä toýa barýan ýaly kalbyň joşgunly a-arkaýyn gidip barýamyşyň.

Gurt aganyňam öz içki güýji, gujur-gaýraty şonda şolar ýaly derejä ýetendir-dä, bärden başyny dik tutup barşy ýaly «blatnoýlaryň» gapysyny bat bilen depipdir. Zarba gören işik serpilip açylypdyr. Baragyň ortarasyndaky boşlagrak ýerde goýlan ýasama, agaç stoluň başynda kimsi kart, kimsi şaşka, kimsi narda oýnap, çilim tüssesinden ýaňa alaburugsy bolşup oturan «blatnoýlaryň» barysynyň ýüzi gapa tarap gönügipdir. Gurt aga gözleri düşendenem, «gürre» örüpdirler. Hatda naralaryň üstünde arkan düşüp, garynlaryny sypalaşyp ýatanlara çenli «gürpde-tarp» böküşip aşak düşüpdirler-de, Gurt aganyň daşyna halkalaýyn

aýlanyşypdyrlar. Yzynda-da adam bar bolaýmasyn, diýen gorky bilen, boýunlaryny süýndürişip, Gurt aganyň üsti aşyry şemalyň badyna henizem «jy-yk-jy-yk» edip, hallan atyp duran gapa tarap, gözlerini tegeleşip seredişipdirler. Hiç kimiň ýokdugyny bilenlerinden soňam birneme ekizlenipdirler-de, haýal-ýagalraga-da hereket geçip ugrapdyrlar.

Gurt aga olardan «Ýartygulagy» sorapdyr. «Ýöne, ol menden ejiz. Şonuň üçinem, üstüme şolar ýalydan ýene-de üçüsini goýberseňizem men kaýyl – diýipdir. Ellerini açyp görkezipdir. – Ýaragym ýok. Üýşüp çozsaňyz welin namartladygyňyz bolar».

Olar şonam edibilmändirler. Bileleşip hüjüm etmek üçin halkany barha gysypdyrlar. Şol gelişlerine-de, elleri bilen naralaryň üstündäki düşekleriň gatlaryny sermeleşip pyçakmy ýa şoňa meňzeş bir zatlarmy gözleýän ekenler.

Merde-mert diýmek gerek, öň atam babatda nähili namart hereketler edenem bolsa, şol gezek Ýartygulak özüni merdemsi alyp barypdyr. Uklap ýatyr ekenimi ýa bir söý bilen Gurt aganyň geleninden bihabar galypmy, birdenkä tördäki naralaryň birinden onuň «Degmäň! Ol meniň üçin gelendir. Siz aýrylyň! Çekiliň bir gyra!

Goşulmaň! Özüm çözlüşerin...» diýen sesi eşidilipdir. Sesiniň yz ýany özem görnüpdir. Uruş wagty oýlanara-öwrülere maý bolar ýaly tese-tese ortadaky boşlagrak ýere golaýlan Gurt aganyň çat maňlaýyna geçibem iki elini bykynyna urup durşuna: «Men höwün ikiňize-de aýtdym dämi, siz maslyk, diýip? Şol diýenimi ederinem – diýipdir. Garşydaşynyň howuny basmak üçin sowuklaç ýylgyrypdyr. – Bolsa-da batyr kişi ekeniň, gorkman ýeke özüň geläýipsiň... – Ol bir ädim öňe süýşüpdir. Gara dagyň bölegi ýaly üstüne abanyp duran Gurt aganyň alkymyna dykylypdyr. Daraklygyna galyp, süýem barmajygyny onuň köşegiňki ýaly balkyldap duran ullakan, gara gözlerine tarap çommaldypdyr – Tebe hana!..

Nireden çykdy, kimden çykdy, belli däl, göz açyp-ýumasy salymyň içinde onuň elinde şo-ol öňküsi ýaly, ýöne başga bir tros peýda bolupdyr. Hä diýmänem, ujy ýumruk ýaly tommaý gurşun «şuw-şuw» edip Gurt aganyň depesinde aýlanmaga başlapdyr.

Gurt aga mähnet penjeleri bilen ýüzüni-gözüni gorapdyr. Entek iş bitirip ýetişmänkä Ýartygulagyň trosly elinden tutaga-da, «güjürdedip» tirseginden towlapdyr. Eýesi «waý» diýip ýetişmänkä, tros «pat» edip ýere gaçypdyr. Gurt aga pursady sypdyrmazlyk

üçin ilk-ä girdenegiň içine çöwüpdir, iki büklen bolup aňyrsyna öwrülendenem türresine depipdir, ýumrugyny goşalandyrybam çüwdesine r-ras bir ýelmäpdir welin, Ýartygulak guran gurbaga ýaly gol-gol, but-but, ýere ýazylyp ýatyberipdir. Gurt aga şondan soň hüjüm etmesini goýaýjagam bolupdyr-da, atamyň bolup ýatyşy göz öňüne gelip: «Gel-aý, şuňa dözmezçilik etmäýin-le» diýipdir. Baryp, ýüzin ýatan girdenegiň boýnunyň çykan ýerinden ädikli aýagy bilen basyp, agyr ökjeleri bilen towlap, mazaly mynjyradypdyr. Agzyny ýer garbadypdyr. Gan diýeniň dagy burnundan «zogdurylyp» akypdyr. Hernäçe dyrjaşsa-da, biline urlan gaýyň ýaly ýerinden galyp bilmändir. Hä diýmänem hereketden galypdyr.

Gurt aga-da diňe şondan soň öz hüjümini bes edipdir. Girdenegiň üstüne abşarylyp durşuna, «blatnoýlaryň» ýüzlerine ýeke-ýeke seredip: «Ýene kim?» diýipdir.

«Şol wagt şol sözem men hökman aýdaýmalydym – diýip, Gurt aga ýene-de wakanyň arasyny kesip, dädeme düşündiriş berdi. – Aýtmadyk bolsam, onda özümi etmeli işimi doly ýerine ýetirmän gaýdan adam hökmünde duýardym.

...Ýaňky sözi aýdaýdan soň Gurt aganyň üstüne

«blatnoýlaryň» dördüsi birden gaýdypdyr. Göze görnüp duran uly bir şikes ýetirip bilmese-de, garaz, çarwa urşuny edip Gurt aga olaryň dördüsinem yza-ha serpikdiripdir.

Şol wagtam Ýartygulak özüne gelipdir. Zordan boýnuny galdyryp: «Degmäň – diýipdir. – Ol mert uruşdy. «Goý, gitsin. Goýberiň...»

Ol ýene-de özünden gidipdir.

«Blatnoýlar» assa-ýuwaş gaýra-gaýra çekilişipdirler.

Gurt aga gitmäge hyýallanandanam ýokarky naralaryň birinden kimdir biri gaty hem agyr zat bilen çignine «gülçüldedip» bir ýelmäpdir welin, öz-ä: şol kibtim gaçandyr öýtdüm, diýdi.

Urgy ikinji gezegem gaýtalanypdyr. Ýöne, onuň niresine degenini, haýsy tarapdan gelenini bilenok. «Bir-ä ellerimi serip, öňe tarap entirekläp barýanymy, birem gapynyň «jarka» açylyp, birtopar adamyň ala-goh bolşup içeri girenlerini, maňa tarap süsseneklеşip gaýdanlaryny bilýän, megerem ölýän bolsam gerek, diýip pikir edenimem bilýän, başga zat bilemok...» diýmek bilen, Gurt aga şol gezek özüniň uruşly gürrüňini tamamlady.

...Ol gijäniň bir wagtlary, öz baraklarynda özüne gelipdir. Gözüni açsa gapdalynda Reşit aga özüniň üç-dört sany şägirdi bilen gümür-ýamyr edişip otyr.

Başujunda-da atam. Ýetişibildiginden doga okaýamyşyn. Essinden gidip barýaka gapydan «güpürdeşip» girenleriň Reşit aga dagy ekendiklerinem Gurt aga şondan eşidipdir.

***

...Şol günüň ertesi ýene-de «razborka» bolupdyr. Gelnen netije şeýle: Ýartygulak – onuň çyn adyny Gurt aga ýadyna salybilmedi – günäkär. Çünki, şondan üç-dört gün öňki çignem onuň özi çöşüpdir. «Naçalnikler meni «perekowkaçy» hökmünde wagtyndan öň öýüme goýbermekligi wada berip durkalar men siziň bäş manat muzduňyzy başyma ýapaýynmy? Gowusy gitmänkäm arymy alyp, içimi bir sowadaýyn» diýipdir-de, hiç kime gulak asman atamyň üstüne gidiberipdir. Şeýdibem bulaşdyrypdyr. Galan zat öňki-öňkülik. Gerek diýse gulak üçin muzd tölenjek. Gurt Esenow ikinji gezek, nähak ýenjilen Nazarowyň aryny almak üçin gelipdir. Hiç haýsam degmedige degen adam däl. Mejbury urşanlar...

Şondan «blatnoýlar» naçalnikleriň görkezmesi

boýunça-da hiç kime, ilkinji nobatda-da Mämmet Nazarowa azar bermezlige söz beripdirler. «Hudaýyň gullugynda gezip ýören adama yza bermeklik Hudaýyň garşysyna gitmeklikdir» diýen düşünjäni özlerine ýörelge edinipdirler.

Şeýle ylalaşykdan soň, Ýartygulagam «muzdly» meseleden ýüz öwrüpdir. Naçalnikleriň gepine gidendigini, ýalňyşandygyny boýnuna alypdyr.

Olar biri-birleri bilen elleşip, dostlarça hoşlaşypdyrlar.

Gaýdyp gelýärkäler Reşit aga Gurt aga ýüzlenip: «Men ýene-de aýdýan, özbaşdak hereket etme. Gyzza-gyzza gelende ýolbaşçylaram olaryň arkasyny alarlar. Bolgusyz zat üçin sud edip, ýylyňy köpelderler. Sebäbi bular şolaryň buýrugyny berjaý edip ýörler» diýipdir.

Şol günüň ertesi hakykatdanam: «urşupsyň, düzgüni bozupsyň» diýen bahana bilen, Gurt agany on günlük «izolýatora» salypdyrlar. Üstesine trosam şonuň boýnuna atypdyrlar.

Atamy bolsa «Ýartygulagyň» özi şikaýat etmedigem bolsa, «Sen bir adamyň gulagyny goparypsyň. Iýipsiň. Sen adamhor» diýip, «izolýatordanam kän esse aýylganç «karsere» dykypdyrlar.

Ikisine-de: «Sud edip, oturmaly möhletiňizi uzaldarys» diýipdirler. Ýöne, «Ýartygulagyň» sözünde berk durup, hiç hili arza-şikaýat ýazmandygy sebäpli, o diýenlerini edip bilmändirler.

Atam welin, karserden gelensoňam öňküje hereketlerini dowam etdiripdir. Oňa hatda Reşit aganyň ýalbar-ýakarlaram kär etmändir.

22.

Muňa uçursyz kejigen Baçinskiý, atam üçin, lager şertlerinde, hatda türmelerde hem ulanylmaýan, asla ulanylmasy gadagan, diňe SIZO-larda, güman edilýänleriň günälerini boýunlaryna goýmak üçin, onda-da bikanun ýagdaýda, aşaklyk bilen, gizlinlikde ulanylýan, öňkülerine görä has ýowuz, beden taýdan yza beriji, gynaýyş çärelerini ulanmaklygy ýüregine düwüpdir.

...Şol wagtlar atam dagy indi Sibiriň ikinji gyşyny gyşlap ýör ekenler. Zonanyň günorta çetindäki zir-zibil taşlanýan, hiç kimiň aýak sekmeýän ýerinde bir gün Baçinskiý konwoýlara bir, çepiksije adam dikligine, onda-da zordan sygaýar ýaly çukur gazdyrypdyr. Agşam bendileriň ýatar wagty bolandanam, Saşogy iberip, atamy şol ýere eltdiripdir. Özi barmandyr. Görünmändirem.

Saşogyň ýanyna ýene bir konwoý goşup, olara etmeli işlerini düşündiripdir. Konwoýlar atamy hatda elem gymyldamaz ýaly ýagdaýda, eginlerinden basa-basa, zor bilen diýen ýaly çukuryň içine dykypdyrlar. Ýagny, sowuk toprak bilen gundapdyrlar. Boýy kelte bolansoň, gazan çukurlary uzynrak bolupdyr-da, görgüliniň hatda kellesem görünmändir.

Saşok dagy ony tä ertire çenli garawullamaly bolupdyrlar. Uzynly gije, aram-aram, çukuryň içinden atamyň güňleç sesi eşidilip durupdyr. «Allahu-akbar...» Ýöne, ol ses gitdigiçe peselmek bilen bolupdyr.

Atamyň düşen gününden Gurt aga bihabar galypdyr. «Soraga çagyrdylar» diýensoň gijiräge çenl-ä gaty bir gaýgam etmändir, şondan soň welin gijäni çirim etmän geçiripdir. Ýene-de «izolýatora» ýa «karsere» äkidendirler diýen gorkam kellesine gelmän durmandyr.

Ertesi irden, konwoýlaryň Saşokdan beýlekisi gelip, oňa: «Seni naçalnik çagyrýa» diýipdir. Özi bilen gitmegini talap edipdir.

Emma, konwoý ony naçalnigiň ýanyna däl-de, düýbünden başga tarapa alyp gidipdir. «Gyşyň güni, üstesine-de daňdan bolansoň howa şeýle bir sowuk, eşiklem bolsaň çydar ýaly däl. Hakyt bagryňdan geçip

barýa... – diýip, Gurt aga şol elhenç güni gözi bilen gören adam hökmünde öz agzy bilen suratlandyrdy. – Baraklara çekilen simler dagy burjy baglaşyp, ululy-kiçili, ujy çiş buzemjekler sallanyşyp durlar. Tilagaçlaryň ýüregedüşgünç «hüňňüldileri» töweregiň içgysggynç görnüşini bolşundanam beter has gussaly görkezýär. Ýer doň. Şol ýagdaýda-da bir janly adam topraga gömülgi. Gözüň görmese ynanar ýalam däl. Görsem, görgüliniň kellesinde gulakjynam ýok ekeni. Çukura saljak wagtlary gaçypdyr-da, şonam alyp kellesine geýdiräýmändirler. Gapdalynda gyraw baglap ýatyr. Saşogam tüpeňiniň ujuny Mämmediň depesine çenäp bir zatlar diýýä. Haýbat atýa... Gyssaýa. Soň görüp otursam: «Çukurdan çykarsaňyz gaýdyp namaz okaman» diýdirjek bolýan ekeni. Çünki, Baçinskiý oňa: «Şeý diýse göni meniň ýanyma eltäýiň» diýen ekeni... – Şol waka hut şol wagt bolup geçip duran ýaly, Gurt aganyň ýüzi-gözi erbet çytyldy. Gorkunç görnüşe girdi. – Şeýle bir gaharym geldi welin, Mustapa beg, ynansaň süňňümi saklap bilmän saňňyldap durun. Gepläbem bilemok. Dogry, biz her hili naýynsapçylyklary görýädik, ýöne, olar ýaly edrenç jeza görmändik. Birdenem dilim açyldy-da, hem orsça, hem türkmençe, bildigimden agzyma gelenini aýtdym. Sökdüm. Konwoýlaryň welin-ä piňlerine-de

däl. Mämmediň halyna gynanmakdan geçen, gaýtam Saşok dagy: «Uzynly gijäni daşyndan aýrylman ukusyz geçirip, halys doňduk. Dawaý, sprosi, on budet eşýo sowerşat namaz?.. Pust skažet «net» i wsýo wmeste poýdýom...» diýip, öz aladasyny edýä.

Men bardym-da, Mämmediň kellesiniň ýüz tarapynda çommaldym. Görsem gözleri ýumuk. Ölendir öýtdüm. Dagrymy aýtsam onuň şol wagtky görýän tükeniksiz azaplaryndan ölüp dynaýanyny kem görmedim. Ýöne, ol meni uzak begendirmedi. Aýazdan ýaňa jaýryk-jaýryk bolan dodaklaryny gymyldatdy. Tamşanan ýalam etdi. Geplejek boldumy nämemi aňyrsyndan «hyjyr-hyjyr» ses çykdy. Adyny tutdum welin, «iňledi». Çalaja çyzylan gözlerini ümezledip: «Gu-urt, şulara aýt, ýüzümi kybla tarap öwürsinler-le, ýogsam namazymy ters tarapa bakyp okamaly bolýan...» diýdi.

Konwoýlara, onda-da Saşoga gepimiň ötmejeginihä onsuzam bilýädim welin, ýöne şol ýagdaýdada şeý diýip duransoň onuň özüne näme diýjegimi bilmän kösendim. Çünki, şol çaka çenli men oňa aýtjak zatlarymyň hemmesini aýdyp bolupdym. Men indi onuň her bir sözüme näme jogap berjegine çenli bilýädim.

Şeýle-de bolsa, her zat etmelidim, gerek bolsa ýalan sözlemelidim welin, iň bolmanda, şol gezeklikçe ony halas etmelidim, çukurdan çykarmalydym. Baraga eltmelidim. Nädibem bolsa aýaga galdyrmalydym.

Şonuň üçinem men Mämmet bilen birki agyz gümür-ýamyr eden boldum-da, Saşoga: «Büý-ä siziň diýýäniňize razy» diýdim.

Gurt aganyň bu sözüne konwoýlaryň ikisem begenipdir. «Da? serýozno? Wot ty, Kurd molodes» diýip, Saşok dagy duran ýerinde «diriň-diriň» böküpdir. Ikisi iki ýerden «alahasyrdy» bolşup, atamy çukurdan çykarypdyrlar.

Atam Gurt aganyň kömegi bilen, çukurdan çykarylan tümmejik gumuň üstünde çommalypdyr. Ýöne, uzak oturybilmändir. «Hudaýa şükranalyk getirip ýetişmänkä essi aýylypdyr-da, bir tarapa agyp gaýdypdyr.

Gurt aga ony bu gezek çaga göteren ýaly goltugyna alyp gidipdir. «Edil harsaň göteren ýaly. Buzgarakesek. Ondan göterilýän sowuk tebte men şonda howanyň aýazyndanam beter üşedim...» diýip, Gurt aga gürrüňiniň şol ýerini aýratyn tekrarlady.

«Hoş habary» basymrak buşlamak üçin Saşok şol ýerden göni Baçinskiniň ýanyna ylgapdyr. Ýoldaşy dagy

ýykylyp-sürşüp, käte emedekläp, onuň at gaýtarym yzyndan barýa diýýä.

Naçinskiý Saşoga: «Aýak üstüne doly galandan soň, Nazarowy terjimeçisi bilen bilelikde meniň ýanyma alyp gelersiň..» diýipdir.

***

...Şol gün Gurt aga-da işe çykmandyr. Gelen döwürleri, «perekowkaçy» bolmak maksady bilen pullaryndan galan bäş-üç manatlyk «bony» bar ekeni. Naharhanadan şoňa düşdügine görä, gyzgynjak, etli nahar, çaý getirip atamy naharlapdyr.

Elbetde, ençeme wagt bäri ezýet çekip ýören aç göwrä o zatlar gurp beripdir, ýöne yzgar gum, gyşyň aňzakly gijesem etjegini eden ekeni. Öýländen soň atamyň gyzgyny galyp ugrapdyr. Samrapdyr. Bir wagtlar ölüp giden dogan-garyndaşlarynyň, atasynyň, dädesiniň, ejesiniň adyny tutupdyr. Hudaýy çagyrypdyr. «Allahu akbarynam» ýadyndan çykarmandyr. Birdenem: «Ennewül, Ennewül... Mustapa... Omar... Osman...» diýip, gykylyklap başlapdyr. Kimdendir birinden Şanazar daýymy, Begnazar daýymy sorapdyr... «Gu-urt, Gu-urt» sen nirede? Sen bir çyk-a çukurdan...» diýipdir. Laky-tak durandan soňam güllerini, dor atyny ýatlapdyr.

Ahyram özi ýadap özi goýupdyr. Usurgapdyr...

Gurt aga tamakinçilik bilen ýene-de «Lazerete» gidipdir. Iň bolmanda ýekeje düwür gyzgyn gaýtaryjy derman bermeklerini haýyş edipdir. Ýekeje «bony» galan ekeni, hatda şonam hödürläpdir, bolmandyr. «Hiç zat ýokdan» başga söz eşitmändir.

Egerde, Reşit aganyň şägirtleriniň arasynda Gaalbaatyr atly bir tibetli, tebip ýigit bolmadyk bolsa, onda atamyň şol gezek ähli azaplardan dynaýmagam ahmal ekeni.

Gaalbaatyrda-da üýtgeşik bir üýşüp ýatan däri-derman-a ýok ekeni, ýöne, garaz, galan-gaçan ot-çöpleri, owkalamak, maşk etdirmek usullary arkaly alyp çykypdyr.

Bir hepdä golaý ýatansoň atam özüni dürsäpdir. Ýarawsyzlygy zerarly sypdyran namazlarynyň kazasyny okapdyr.

Bu ýagdaýy Saşok günübirin Baçinskä ýetiripdir. Ol öň sargap goýşy ýaly, atamy Gurt aga bilen bilelikde alyp gelmekligi buýrupdyr.

...Barypdyrlar. Gapydan girişleri ýalam ýüzüni ýerden galdyrman oturan naçalnik atama degişli edip, bilniksiz

dostanalyk we ylalaşyga geliji äheňde: «Ýeri, bendi Nazarow, nähili? Işe çykýaňmy? Omalak-çomalagyňy goýýaňmy?» diýipdir.

Gurt aga terjime edipdir. Atam egnini gysyp, gözlerini gypyrjakladyp oturyşyna: «Men işden basylamok, girižžan neçennik. Namazyma, namazlygyma degmeseler işe-de çykaryn, işärinem...» diýipdir.

Gurt aga onam bolşy-bolşy ýaly terjime etmeli bolupdyr.

Baçinskiý birdenkä üýtgäpdir. Gözleri bolşundanam beter çerrelipdir. «Hany, höwün konwoýlara neme diýipsiň-ä... eto samoýe... gaýdyp ýemetmen diýipsiň-ä... – Ol usullyk bilen ýerinden turupdyr. – Ýa aldadyňmy? Ýalan sözlediňmi? Şu wagt bir sypaýyn, soňunam görübiris, diýdiňmi? – Soň ol allaniçiksi bolup Gurt aga seredipdir. – Ýa seň tapyp ýören pyrryldaklaryňmy bi?»

Gurt aga gyssanjyna: «Çykar, çykar, Mark Lwowiç, çykar. Işe-de çykar, namazynam goýar. Ýöne, bu wagt birneme ýarawsyzrak. Düýnkide erbet üşäpdir. – Gurt aga syýasat üçin düýnki wakany konwoýlardan görýän hökmünde gürläpdir. Konwoýlara aýdyň, gaýrat etsinler-de, indikide beýtmesinler. Özüňizem azajyk maý beriň... Gowy gutulandan soň...»

Bolan işi özünden görmeýändikleri üçin Baçinskiý Gurt agadan «hoş» bolupdyr. Ýöne: «Egerde şol zatlaryň menden ýetýändigini bilmese Nazarow gorkmazam, namazynam goýmaz» diýen pikirem beýnisinde döräpdir-de, hiç ynjalyk bermändir.

Şonuň üçinem ol ilk-ä Gurt aga tarap owsun atypdyr, soňam tigirlenip gaýdypdyr-da, onuň çat maňlaýynda saklanypdyr. Atama bakan baş atyp ýüregindäkini dile getiripdir. «Maňa seň mynyň işe çykany ýa çykmany gyzyklandyranok! Çüýrük kartoşka kaýyl bolsa çykman geçsin! Maňa muň namazyny goýany, dini terk edip dogry ýola düşeni gerek! Sen oňa aýt: goý, ol Hudaýa däl-de, kommunizme ynansyn! Kurana däl-de, markizme uýsun! Haýsydyr bir «şarlatan» Muhammedi däl-de, Lenini, Stalini özüne pir saýsyn. Kommunistik partiýanyň ideýalaryna sežde etsin... – diýip, ulyili bilen gygyrypdyr. – Men indi onuň bilen düýbünden başgaça gepleşerin! Öňki gören görgüleri dagy gözüne gülzarlyk bolup görner ýaly ederin. – Şondan soň ol keltejik aýaklary bilen ýer depipdir. – Indi bolsa güm boluň ikiňizem şu ýerden! Perewediş potom... No, smotri, toçno perewedi!..».

Sag-aman sypandyklaryna şükür etdigidir-dä, gapydan çykyşlary ýaly atam: «Allahu akbar...» diýip,

pyşyrdapdyr.

«Şonda Mämmediň bolup ýörşüne meniň ilkinji gezek, onda-da juda erbet gaharym geldi...» diýip, Gurt aga gürrüňiniň arasyny kesip, bize garaçyny bilen şikaýat etdi. – Lägiriň içinde musurman kändi, ýöne, onuň ýaly beýdip, amanadyny orta goýup, kiçijik göwresi bilen ullakan döwletiň garşysyna gidip ýören ýokdy. Her kim ýagdaýa görä bolýardy, sag-aman yzyna dolanyp barmaklygyň aladasyny edýärdi. Bu bolsa... – Gurt aga aşak bakyp esli wagt dymyp oturandan soň başyny ýaýkap, ahmyrly ýylgyrdy. – Ýöne ine, indi-indi pikir edip otyryn welin, şuňky dogry ekeni. Tihomirowyň aýdanlary rast ekeni. Şol ors ýaşulysy iňňän akylly adam ekeni. Uly il şol wagt diňe şol günki gününiň aladasyny eden bolsa, bu görgüli kyýamatynyň, ahyryýetiniň aladasyny eden ekeni. Şol güni üçin däl-de, kyýamaty üçin göreşen ekeni. Beýle adamlar bolsa hemişe az bolýa. Mämmediň çeken azaplaryny çekmejek bolup, ýurduň aglabasy «tilkä» döndi. Ýalançy, kezzap boldy. Hudaýdan daş düşdi. Imanyndan aýryldy. Negözel gyzyl mugallymlar okuwçylaryny gara tagtanyň öňüne çykaryp: «Hudaý ýok diý!..» diýip, ýakasyndan silterledi. Diýmese her eline ýarty kerpiç berip burçda duruzdy. Galyň adam wezipesinden aýrylmajak

bolup, atasyny, enesini jynazasyz jaýlady, öwlüýä gidip söýeriniň üstüne bir pil gum sürmäni özüne kiçilik bildi. Mämmet gör, ine, nämeleriň garşysyna göreşen ekeni? Özüni gör, nämelerden goran ekeni?.. Meniň bir gorkýan zadym bar, o-da: wagt geler, hökman geler, döwür, syýasat üýtgär, ine, şonda Mämmedi şolar ýaly güne salan adamlar Mämmetdenem öňürti üýtgärler. Aňlary üýtgemez, ýöne özleri, daş-keşpleri, hüý-häsiýetleri üýtgär. Täze syýasatyň çür başynda ýene-de şolar «hekgerişip» oturarlar.

...Şol gezek welin tä baraga barýançak Mämmet ikimizdenem ses-üýn çykmady. Gaty gaharymyň gelenini aňandyr-da, telim günläp golaýyma gelibilmedi. Baçinskiniň aýdanlarynam men oňa birnäçe günden soň terjime edip berdim. Jogabynam eşitdim: «Allahu akbar...»

***

Söz berşi ýaly, Baçinskiý atama jeza bermekligiň täze bir, has ýowuz çäresini oýlap tapypdyr.

Şaýatlaryny köpeltmezlik maksady bilen, ol ýene-de Saşok bilen onuň öňki ýoldaşyny ýanyna çagyryp, bir wagtlar içine duzlanan hyýar salnyp naharhana getirilen, indem onuň howlusynda haňlaşyp ýatan agaç

çelekleriň birini araky çukur gazan ýerlerine eltmekligi, ujuny iç tarapyna edip diwarlaryna tikejiňki ýaly ýygy-ýygydan çüý kakmaklygy buýrupdyr. Taýýar bolandan soňam: «Ertir ir bilen, bendiler işe giderlerem welin, Nazarowy şol ýere eltiň-de, tä, garaňky düşýänçä çelegiň içine salyp, togalaň, ýöne, häzir boluň bir-ä ölmesin, birem hiç kim görmesin. «Toba gelýän» diýdigem maňa habar ýetiriň» diýipdir.

Saşok öz hojaýynynyň buýrugyny bu gezek öňküsindenem has döwtalap, uly höwes bilen ýerine ýetiripdir. Çünki, şol gün Baçinskiý ony öňki gezekkisi ýaly ýoldaşy bilen deň hukukly däl-de, onuň üstünden seredýän, ýagny, «starşiý» edip belläpdir.

Beýle uly derejäni Saşok entek ömründe görmän ekeni.

Elbetde, şonuň üçin bolmaly, Saşok çelege turuwbaşdan yhlasly çemeleşip başlapdyr. Agzyny dagy şeýle bir berk çüýläpdir welin, soň açmalydyram öýtmändir. Togalanda-da çelegi özüne alypdyr we aýagy bilen depip, has büdür-südür, opbul-topbulrak ýerlerden sürüpdir. Siltäpdir. Galtapdyr.

Beýleki konwoýyň ady Ýura ekeni. Ol çukura salnanda-da atama nebsi agyryp tas aglan ekeni. Ol bu

gezegem Saşoga ýuwaşrak togalamaklygy haýyş edipdir. «Beýtme, içinde janly adam bar ahyryn» diýipdir.

Saşok onuň bu sözüne gülüpdir. «Aý, akmak! Şeýtseň bu agyrysyna çydaman basym gaýtmyşym eder, bizem işden basym dynarys-da irgözindenjik baragymyza gideris, hemem naçalnigiň öňünde iş bitiren adam borus. Üstesine, bu basurmanyň özüne-de bähbit bor, basym azapdan dynar. Ýuwaş togarlasaň welin, sallançak üwrän ýaly meýmiräp uklap galar, soň turuzybam bolmaz. Ine, onsoň ikimiziňem elimizden ýaragymyzy alarlar-da ýa-ha şahta salarlar, ýa-da tokaýa sürerler...» diýipdir.

Onuň aýdanlary göwnüne jaý görnendir-dä, Ýura böwrüni diňläpdir. «Birine ýagşylyk etjek bolup, özüňi zyýana goýmak dogrudanam akmaklyk bolaýmasyn» diýip, oýlanypdyr. Saşa ýaly o-da şeýtanyň alyna gidip ugrapdyr.

Ýöne, zandyňa guýlan häsiýetden gaçyp gutulyp bolýamy näme? Ýene-de adamçylyk üstün çykypdyr. Ol öz gezeginde çelegi ýuwaş tigirläpdir. Özem Saşok ýaly aýagy bilen däl-de, eli bilen, onda-da emaý bilen togarlapdyr. Ýaşuly «çykaryň» diýip gygyrýan bolaýmasyn, diýen umyt bilen arasynda çelegi saklapdyr,

gulagyny goýup diňläpdir.

Nobat ýene-de Saşoga ýetipdir. Ol ýene-de çelegi «haýdadyp» başlapdyr. Göterip-göterip ýere uraýasam gelýän ekeni-de, güýji ýetmeýän ekeni.

Hä diýmänem, çelegiň içinden «hykgyldy» eşidilip başlapdyr. Her gezekki «toňkuldydan» soňam atamyň bütin lagere ýaýran, şol bir meşhur sözi eşidilipdir. «Allahu akbar».

Ýuranyň gözlerine ýaş aýlanypdyr. Gaşlaryny çytyp, ýüzüni bir gyra sowupdyr. Saşok bolsa içiniň ýangynjyna çelegi öňküsindenem beter güýçli depip başlapdyr.

Birdenem çelegiň yşlaryndan gan görnüpdir. Toprak üzre yz galdyrypdyr. Bu ýagdaý hatda Saşogam üýşendiren borly, ol Ýura garap bir zatlar diýişdiripdir-de, göni Baçinskiniň oturýan ýerine tarap ýumlugypdyr. Sähelçe wagtdanam ony yzyna tirkäp gaýdyp gelipdir. Ölendir öýdendir-dä, gelende Baçinskiniň ýüzi Saşogyňkydanam howsalaly ekeni. Diňe çelegiň gapagyny aýyrdyp, atamy çykaranyndan soň kanagatlanma bilen uludan demini alypdyr. «Lazarete eltiň, häzir menem barýan» diýipdir-de, özi bir ýana sumat bolupdyr.

Konwoýlar endam-jany eleme-deşik bolan atamy

süýrekläp «Lazarete» eltenlerinde, Baçinskiý eýýäm onuň öňündäki agaç basganҫaklaryň üstünde aýagy bişen ýaly iki ýana zowzuldap» ýör ekeni. Atam barada görkezme berýän bolsa gerek, ol barmagyny baş wrajyň maňlaýyna diräp bir zatlar diýýän ekeni. Öň ýekeje düwür derman bermeýän, asla gapysyndanam goýberilmeýän adam, gözi düşenden atama tarap ylgap gaýdypdyr. Konwoýlara kömekleşipdir. Içeri salşypdyr. Aýratyn bir palatada ýerleşdiripdir.

Garaz, buýruk ýokardan bolansoň, ýaralaryna çalar ýaly çalgam, sarar ýaly sargam, içer ýaly dermanam tapylypdyr.

Hiç kime ýüz bermän, diňe naçalnikler bilen «hikirdeşip» ýören iki sany «jyrtbizzigräk» şepagatçy uýalaram ellerinden zat gelse-gelmese gaýmalaşyp, atamyň daşyndan aýrylmandyrlar. Bir garyp görgülä näme üçin beýle elmaýyşlyk edýändiklerine welin özlerem düşünmändirler.

Hysyrdylar doly tamamlanýança, Baçinskiý olaryň ýanlaryndan aýrylmandyr. Gitjek wagtam baş wraja şeý diýipdir: «Aýak üstüne galdyrmaly!.. Kim sorasa-da: «Endamyna, düwürtik örýä...» diýmeli. Tä, gutulyp çykýança ýanyna adam goýbermeli däl!.. Ýasno! Wsýo!»

Elbetde, Baçinskiý üçin atamyň gutulanynyň ýa jan bereniniň parhy ýok! Ol onuň üçin çekinenok. Ýöne, başda öz öňünde maksat edip goýşy ýaly, ol ony öldürmeli däl-de, ýeňmeli. Mugyra getirmeli. Şonuň üçinem, atam oňa «lepbeý» diýip, duran halda, diri gerek. Şeýle hem, eger-de bendilere nähak azar berýändigi barada üstünden arza düşse ýa ýokardan barlagçy gelende şikaýat edilse, naçalnikleriň özleriniňem jogapkärçilige çekiläýdikleri bolýan ekeni. Ine, şondan welin, ol az-küş çekinýän bolmaly. Şonuň üçinem ol atam babatdaky ähli hereketlerini ogryn edýän bolmaly.

Emma, şolar ýaly gizlin, dowzahy çärelerini hernäçe güýçlendirse-de, atam oňa: «Näme diýseň kaýyl boldum, meni mundan artyk gynama» diýmändir.

Bu bolsa Baçinskini hasam kejikdiripdir. Hasabyny bulaşdyrypdyr. Täze-täze jeza çärelerini oýlap tapmaklyga hyjuwlandyrypdyr. Atama bolan ýigrenjini artdyrypdyr. Nädip ony öz öňünde iki büküp boljakdygy barada gije-gündiz pikir edipdir.

23.

Reşit aganyň şägirtleri KWÇ-ä ýygnanyşyp, ogrynça Kurany Kerimi, Injili, Töwraty, Buddanyň hekaýatlaryny, Hindi wadalaryny, Krişnaçylyga degişli

mukaddes ýazgylary, tapdyklaryndan Mahabharatanyň böleklerini gezek-gezegine okaşýan, terjime arkaly bir-birleri bilen düşünişýän ekenler.

Çünki, olaryň arasynda ýeke bir musurmanlar ýa hristianlar däl-de, musaýylaram, buddaçylaram, hatda krişnaçylaram, iňlis interwensiýasy döwründe Hindistandan Orta Aziýa gelip, bir sebäp bilenem ýesir düşüp basylan induslaram bar ekeni.

Şeýle ysnyşmak arkaly, olar dürli ýollar bilen barýanam bolsalar dinleriniň düýbüniň birdigine, ahyrsoňunda barysynyň Hudaýyň huzurynda duşuşjakdyklaryna düşünipdirler.

Şol düşünje hem olary gün-günden biri-birlerine golaýlaşdyrýan ekeni. Özleri-de bilmezden, olaryň göze görünmeýän, haýsydyr bir äpet güýje öwrülip barýan ekenler. Şol güýç bolsa, Gurt aganyň dädeme uly höwes bilen düşündirişine görä, hemme dini bir dine, bir Hudaýlylyga öwürmek höwesinden ybarat ekeni.

«Mämmed-ä o zatlara ünsem bermedi welin, men özüm dindar bolmasam-da, şol adamlarda ýakyn gelejekde ýer ýüzünde bolup geçäýmegi ahmal uly bir öwrülişigiň tymsalyny gördüm – diýip, Gurt aga Reşit aga we onuň sopulary baradaky hususy garaýşyny mälim

etdi. – Olar biri-birlerine saýry göz bilen garanoklar, bir-birleriniň duýgularyny, ynam-ygtykatlaryny äsgermezçilik edenoklar, gyýa göz bilen garanoklar. «Öwrülişik» diýýänim bolsa, egerde olar şol duýgy – düşünjelerini ösdürip, maksatlaryna ýetip bilseler, ýer ýüzünde bir din bolar. Adamzat dini çaknyşyklar zerarly bolýan uruşlardan, dawa-jenjellerden dynar, diýen pikir kelläňe gelýär. Ol pikir bolsa aýlap-öwrüp- seni: belki, şonuň bilen birlikde dünýäniň ähli döwletlerini bir döwlete birikdirmek, barada hem oýlanmak gerekdir, diýen başga bir düşünjäniň üstünden eltýär...»

Sopularyň duýgy-düşünjeleri menem özüne çekdi. Tihomirow atly şol ýaşulynyň aýdanlary çyn bolup çykdy. Hudaýa ynam etdigimsaýy kuwwatym artyp, güýjüm köpelen ýaly boldy. Men şu wagtam dindar däl. Namazam okamok. Ýöne, Hudaýa bolan ynamymy ýitiremok. Sebäbi, bu ýerde-de kynçylyk az däl.

Lagerde welin...

Surnukdyryjy agyr zähmetden, dermansyz keselçiliklerden, horlukdan ýaňa adamlar halys ejizleýädiler, aljyrap namartlyga ýüz urýardylar, etmejek işlerine baş goşýadylar, biri-birlerini satýadylar, atýadylar, ynsaplarynyň garşysyna gidip, adamçylykdan

Hudaýdan daş düşýädiler. Ýene şol Tihomirowyň aýdyşy ýaly, ol ýerden diňe Reşidiň şägirtleri kimin haýsy dinde bolsa bolsun, tapawudy ýok, Hudaýa ýüregi bilen berlen, onuň belent kada-kanunlaryny berjaý edýän, şeýle-de çaksyz mert we batyr adamlar öz adamkärçiliklerini ýitirmän, mertebelerini peseltmän baş alyp çykyp bilýädiler. Hudaýyň ýörelgelerine laýyk gelmeýän hereketleri etmeýädiler.

Beden taýdan şeýle ejizdigine garamazdan, Mämmedem özüni hut şol belent adamlaryň hatarynda, hatda olardanam has belent derejede alyp bardy. Ol özüniň tutuş zona boýunça iň bir mert adamdygyny ümsüm, batyrlygy, ygrarlygynyň, ygtykatynyň güýçlüligi, çydamlylygy bilen subut etdi.

Hudaýa gulluk etmekligiň artykmaçlyklaryna hut şonuň tymsalynda göz ýetirip, şoňa höwes edip, hut şol ýerde dine giren adamlaryň sanap çykardan köp bolandygyna, öň kim bolandyklaryna garamazdan, şolaryň hemmesiniňem iň bir belent mertebeli başlary buýsançly adamlara öwrülendiklerine-de men özüm gözli şaýat.

Ýöne, geň ýeri: ýüregi bilen däl-de, diňe özüni goramak üçin, wagtlaýynça utuş gazanmak üçin, dine girýän

çemeçilleriň ýalandan edýän ygtykatlaryny Hudaý kabul edenokdy, gaýtam, özüni aldap bolmaýandygyny subut etmekçi bolýan ýaly, bu gün bolmasa ertir olary hökman öz gazabyna duçar edýärdi. Goramaýardy.

Mämmedi we Mämmet ýalylary welin goraýardy. Her hili belaýygerdanlardan sowýardy, iň bir agyr şertlerdenem alyp çykýardy.

Hut şonuň üçinem olar köpelýärdiler, Reşidiň ýolbaşçylygynda jebisleşýärdiler, güýçlenýärdiler, hä diýmän KWÇ-den çykyp bütin zonany doldurjaga, onuňam çäginden çykyp tutuş soýuzy, uzagyň ujundan bolsa goja zeminiň ähli yklymlaryna ýaýrajaga meňzeýärdiler.

Ýöne, agzybirlik bilen, iňňän seresap hereket edýärdiler. Mämmet zerarly menem şolaryň arasyndadym. Şeýle-de bolsa olar maňa: «Senem dine gir. Hudaýa mynajat et. Namaz oka ýa ýene bir zat...» diýip, azar bermeýädiler. Iňirdemeýärdiler. Öz hudaýhonluklaryny mazamlap, meni kemsitjek ýa özlerini menden artyk saýjak bolmaýardylar. «Adyny her gün gaýtalap ýörmeseňem, Hudaý seniň kalbyňda otyr, bendäniň çagasyny güýjüň ýetdiginden gorap ýörsüň, şonuň özem ýalkanmaga ýeterlik...» diýýärdiler.

...Howwa, olar örän seresaplydylar, ýöne, olaryň başarýan seresaplylyk derejesini başarmaýan, başaraýyn diýse-de başaryp bilmeýän, Tihomirowyň aýdyşy ýaly, ertir öljegine gözi ýetip duranam bolsa, şu günki iki rekat namazyny gaýra goýmajak bir adam bardy – o-da Mämmetdi.

Ol Reşidiň göwni üçin üýşmeleňlere barýardy, ýöne, düýp manysyna düşünmeýärdi. Çykyş etmeýärdi, pikirini beýan etmeýärdi. Çünki, onuň öz uýan pikiri bardy. Şol pikir onuň üçin müdimidi, mizemezdi.

Hut şol özboluşlylyk hem onuň meşhurlygyny artdyrýardy.

Soňabaka hudaýhon «goja türkmen», onuň lager şertlerindäki özüni alyp barşy, dini-ygtykaty ugrunda naçalnikler bilen barlyşyksyz göreşler alyp barşy, tükeniksiz çydamlylygy baradaky buýsançly gürrüňler Sloweskiniň beýleki lagerlerine-de ýaýrady.

Bu bolsa şol ýerlerde-de Mämmede raýdaşlyk edip, öz dinlerine girýänleriň sanynyň artmagyna alyp geldi.

Diýmek, meniň çak edişime görä, Reşidiň şägirtleriniň taglymaty ýöne ýatanok, bu gün bu zonadan çykyp o zona ýeten bolsa, ertir ondan aňyrkylara-da ýeter. Soň...»

24.

Lageriň düzgünine laýyklykda, wagtal-wagtal ýokardan dürli matlaply barlagçylar gelýän ekeni. Olary öňi bilenem agtatorlar, lektorlar, kinofilmler, hususanda KWÇ-niň öz geçirýän medeni çäreleri, onuň kitaphanasy arkaly her bir bendiniň öz günäsine görä terbiýelenişi we onuň näderejede maksadalaýyk, guramaçylykly alnyp barlyşy, ýerine ýetirilişi hem-de netijeleri gyzyklandyrýan ekeni.

Mysal üçin, agyr ýa ýeňil, tapawudy ýok, jenaýat edip düşen bendi zonadan gidýänçä öz eden işiniň telekdigine, ogurlyk edip düşen bolsa özüniň nadan adam ekendigine, döwletiň hazynasyna el uran bolsa partiýa we hökümete hyýanat edendigine, dini wagyz etmek bilen bagly bolsa diniň adam üçin tiryekdigine, Hudaýyň ýokdugyna düşünen bolsa, şol zatlara düşünendigini öz agzy bilen aýdyp, özüni şeýle derejä ýetirendikleri üçin ýolbaşçylara minnetdarlyk bildirse, onda naçalnikleriň gowy işländikleri, KWÇ-niň öz borjuny berjaý edendigi bolýar ekeni.

Egerde şolar ýaly dereje gazanylmadyk bolsa, onda naçalnikler gowy işlemändirler. Günäkärleri terbiýeläp gowy netije gazanyp bilmändirler. KWÇ terbiýeçilik

işlerini gowy alyp barmandyr. Medeni çäreleri ýeterlik derejede geçirmändir. Umuman, iş bitirmändir. «Pylan bendi ýekeje gezegem KWÇ-ä barmandyr, gurnaklara gatnaşmandyr, kitap alyp okamandyr, gazet-žurnallara seretmändir, bir gezek kino barypdyr, onda-da žurnaly başlanandan uklap galypdyr, sen şu zatlary görmän, bilmän nirä seretdiň, ýa sen olary diňe urup-sögüp terbiýelejek bolduňmy...» diýen ýaly, aram-aram gaýtalanyp duran soraglaryň atam babatda öz öňünde-de keseräýmeginiň ahmaldygyndan howatyr eden Baçinskiý, atamy araky gynamalarynyň salan ýaralaryndan saplap, baraga ibereninden soň, günübirin Reşit agany ýanyna çagyrypdyr. «Nazarowy KWÇ-ä çekdiň, gowy etdiň, ýöne, barlap gördüm welin, ol okanok. Emma okamaly. Goý, okasyn! Düşünjesini arassalasyn. Okap bilmese-de okasyn. Iň bolmanda ýazylsyn. Ýa-da özüň kartoçkasyny ýöret. Özüne-de aýt, namazyny goýsun. Il deňinde işe çyksyn. Kommunizmiň ýeňjekdigine ynansyn. Howwa, şeýt, ýogsam ikimize-de gep geler...» diýipdir.

Elbetde, Reşit aga atama Baçinskiniň ol sözlerini sypaýyçylyk bilen ýetiripdir. Mundan artyk naçalnikler bilen kejeleşmezligini haýyş edipdir. Hudaýam seň ýagdaýyňa düşünmän duran däldir. Ýagdaýa görä

boluber...» diýipdir.

Ýöne...

Ertesi gün Reşit aga atam bilen bolan gepleşigiň netijesini aýtmak üçin ýanyna baranda Baçinskiý onuň ýüzüni sallap gelşinden berjek habarynyň manysyny aňypdyr. Reşit aga agzyny açyp-açmanka maşyk burnunyň ganatlaryny ýelledirip, gözlerinem çerreldipdir: «A çto? Opýat «Allahu akbar» da?»

Reşit aga kynlyk bilen başyny atypdyr. Baçinskiý eşidiler-eşidilmez: «Nu, togda pust pinaýet na sebe...» diýipdir-de, indi bir edişime seret, diýýän manyda uludan demini alypdyr.

***

Şol günüň ertesi, hemmeleriň işe giden, Reşit aganyňam haýsydyr bir tabşyryk bilen bir ýerlere ugralan wagty, barak naçalnigi Iwan Iňkowyň görkezmesi boýunça, ýene-de şol Saşok bilen Ýura ikisi baraga gelip, sen-men ýok, atamy südenekledip alyp gidipdirler. Atam ýene-de özüni çukura gömen, çelekde togalan ýerlerine alyp barýandyrlar, ýene-de öňküleri ýaly bir mojuk jeza berjekdirler öýdüpdir. «Gu-ut, Gu-urt...» diýip, töweregine delmurypdyr. Ýöne, konwoýlar ony näme üçindir KWÇ-ä eltipdirler.

Şu ýerde KWÇ-niň ýerleşýän edarasy barada iki agyz söz.

Gurt aga öz hakydasyna daýanyp KWÇ-ni şeýle suratlandyrdy: «...Biri-biriniň içinden geçýän iki otagdan ybarat kitaphanasy, sahnasyna türkmenlerde «göle çeýnän» diýlip atlandyrylýan galyň ýalpyldawuk, gyzyl, mahmal matadan perde tutulan, onçakly uly bolmadyk tomaşa zaly bar.

Kitaphana otaglarynyň diwarlaryny içi her hili kitaplardan doly tekjeler tutýar. Ikisiniňem ortarasynda Baçinskiniň kabinetindäki ýaly üstüne ýaşyl begres ýapylan uzyn stol dur. Olaryň biri başynda oturyp kitap, gazet-žurnal okamak üçin, beýlekisi küşt, şaşka, domino oýnamak üçin niýetlenen.

Tomaşa zalynyň we kitaphananyň girelgeleri aýratyn bolup, olaryň ikisem, jaýy deň ikä bölýän koridoryň töründe, garşylyklaýyn ýagdaýda ýerleşýärler.

Tomaşa zaly elde ýasalan, uzyn-uzyn hersinde bäş-alty adam ýerleşjek tagta oturgyçlaryndan doly. Sahnasy pes. Şeýle hem giň däl. Onuň sag burçunda daşyna gyzyl elwan çekilen münber dur. Ol – käte bir gelip-gidýän lektorlar üçin. Beýleki bir böwründe bolsa üstüne gara mata örtülgi pianino. Sahnada käte kino

hem görkezilýär, ýöne, onuň üçin ýörite ekran ýok. Oňa derek gerek bolan wagty ak mata tutulaýýar.

Käte, hususan-da döwlet baýramçylyklarynda, Reşidiň ýolbaşçylygynda, KWÇ-niň öz güýji bendiler üçin konsert taýýarlanylýar. Onda her kim öz başarnygyna görä goşgy okaýar, aýdym aýdýar, saz çalýar, hatda degişme sahnajyklary hem goýulýar.

Oňa gatnaşýanlaryň tas, hemmesi diýen ýaly Reşidiň şägirtleri. Hut şol zatlar bilenem, olar öz üýşmeleňleriniň üstüni ýapýarlar. Şolaryň arasynda Mämmet ikimizem bar. Ýöne biz hiç zada goşulamzok. Hiç zat başaramzok. Ikimizem sungatdan daşdaky adam. Biz ol ýerde gury san.

Reşidiň şägirtleri dürli milletlerden bolansoň, olaryň konsert programmaly hemişe gyzykly geçýär.

KWÇ diňe agşamlaryna we dynç günleri işleýär. Egerde isleseler naçalnikler KWÇ-ni ýapdyryp, Reşidi gerek bolan başga bir işleri üçin ulanyp bilýäler...»

***

...Şol gün konwoýlar atamy eltenlerinde, Iňkow eýýäm KWÇ-niň öňünde çilim kükedip dur ekeni. Ýüzi-gözi gaharly, maňlaýy bäş büklüm diýýä. Nämäniň

şanyna beýle bezenendigi belli däl, egninde-hä «halpy-solpurak» diýmeseň ak, ýakasy ondanam ak täzeje tulup, başynda-da şol kysmy ak telpek, bilem çigni üste aşyrym kemerli diýýä.

Konwoýlara gözi düşenden ol ernindäki papirosyny eline alyp,bir gyra pitikläp goýberipdir-de, gapyny zarp bilen açyp, jaýyň içine girip gidipdir. Tomaşa zalyna baryp, onuňam sahnasyna çykypdyr. Yzysüre giren konwoýlara «üm» edip, atamam şol ýere çykardypdyr-da, ondan «tigir» ýasamaklygy buýrupdyr. Ýura-ha näme diýlenine düşünmändir welin, «Dawaý, Ýura, dawaý...» diýip, elbetde, öňden düşündir-dä, Saşa dessine işe girişipdir.

Umuman şeýle: Atamy arkanlygyna ýatyrypdyrlar-da, iki elin-ä gapdallaryna, iki aýagynam jüpläp, topuklaryndan sarapdyrlar. Soňam göwresini iç tarapyna epläp, kellesinem ki dabanynyň arasyna sokupdyrlar-da, berk daňypdyrlar welin, özboluşly «tigir» emele gelipdir duruberipdir. Iňkow olara tabşyryk beripdir-de: «Ine, indi boldy. tigirläbermeli. Tema öňki: Tä toba gelýänçä eňteriberiň «Dada» geldigem ylgap baryp naçalnige habar edersiňiz, bolany...» Ýura ýaýdanjyrap: «Nirede tigirlemeli» diýip sorapdyr. Şeýle wajyp meseläni ýerine ýetirýändigi üçin, Saşokdanam beter

begenýän, şular ýaly zada höwesek Iňkow aýagy bilen sahnanyň «jygyldap» duran agaç düşegine depipdir. «Ine, şu ýerde tigirläň! Dar görseňiz oturgyçlary aýryň-da, zalda tigirläň. Onda-da bolmasa koridora çykaryň! Ýöne, daşary çykarmaly däl. Hiç kime görkezmeli däl. Bu ýere bolsa bu gün hiç kim gelmez. Daşynda konwoý durar. Nahara-da gezekleşip gidersiňiz. Bendiler işden gelmänkä-de, baraga eltersiňiz» diýeninde dagy öz-özüne buýsanmakdan ýaňa gaňşyrawugy tütäp, gözlerine ýaş aýlanypdyr. Derrewem tabşyrygy ýerine ýetirendigini buşlamak üçin Baçinskiniň ýanyna ugrapdyr.

25.

...Tä, agşama çenli tigirleselerem, konwoýlar atamdan «gaýtmyşym» sözüni eşitmändirler. Günortan Saşok nahara gidende Ýura atamy «tigirlemändir». Özem gapdalynda oturyp garaçyny bilen: «Starik, dawaý soglaşaýsýa da... Zaçem tak muçuýeş sebýa» diýip, telim gezek dagy töwella edipdir. Eşiden jogaby welin bir: «Allahu akbar...»

Ýaman dert olar kelleleriniň gyzgynyna agşamyň düşeninem, bendileriň işden gelşip ugrandyklarynam bilmändirler. Iňkow gelip: «Men size näme diýdim?

Siz nämüçin henizem bärde?» diýeninden soň düşünip galypdyrlar, telek iş edendiklerine.

Oňa çenli beýleki rotalaram, gelşip, «patda-pat» gara maşynlardan düşüpdirler. Zonanyň gündogar burçundan süýrenişip gelýän şahtaçylaram görnüpdirler.

Olaryň hemmesi iki sany konwoýyň atamy germesatan edip alyp barýandyklaryny görüpdirler. Aýaklarynyň ädilmeýäninden, kellesini dik tutuş bilmeýändiginden, boýnunyň bir tarapa «şalkyldap» ýatandygyndan çen tutup, bendiler goja türkmene ýene bir agyr jezanyň berlendigini çaklapdyrlar. Olaryň arasynda «hyşy-wyşy» gürrüňler başlanypdyr.

Birdenem duran-duran ýerlerinde doňup galypdyrlar. Ne öňe, ne yza, hiç hili hereket bolmandyr. Özlerini alyp gelýän konwoýlaryň «haý-küşlerine» dagy gulagam asmandyrlar. Atama duýgudaşlyk üçin Baçinskiniň adyny tutup gygyryşypdyrlar. Ony gepleşige çagyrypdyrlar.

Käbirleri bolsa öňe çykyp: «Doganlar! Bu doňuzlar bizi adam hasap edenoklar. Bendi bolsaň eden-etdilik edip ýörmelimikä diýýäler. Biziň üçinem kada-kanun, çäk bar ahyry! Nazarowyň gününe ertir islendigimiziň düşmegimiz ahmal. Çydadygyň saýam beter edýäler...»

diýip, köpçüligi herekete çagyrypdyrlar. Paýyş-paýyş sögünenlerem bolupdyr. Tihomirow bolsa Baçinskiden adalaty talap etmekligi, gerek bolsa iş taşlaýyş geçirmekligi teklip edipdir. «Ýöne, bidüzgünçilik etmeli däl, ähli zat kanun esasynda bolmaly» diýipdir.

Muny köpler goldapdyrlar. Başlangyç hökmünde-de baraga girmekden, nahara barmakdan, sanawa durmakdan ýüz öwrüpdirler. Ondan başga-da, duran ýerlerinde aýaklary bilen «tarp-tarp» ýer depip, gaty ses bilen: «Nazarowy gynamaňyzy bes ediň!..», «Kanuny äsgermezçilik etmäň» diýen ýaly şygarlar aýdypdyrlar.

Gurt aga-da ur-tut, baraga girip atamyň ýagdaýyny görüp çykypdyr. Halynyň harapdygyny, hatda gürleşmäge-de ýaramaýandygyny köpçülige aýdypdyr.

Ondan-mundan ylgaşlaşyp gelen konwoýlaryň öňkülere goşulmagy, hemmesiniň bilelikde ýaraglaryna ok sürüp, haýbat atmaklary bilenem ýagdaý gowşamandyr. Gaýtam ýitileşipdir.

Eýýäm-haçan ganyň ysyny alan «ugolownikleriň» kalplaryna konwoýlaryň üstlerine çozmak, ellerinden ýaraglaryny alyp, soň tutuş lageri eýelemek, ondan soň Sloweskiniň beýleki lagerlerine tarap ýöriş etmek olaram basyp almak, Sloweskide özleri üçin awtonom

oblast döredip, sowet hökümetine garşy uruş yglan etmek, daşary ýurtlardan kömek soramak höwesi döräpdir. Başga biri bolsa: «Şol işi wezipeli adamlaryň barysyny zamun almakdan başlamaly – diýipdir.

«Ýöne, olaryň onsy gury höwesden başga hiç zat däldi – diýip, Gurt aga dädeme şol wagtky ýagdaýy düşündirdi. – Birinjiden-ä olaryň maksatlary Mämmediň arkasyny almakdan däl-de, başga-başga zatlardan, jenaýat üstüne ýene-de jenaýat etmekden ybaratdy. Ikinjidenem olar ýaly topalaňjagazlaryň bolaýmagy lagerde hemişe-de göz öňüne tutulýardy. Ony ýatyrarlyk güýjem, ok-ýaragam lagerde ýeterlik bardy. Gerek bolsa naçalnikler beýleki lagerlerden goşmaça kömegem sorap bilýärdiler. Galyberse-de, olaryň aňyrsynda ullakan döwlet durdy. Hökümet bardy. On-on bäş sany konwoýyň elinden ýaragyny alanyň bilen edibiljek zadyň ýok. Onam alybiljekmi sen ýa ýokmy?... çünki, bendileriň köpüsi «ugolownikler bilen razylaşmaýardylar. Olar Tihomirow ýaly akylly adamlaryň «Talap etmeli, ýöne, kanunyň çäklerinde» diýen ýörelgesini goldaýardylar. Şonuň üçinem, «ugolownikleriň» turuzjak bolýan «oýunlary» özüňe goşmaça garamat gazanmakdan başga hiç zat däldi. Şol wagt edilmesi dogry bolaýjak bir zat bardy, o-da

üýşmeleňiň gozgalaňa däl-de, Tihomirowyň aýdyşy ýaly, «kanuny», talaba öwürmek. Ýolbaşçylary gepleşige çykarmak.

Baçinskiý ýaly ýelýüregräk naçalnikler üçin şonuň özem az zat däldi.

Şeýtmekligiň ýeke-täk ýoldugyny ir bilen nirädir bir ýana gidişinden ýaňyja dolanyp gelen, bolan iş bilen habardar edilen, emma şol işiň KWÇ-de bolandygyndan şol wagt edil biz ýaly bihabar, Reşidem, onuň şägirtlerem goldadylar. «Blatnoýlaram» olara goşuldylar. «Ugolowniklerиň ekabyrraklary garşy çykjak boldular, emma, Tihomirow bilen Reşit ikisi olaram köşeşdirmekligi başardylar.

Oňa çenlem ýigrimä golaý ýaragly konwoýy we wezipeli adamlaryny yzyna tirkäp, Baçinskiý ýetip geldi. Sähelçe zoňtarlyk etse, bar zadyň bulaşjakdygyna akyly ýeten bolsa gerek, ol şeýle bir aljyraňňy görünýärdi welin, öňki gazabyndan, haýbatlaryndan dagy nam-nyşan ýok.

Bendileriň ýer sarsdyryp, uly ala-galmagal bolup duruşlary hasam howuny basan bolsa gerek, gelenden soňam telim demini dürsäbilmän iki baka owsun atyp kän durdy. Ýüzüniň duw-akdygy ümüş-tamyşlykdan

öçügsi çyranyň ýagtysyna-da mese-mälim bildirdi. Ahyram «has-has» edip durşuna: «Bu nämäniň alamaty? Nämäniň üýşmeleňi? Näme üçin siz ýeriňizde däl?... Size näme gerek?..» diýip, öňkülerine görä kän öçügsi gygyrdy.

Araçy hökmünde Reşit öňe çykdy. «Biz bendi Nazarowyň meselesi boýunça gürleşmekçi. Egerde ol düzgüni bozýan bolsa, kanuny esasda çäre görmäge siziň hakyňyz bar. Ýöne ony beýdip, gynamalara sezewar etmäge hakyňyz ýok. Ol telim gezek siz zerarly ajalyň agzyna bardy. Häzirem ölüm halynda ýatyr. Biz ony konwoýlaryň bir ýerlerden süýrekläp getirendiklerini gözümiz bilen gördük. Ony günuzyn gynapdyrlar. Şolar ýaly zulum görýän bendiler başga-da köp. Ýagdaý mundan buýana-da dowam etjek bolsa, onda lagerde hakykatdan-da topalaň turar, ýokaryk arzalar ýazylar, şikaýatlar gönderiler...»

Atyşyk, ölüm-ýitim bolmasa galan zatlara müň mertebe kaýyl bolup gelen naçalnik herrelmekden geçen, gaýtam Reşit bilen bada-bat ylalaşdy.

Öňi bilen-ä özüniň bu zatlardan bütinleý bihabardygyny aýdyp, göz-görtele ýalan sözledi. Soňam ertirden başlap ähli zady hut öz gözegçiligine

aljakdygyny, Nazarowly mesele bilen bolsa hut şu pursadyň özünde gyzyklanyp başlajakdygyny, günäkäriň kimdigini bilip, günübirin çäre görjekdigini aýdyp, boş wada berdi. «Ýöne, häziriň özünde dargaň, ýerli-ýeriňize baryň. Şeýtseňiz bujagaz «üýşmeleň üçin hiç kim size azar bermez, hiç kime administratiw çäre görmez...» diýdi.

Elbetde, onuň ýalan sözleýändiginem, berýän wadalarynyň boşdugynam, günäkäri daş ýerden gözlemeli däldiginem, näme çäre görülmeli bolsa onuň hut özüne berilmelidigini, çünki lagerde baş naçalniksiz çöp başynyň gymyldamaýandygynam hemmeler bilýärdiler. Ýöne, her niçik hem bolsa Reşit aganyň aýdyşy, Tihomirowyňam tassyklaýşy ýaly, ýagdaýa görä bolmalydy, «doňzuň tüýüni tersine däl-de, ugruna tarap sypalamalydy».

Emma, iki-ýeke bolsa-da, «ugolownikleriň» arasynda iki-ýeke Reşitdir – Tihomirow bilen doly ylalaşmadyklaram, entek gylyçlaryny gynlaryna salmadyklaram bardy. Ine, şolar, meniň hut özümiň aňlyşyma görä, ýagdaýy bulaşdyrmak üçin ýörite, Baçinskiniň üstüne sürnüp başladylar. Ondan bolmajak zatlary talap etdiler. Ýaňy bir düzelip barýan ýagdaý hakykatdanam bulaşarly göründi.

Şondan soň Reşit olar bilen aýratynlykda gürleşdi. Ahyram ylalaşdylar.

Şeýle-de bolsa olardan biri henizem ýumruklaryny düwüp, dişlerini gyjap durşuna: «Wah, birtopar «gorra» bigaýratlar zerarly agzymyza gelenje aşy aldyrdyg-ow...» diýmäge ýetişdi. Ýöne oňa indi üns berenem bolmady. Aýdan sözleri hiç bir jähtden aýgytlaýjy rol oýnamady.

«Blatnoýlar» şu üýşmeleňde hiç kimiňem tarapyny tutmadylar. Bu ýagdaý olaryň Baçinskiniň garşysyna-da, Reşidiň garşysyna-da gidesleriniň gelmeýändiklerini, aralyk pozisiýany saklamak isleýändiklerini aňlatdy».

26.

«Düşünişeris», «düzederis» diýip, köpçüligiň öňünde söz berenem bolsa, zonada ýa erkinlikde bolsun, tapawudy ýok, ähli naçalnikleriň bolşy ýaly Baçinskem ne şol günüň ertesi, ne birigüni wadasynda tapylmandyr. Asyl tapyljak bolup barmagynam gymyldatmandyr. Bar eden zady: zonanyň goragyny güýçlendiripdir.

Bendiler welin, şonda-da çydamlylyk görkezipdirler. «Sen şeýtdiňmi, ine bizem beýdýäs» diýp, onuň üstüne sürnübermändirler. Ýöne, bu işi boş goýaslaram gelmändir. Reşit aga, Tihomirow ýaly ekabyrlar bilen maslahatlaşaga-da, iş taşlaýyş yglan edipdirler.

Beýle zada garaşmadyk Baçinskiniň gonjuna gor guýlan ýaly bolupdyr. Şeýle-de bolsa: ylalaşyga gitsem ýeňildigim bolar diýen pikire uýup, gele-gelmäne olara haýbat atypdyr, gorkuzjak bolupdyr. Iş taşlaýyşyň guramaçylaryna sud edip, ýyllaryny köpeltjekdigini, katorga iberjekdigini aýdypdyr. Emma o hilesem başa barmandyr. Sebäbi bendileriň barysy: «Biziň hemmämizem guramaçy», «Hemmämizem süräýiň katorga», «Bolmanda-da katorgaçylaryňkydan gowy däl günümiz» diýşip gygyryşypdyrlar.

...Baçinskiý: «Düýn-öňňin-ä üýşmeleň, bu günem iş taşlaýyş, bu gidişine gitse gozgalaňam daş däl» diýip, oýlanypdyr-da, bu zatlaryň barmaly ýerine baryp ýeten güni öz donunyň bendilerininkidenem öňürti biçiljekdigine göz ýetiripdir we ýene-de eglişige tarap bir ädim yza çekiläýenini, bu gezegem hilegärlige ýüz urýanyny kem görmändir.

Şonuň üçinem, aýak üstünden egindeşleri bilen maslahat geçiripdir. Soňam bendilere ýüzlenip: «Siz nähak howlugypsyňyz. Men hiç zady ýadymdan çykaramok. Beren wadalarymyň üstünde işläp ýörün. Näme diýen bolsam şo-da bolar, ertire çenli sabyr ediň, häzir bolsa işe çykyň...» diýipdir.

Bendiler bu gezegem onuň bilen ylalaşmaly bolupdyrlar. «Ýarym güne ýaryş ýok, garaşmaly bolsa garaşaýarys» diýipdir.

Ertesi Baçinskiý hakykatdanam birtopar üýtgeşiklikler geçiripdir. Göz üçinem bolsa atamyň meselesi boýunça günäläp Iňkowy işinden aýrypdyr. Saşok bilen Ýuranam «samoohrankadan» boşadypdyr. Ýaraglaryny ellerinden alyp, özlerinem şahta iberipdir. Atamyň bolýan baragyndakylaryň nan kesýänlerinden başlap tä, dnewalnylaryna çenli täzeläpdir. Başky üçüsiniň işini suda berjekdigini aýdypdyr.

Şeýdip, ýene bir gezek howpuň öňünden sowlupdyr, bir özi ak guş bolup galypdyr.

Bendiler elbetde, onuň bu aýlawlaryna düşünmän durmandyrlar, ýöne, ylalaşaýmakdan başga alaçlaram galmandyr. Naçalnig-ä bendileriň talaplaryny berjaý edenden bolupdyr, bendilerem kanagatlanandan, ýeňiş gazanandan bolupdyrlar.

Ýöne, her niçik hem bolsa, Saşogyň şol güne düşenine hemmeler begenipdirler. Şeýle hem şondan soň goja türkmene indi hiç kimiň agyr jeza bermejekdigine ynanaslary gelipdir.

«Ýalanam bolsa hoş habar» diýlişi ýaly, şondan

soň birbada lageriň tertip-düzgünleri hakykatdanam gowulaşan ýaly bolupdyr. Atama-da doly erkinlik berilmese-de, garaz, öňküleri ýaly her ädimde yzarlap, «blatnoýlary» küşgürip, urduryp-sökdürip ýörmelerini-hä bes edipdirler.

Ýöne, bu zatlaryň wagtlaýynçadygyna, tupanyň öň ýanyndaky petişlikdigine hiç kim düşünmese-de Reşit aga, Tihomirow ýaly adamlar gaty gowy düşünýän ekenler. Her ädimlerinde öz adamlaryna: «Häzir boluň, gowy boluň, düzgüni bozmajak boluň» diýip, sargaýan ekenler. Atama-da: «Gözebaşa düşme. Namaz okaýanyňy bildirmejek bol. Bekine tutsa Baçinskiý bize eýgertmez» diýip sargaýan ekenler.

Şeýle-de bolsa bar zat garaşylyşy ýaly bolupdyr. Ümsümlik uzaga gitmändir.

Bendileri köşeşdirendirin, ynamlaryny doly gazanandyryn öýden Baçinskiý ýene-de gömülgen ýaly ýeriň asty bilen «müňňüldäp» başlapdyr.

Iňkowyň ýerine başga bir Iňkow döräpdirm Saşogyň ýerine başga bir Saşok döräpdir, ýene biriniň ýerine ýene biri döräpdir, hemmesem biri-birinden beter, öňkülerdenem has zabun bolupdyr, garaz, hemme zat öňki-öňküligine baryberipdir. Çünki, birinjiden-ä

şol orunlara Baçinskiý assyrynlyk bilen synaý-synlaý şolar ýaly bolaýjak adamlary goýupdyr, ikinjidenem bir wagtlar Tihomirowyň aýdyşy ýaly, şol orunlara baran adam islese-islemese şolar ýaly adamlara öwrülýän ekenler. Ýaňy bir ýagyrnysyna ýel çalyp ugran atamyňam güzerany ýene-de kynlaşypdyr. Ýöne, Baçinskiý näme etse-de öňküsi ýaly özi gyrasynda görünmezden, başga-başga adamlaryň üsti bilen edýän ekeni. Bir günem...

27.

Şol gün ir bilen bendiler işe ugrajak bolup durkalar, bir konwoý ylgaşlap gelip, atamyň bolýan baragyna giripdir, sähelçe wagtdanam ony idenekledip alyp çykypdyr-da, zonanyň ileri çüňkündäki derwezä, şahta gidýänleriň üýşýän ýerine tarap alyp südenekledip ugrapdyr.

Atam hatda köwşünem geýip ýetişmändir. Elinde ekeni. Sowuk ýere basybilmän üçürdikläp barşyna ol: «Gu-urt, Gu-urt, Redi-iş» diýip gygyrypdyr. Gitmejek bolup aşak çöküpdir, ýer bagyrtlapdyr, aslyşypdyr, konwoý bolsa ony tüpeňiniň gundagy bilen urup başlapdyr.

Oňa gözi düşenden nyzama duran Gurt aga-da hatardan atylyp çykypdyr-da: «Nazarowy nirä alyp

barýaň» diýip, konwoýyň yzyndan gygyrypdyr. Belli bir jogap alyp bilmänsoňam şol tarapa ylgapdyr.

Geň ýeri, edil öň gepleşilip goýlan ýaly, beýleki bendilerem «alagüpürdi» bolşup, Gurt aganyň yzy bilen eňipdirler. Gitdikleriçe-de beýleki hatarlardan çykyp özlerine goşulýanlaryň hasabyna sanlary artypdyr. «Dur, ataryn!.. Budu sçitat za pobeg!..» diýip, başda Gurt aganyň yzyndan tüpeňini «şakyrdadyp» başlan ugradyjy konwoý indi tapeňiniň ujuny kime tarap çoçjaýtjagyny bilmän aňalyp galypdyr. Aljyraňňylyk beýleki konwoýlara-da ýetişipdir. Pytraşyp barýan bendileriň saklatmajakdyklaryna gözleri ýetensoň tüpeňlerini dik ýokary atyp başlapdyrlar.

Şeýle zadyň ýüze çykaýmagynyň ahmaldygyny öňünden çaklandyr-da, şol wagt edil ýerden çykan ýaly bolup, ýap-ýaňyja ýeri gyratlap gelen çal dumanyň içinden yzynyň ona golaý konwoýy bilen Baçinskiý peýda bolupdyr. Ol bendileriň ýoluny kesipdir. Sag elini ýokary galdyryp: «Saklanyň!.. – diýip, gygyrydyr. Teýlije ertirlik bilen, gyrjadanam ýüz gram ýelmän borly, howanyň sowukdygyna garamazdan onuň ýüzi derçiräp duran ekeni. – Nirä barýaňyz?! Bu nä boluş? Hany, tertip?.. Hany, düzgün?..» diýeninde sesi hemişekilerinden has batly, dury çykypdyr. Iki aý

şondan öňki tilkisiremelerinden dagy nam-nyşan ýok, diýýä.

Gurt aga onuň alkymyna dykylyp: «Ýüzlenmäge rugsat ediň, Mark Lwowiç... – diýipdir. Rugsat alandan soňam howlukmaç gürläpdir. – Bizi Nazarowyň nirä alnyp barylýandygy gyzyklandyrýar...»

Haýsydyr bir bendi bilen deň-derejede gepleşmäge, onuň talap şekilli ýüzlenmesine adam şekilli jogap bermäge hernäçe namys etse-de, Gurt aganyň ýeke däldigine gözi ýetip duran Baçinskiý bialaç sesini ýumşatmaly bolupdyr. «Nazarowy şahta iberjek. Tokaýa gitmek, agaç çapmak kyn bolýamy, goý, şahta girsin, kömür köwlesin... Hem-ä ol ýerde üşemez, hemem hak alar. Galanynam görüberis. Bu wagtlaýynça çäre... – Onuň repide ýaly tes-tegelek ýüzünde rehimdarlyk röwüşleri peýda bolupdyr. – Her bir bendä ata hökmünde garamak, ony goramak, aladasyny etmek, ýagdaýyna görä bolmak biziň borjumyz...»

Elbetde, ol çäre kanuny zat. Oňa Baçinskiniň haky bar. Onsoňam bendi-bendi, naçalnik-naçalnik bolýar. Onuň bilen menjeşip ýa gepiňi gögertmek üçin gidişip bolanok. Şeýle-de bolsa, Gurt aga onuň ýakyn hossary hökmünde özüniňem atam bilen şahta iberilmegini

haýyş edipdir.

Hiç kim onuň bu haýyşy kanagatlandyrylar öýtmändir. Emma naçalnik hemmeleri geňler galdyryp, Gurt aganyň haýyşyny kanagatlandyrypdyr.

***

«Zonanyň daşyna aýlanan tikenekli simiň Gündogar ganatyndan çykan ýeriňde-hä bir wgatlar şahta girmek üçin ýörite gazylypmy ýa tebigymy, girelge – ullakan gowagyň agzy ýaly deşik bar – diýip, Gurt aga täze iş ýerlerine barýan ýoly suratlandyryp başlady. – Ana, şol girelge arkaly gaty bir belent bolmadyk baýryň içine girip gidýäň. Baýryň üsti gyşyn-ýazyn gök öwsüp oturan gür hem gyrymsy agaçlardan doly. Gowak gitdigiçe çuňlaşýar. Ýüz metr çemesi aşak ineniňden soň, hälki girelgeden düşýän ýagtylygyň röwşeni kem-kemden kemelip başlaýar we bütinleý ýitýär. Daş-töweregiňi elhenç tümlük we aýylganç ümsümlik gurşap alýar. Şondan aňryk sag tarapy agaç germewli, çep tarapy kert gaýa, köpri şekilli ýol bilen ýöremeli. Germewli tarapyň uçut. Ana, şol hem bir wagt baýlykly şahtalaryň biri bolan. Soň ýokardan gelipmi ýa aşagyndan çykypmy ony suw basypdyr. Çöküpdir. Köräpdir. Durup diň salsaň aşakdan suwuň «şildirdisinem» eşitmek bolýady.

Käbir gazetlerde-žurnallarda çykýan maglumatlara, okumyşrak adamalara ynansaň-a o dagy hiç, ýeriň astyndan hatda içi balykly köllerem, buzluklaram tapylaýýamyşyn.

Mahlasy, şondan soň şahtaçylar ýaňky howply ýoluň üsti bilen aňry süýşüpdirler. Köne şahtany bolsa ýokardan hünärmenler gelip partlatmak we başga-da dürli usullary ulanmak arkaly howpsuzlandyrypdyrlar...»

Gurt aga sözüniň dowamynda uçut tarapyna agaç germelen şol ýoluň ýene bir howply tarapy hökmünde ininiň şeýle dardygyna garamazdan, onuň üstünden wagonetkajyklar ýörär ýaly demir ýoljagazyňam çekilendigini aýtdy. Her kim öz köwlänje kömrüni şol wagonetkajyklara ýükläp, öz güýji bilen ýeriň ýüzüne çykarmaly, girelgäniň demirgazyk tarapyndaky «Lesopilkäniň» ýa-da käbirleriniň aýdyşy ýaly «Lesozawodyň» gabat garşysyndaky, gadymy gala kimin, gara seňňer bolup ýatan kömür üýşmeginiň üstüne dökmeli ekeni.

Soň ony şol ýerden maşyna ýükläp golaýdaky demir ýol duralgasyna, ol ýerdenem otly bilen soýuzyň dürli künjeklerine ugradýan ekenler.

***

Şahta ikisininňem ilkinji gezek gidişleri bolsa-da, Gurt aga barybir ýene-de ekabyrlygy öz üstüne almaly bolupdyr. Atamy her dem gözden salmazlyga çalşypdyr. Iň kyn ýeri, onuň köwlän kömürlerinem özi daşaryk çykarmaly bolupdyr.

Atamyň welin bar derdi kyblanyň haýsy tarapdadygyny bilmek bolupdyr. Asgyryp-üsgürip kömür köwläp ýörşüne, namazyny okamak üçin wagtal-wagtal çyranyň düşmeýänräk, garaňkydan-garaňky ýerlere sümlüp gidýän ekeni-de, entegräkdenem: «Gu-urt, dogrudyr-la... Dogry bolandyr-la... Kybladyr-la şo...» diýip, symyljyrap gelýär ekeni. Gurt aga-da her gezek: «Dogry, şol, Mämmet. Ýogsa-da, nädip bildiň, seň oň şodugyny...» diýse dagy: «Aý, adam pahyr neme-dä, Gurt, öwrenişilýä-dä...» diýip, bolubilenini bolýan ekeni.

Duýýalarmy ýa duýanoklarmy, belli däl, näme üçindir «namaz okaýaň» diýip, konwoýlaram gönüden-göni azar-a berenok ekenler.

Şeýdip, bir aýa golaý dyrjaşypdyrlar. Özlerem şeýle bir ýadaýan ekenler welin, agşamlaryna Reşit aganyň ýanyna gürrüňçilige barmana-da gurbatlary çatmaýan ekeni. Şonuň üçinem, köplenç üç-dört sany sopusyny

yzyna tirkäp Reşit aganyň özi geläýýän ekeni.

Bir günem ol atama: «Seniň şol ýerde-de namaz okaýandygyň konwoýlaryň üsti bilen naçalnigiň gulagyna degýä. Şonuň üçinem häzir bol. Gözüne çöp atyp, gizlinräk etmeseň, öňkülerindenem beter bir aýylganç jeza oýlap tapar» – diýip, sataşaly bäri gör indi näçinji gezekdir, atama töwella edipdir. Ýöne, Gurt aga ýaly bu gezegem öň eşide-eşide gulagy kamata gelen sözüni eşidip oňmaly bolupdyr. «Allahu akbar...»

Halys çekgä-dartga gelmeýändigi üçin, şol gezek Reşit aga-da atamdan gaty görüp, çykyp gidipdir. Ýolboýam siltenjiräp gaýybanasyndan käýinipdir. Baraklaryna ýetmänkälerem sopularyna eşitdirip: «Elbetde onuňky dogry, ýöne ýalňyş...» diýipdir.

«Baçinskiniň uzak garaşdyrmajakdygyny menem bilýädim, indi onuň häsiýetine öwrenişerçe bolan Mämmediň özem bilýärdi. Emma geň galmaly zat – göwresiniň şeýle ejizdigine, enjarsyzdygyna garamazdan, jeza güýçlendigisaýy onuň çydamlylygy artýady, ejizlemekden geçen, gaýtam gaýraty artýady, kalbynyň töründe bir ýerde tükeniksiz güýç, kuwwat peýda bolýady, ezýet çekdigiçe joşguny güýçlenip, buýsanjy artýady, dini-yslama bolan höwesi köpelýärdi.

Şu barada söz açanymda ol bir gezek: «Gurt! Hudaý özüniňiň gowy görýän bendilerine jebir ýollarmyşyn. Her bir işiň lezzetem onuň öz berýän jebriniň içinde bolarmyşyn. Seň berýän soragyň jogabam şol bolaýmasa...» diýipdi».

Baçinskiniň atamy gününe goýmajakdyga bendileriňem gözleri ýetýän ekeni. Olary barysy, hatda «blatnoýlara» çenli goja türkmeniň başyndan injek indiki tupana demlerini alman diýen ýaly garaşypdyrlar.

***

Gurt aganyň aýdyşy ýaly, aýylganç bir wakanyň gopjakdygyny öňünden habar bermekçi bolýan ýaly, şol gün Günem hemişekilerinden has uly, ganguýma gyzyl, şol sebäplem iňňän gorkunç görnüşde dogupdyr. Gyş aýaklap barýanam bolsa, howa juda sowuk ekeni. Demirgazykdan öwüsýän sörtük şemal hatda ýerde ýatan gyraw gatyşykly doň, gyrpa garlaram öwdäp alyp üstüňe sowurýa, syrap gelip ýüzüňi-gözüňi dalaýa diýýä.

Ýüregi bir zat syzan ýaly, şol gün Gurt aga-da ýoluň uçutly bölegine ýetmänkäler, atamy kolonnanyň orta gürpüne salyp, özi yzdan ýöräpdir. Emma näme üçindir konwoýlar atamyň yzky hatara geçmegini, Gurt aganyň

bolsa öňden ýöremegini talap edipdirler.

Şeýlelikde, atam gözegçisiz galypdyr.

Birdenem...

Birdenem yzky hatarlaryň birinde «güpür-tapyr» bolupdyr-da, Gurt aganyň gulagyna atamyň: «Gu-urt!» diýen çirkin sesi eşidilipdir.

Hemme zat öňünden ölçelip-biçilen bolmaly, konwoýlar iňňän çalt we takyk hereket edipdirler. Yzyna garaý-garaý, hernäçe hüşgär gelýänem bolsa, aýgytly pursatda, öz aýdyşy ýaly Gurt aga gapyl galypdyr. Hatda, ylgap baryp, konwoýlaryň gollaryndan ýapyşmaga-da ýetişmändir. Olaryň atamy tüme konwoýlaryň öz elleri bilen, goltugyndan tutup zyňandyklaryna welin söz ýok. Oňa Gurt aga-da ynanýar, bendileriň içinde-de gören kän, ony Saşogam tassyklapdyr, ençeme ýyldan soň atamyň özem aýtdy.

Göz açyp-ýumasy salymyň içinde turan goh-galmagaldan ýaňa atamyň näçe wagtdan soň ýere baryp düşeninem, ýagny, tümüň nägadar çuňlugynam kesgitläp bilmändirler.

Kolonnanyň öňündäkiler-ä birbada näme-nämeleriň bolup geçendigini aňmandyrlar. Diňe aşakdan bir

ýerden atamyň: «Allahu akbar...» diýen içi ynjydan hem sanjydan doly garjaşyk sesi eşidilenden soň: «Goja türkmeni tüme taşladylar», «Namartlyk etdiler», «Ol indi öler» diýşip, gygyryşypdyrlar we gyssanan wagty öz beýnisinden çakýan sary içýanyň guýrugy ýaly jaýtarylyp, yza serpigipdirler.

Oňa çenli Gurt aga-da ylgap baryp, özüni atamy tüme taşlan konwoýlaryň üstüne zyňypdyr. Olaryň ikisem çaltlyk bilen yza çekilipdirler. Tüpeňlerini gezäp: «Stoý, strelýat budu!..» diýşip, haýbat atypdyrlar. Gurt aga-da biriniň tüpeňiniň nilinden tutaga-da, silkipdir welin, o-da mäşesi gaýtarylgy ekeni, göçäýipdir. Ýöne, bir gowy zat hiç kime degmändir. Öňden jaýtarylyp gelýän «guýrugyň» üstaşyry tümüň depesi bilen «juw-w-juw» edip, allaowarralara bakan çawup gidipdir. Gurt aga tüpeňi bir gyra taşlapdyr-da, ýene-de ellerini serip konwoýlara topulypdyr. «Şol wagt men näme etjegimem, näme etmelidigimem bilemokdym. Mämmed-ä ýok! Ony halasam edip bolanok. Konwoýlara näme etsemem özüme zyýan boljakdygam aňyma gelenok. Egerde, şol wagt çemini tapyp, konwoýlaryň biri tüpeňiniň gundagy bilen çat maňlaýyma ýelmemedik bolsady, onda nämeleriň üstünden barjakdygym belli däldi» diýip, Gurt aganyň özi howpurgap oturyşyna aýtdy.

Şol aralykda kolonnanyň öňünden barýan konwoýlaram gelip ýetişipdirler-de, tüpeňlerine ok sürşüp, ýokary atyp, käbirlerini gytyzraga-da ýaralap, bendileri saklapdyrlar.

Şol wakadan soň bendiler işe tarap ädimlerinem ätmändirler. Hernäçe sürjek bolsalaram netije bolmandyr. Birnäçeleri götergiläp Gurt agany baraga alyp gidipdirler, käbirleri bolsa germewden ýapyşyp duruşlaryna tüme tarap ýapyrylyşyp, atamyň adyny tutup gygyryşypdyrlar. Wagty bilen ses bermänsoň ony ölendir öýdüpdirler.

***

Gurt aga agşamaralar özüne gelipdir. Görse barakdaky narasynyň üstünde arkan düşüp ýatan ekeni. «Maňlaýym çat açyp ýarylyp barýa...» – diýip, Gurt aga hamala şol wagt ýarylan ýaly ýüzüni çytyp, sag eliniň aýasy bilen maňlaýyny tutdy. – Kim getiripdir, nädip getiripdirler, bilemok. Ýüzüm-gözüm ýuwlupdyr, maňlaýym saralypdyr. Näme däri-derman edilipdir, ýa hiç edilmänmi, onam bilemok.

Daş-töweregime göz aýlasam her kim bir zada güýmenip otyr. Öler öýdüp «iman» okaýan bolsa gerek, Reşidiň şägirtlerinden biri agzynyň ýetişibildiginden

samraýa. Özüme gelenimi görüp ol elini ýüzüne syldy-da, öňküsini goýup, megerem diriler üçindir başga bir doga okap başlady. Beýlekilerem «gürre» ördülerde, daşyma üýşdüler. Eşidip otursam meni esasan, bir-ä orta boýly, diýseň daýanykly, murty gapak ýaly, asly ukrainaly Aleksandr Şerbakow, şeýle hem Omsk şäherinden, milleti gazak, tegelek ýüzli, gyýak gözli, ölemen çilimkeş, özem örän sowatly Bahyt ikisi gezek-gezegine götergiläp diýen ýaly getiripdirler. Elbetde arasynda beýlekilerem kömek edipdirler.

Ganymy ýuwup, maňlaýymy daňanam şolar ekeni. Tebipçiligem edilipdir. Öz-ä görnenok welin, men ol işi bitiren Gaalbatyrdyr öýtdüm.

Bendileriň gelişleri ýaly Baçinskiniň kontorasynyň agzyna ýygnanyşyp miting geçirendiklerinem şolardan eşitdim. Olar Baçinskini gepleşige çagyrypdyrlar. Emma ol çykmandyr. Oňa derek ähli konwoýlar üýşüp bendileriň ýerli-ýerlerine barmaklaryny talap edipdirler, güýç ulanmak arkaly üýşmeleňlerini dargadypdyrlar.

Şolar ýaly maglumatlardan soň men ýene-de özümden gidipdirin».

Gurt aga soňky gezek özüne gelende, gapdalynda Reşit aga-da otyr ekeni. Ol: «Hemmesini eşitdim.

Bolmandyr. Egerde ölmän ýere düşen bolaýanlygynda-da, Baçinskiý ony diňe «dada» gelip, haýýş bilen gygyranynda çykarar, ondan bärde çykarmaz. O-da şol ýerde öler welin «dat» edip gygyrmaz. Baçinskä bolsa «gaçjak bolanda atyldy» diýäge-de, onuň ölümini resmileşdiräýmek galýa. Hut şol niýet bilenem ol ony şeýden bolmaly. Çünki, ol indi ondan ýadady.

Üstesine, «konwoýlara topuldy, hüjüm etdi» diýen toslama bilen saňa-da azar bererler, iň bolmanda, «izolýatora» ýa «karsere» salarlar» diýipdir.

***

Reşit aganyň aýdyşy ýaly, şondan soň köp wagt geçmänkä, aýaga galanyny bilip, Baçinskiý Gurt agany ýanyna çagyrypdyr. Gapydan girenindenem stolunyň aňyrsynda ýapyrylyp oturyşyna barmagyny çommaldyp, pessaý ses bilen, ýöne, diýseň, hökümli: «Kak ty posmel?.. – diýipdir. – Sen Nazarowy gaçyrmak üçin konwoýlara hüjüm edipsiň-ä... Men bolsam seni onuň ýanyna düzelmäge kömek edersiň öýdüp goşupdym... Aý, ýaý, ýaý... Aý, ýaý, ýaý...» Gurt aganyň: «Nazarow gaçanok, graždanin naçalnik, konwoýlar ony tüme taşladylar» diýenlerine dagy gulagam asmandyr. Asla, şondan artyk gepleşesem gelmändir. Ýerinden

turup, gözlerinem Gurt aganyň sargyly maňlaýyna dikipdir-de: «Ohrana-a!..» – diýip, gygyrypdyr. Eli ýaragly konwoý gapydan girenindenem: – W izolýator ýego... – diýip, gygyrypdyr. Endigine görä, aýagy bilen ýer depipdir. Ýöne, näçe wagtlykdygyny aýtmandyr. Onuňam sebäbi, Gurt aganyň öz çakyna görä, eden «etmişi» üçin Baçinskiý ony sud etdirmekligi we tä derňew gutaryp goşmaça ýyl kesilýänçä şol ýerde saklamaklygy ýüregine düwen bolmaly.

***

«Izolýatora» düşen adamy içki eşiginde saklamak asylam lageriň içki düzgünleriniň biri ekeni welin, Gurt agany gijäniň bir wagtlary sülçiniň ýanyna soraga äkidenlerinde-de şol durşuna alyp gidiberýän ekenler.

Üstesine, idili soragam etmän, derhal yzyna getirýän ekenler. Ýaňy bir ýerine geçip, ymyzganyberende ýene-de hiç zat soraman yzyna getirýän ekenler. Şeýdip, uzynly gije ukudan goýup, degnaňa degip, ýadadanlaryndan soň, adam pahyr halys surnugyp näme diýseler «howwa» diýip, nirä diýseler şol ýere gol çekip duran bolýan eken. «Sülçi diýeniň öz etrabyňky bolsun, Sibiriňkiler bolsun, tapawudy ýok, hemmesiniň heňi bir ekeni...» diýip, Gurt aga janyndan syzdyryp

aýtdy.

Ýöne, Gurt agany şol gezek geň galdyran zat – «günäsi» üçin ony üç aý möhlet bilen, «Adatdan daşary kyn şertlerde, beden hem ruhy taýdan azap beriji zähmetlerde ulanmaly» diýip, gysga wagtlyk jeza üçin ýörite ulanylýan ýere – «Ştafizo» ugratmaly edipdirler. Telim ýyly boýnuma goşmaga ýükleseler gerek, diýip, gara gaýga galyp oturan Gurt aga ojagaz üç aýy dagy uly höwes bilen kabul edipdir. Ýöne, «izolýatorda» soraga gatnap geçiren üç aýynam şonuň hasabyna goşupdyrlar-da, ony asyl «Ştafizo» äkitmän, izolýatordan çykyp, göni öz baragyna gidibermeli edäýipdirler.

Gurt aganyň begenjiniň çägi bolmandyr. «Her näme diýselerem, nirede bolsa-da, sähelçejik hem bolsa, kanunyň adam üçin işleýän ýerlerem bar ekeni» diýip, Gurt aga şonda uly kanagatlanma bilen iki çigninden sowuk dem alyp oturyşyna aýtdy.

«Ştafizo» sözüniň manysyny welin ol düşündiribilmedi. Sebäbi özem düşünmändir. Sorasa-da düşündirmändirler. «Ujyz gutuldyňmy, gidiber, nämäň-nämedigi bilen işiň bolmasyn» diýipdirler.

Sözlük baryny agtaryp, şol sözüň manysyny menem bilip bilmedim. Şu wagtam bilemok.

«Izolýatordan» çykyp, göni baragyna barybermeli edilenine Gurt aga edil öýüne goýberilen dek begenipdir.

Barşy ýalam barakdadylardan atam barada sorapdyr. Olaram: «Şahtaçylar bir zat bilýän bolaýmasalar...» diýipdirler.

Şondan soň ol KWÇ-ä, Reşit aganyň ýanyna ugrapdyr. Hal-ahwal soraşanlaryndan soň Gurt aga oňa-da şol soragy beripdir: «Biziň barakdakylar-a: «Ölen bolaýmasa» diýýäler, diýipdir. «Bizem başda şol pikirdedik – diýip, Reşit aga giňgöwrümlilik bilen gepläpdir. – Ýöne, on gün töweregi wagt geçenden soň göwnüme bir zat gelen ýaly boldy-da, şahta gatnaýanlaryň birinden deňine baranda adyny tutup gygyrmagyny haýyş etdim. Özüňem türkmençe gygyr, «Mämmet dirimisiň» diý. Şeý diýseň Gurtdur öýdüp ses berer, bolmasa direm bolsa bermez, diýdim. O-da agşamlyk ýanyma geldi-de, ýuwaşlyk bilen: «Ses berýä...» diýdi. «Hemmelerem eşitdilermi?» diýdim. «Howwa, hatda konwoýlaram eşitdiler. Özlerem onuň heniz bolup ölmändigine gaty geň galdylar» diýdi. Şondan soň men şahtaçylaryň ýene üçüsine ýüz tutdum. Kartoşkadyr – şugundyr gabyklaryny, kelem ýapraklaryny, başga iýer ýaly zatlardan näme ellerine ilse jübülerine salyp gidip, şol ýere baranlarynda konwoýlara bildirmän

aşak oklamaklaryny haýýş etdim. «Lezozawodyň» işgärleriniň arasyndaky tanyşlaryma-da şeý diýdim. Bir aý geçensoň adyny tutduranymyzda-da ses berdi. Düýn-öňňinlikde-de şoň şo ýere düşenine ylaýyk üç aý boldy. Oklanýan zatlar bilen mydar edýändir-dä, ol henizem ses berýä. O barada eýýäm bütin lager gürrüň edýä. Naçalnikler-ä şonuň adam çagasydygyna-da ynanmajak bolýarlar».

***

Atamyň ölmändigine, iň bolmanda: «Waý, meni bu ýerden çykaryň, men namazdan ýüz öwürmäne razy» diýip, günübirin gygyrybermändigine hemmeden beter Baçinskiý geň galypdyr. Ynanmajak bolupdyr. Çünki, öňem telim jezalar çekip halys egbarlan, zandam bir ejiz, gowşajyk görünýän adam düýbi görünmeýän şol tümlük ummanynda üç aý-a däl, üç gün, üç sagat çydap oturybiler diýselerem ynanar ýaly däl diýýä. Şonuň üçinem, atamyň gaýtmyşym edip gygyranyna ol hut şol günüň, şol pursadyň özünde, iň bolmanda ertesi garaşypdyr.

Asyl onuň atamy ol ýere taşlatmagynyň sebäbem, Reşit aganyň aýdyşy ýaly, atamdan öler ýaly basylandygyndan, ýadanlygyndan bolmaly. Ony terbiýelemekdenem, şoň

üsti bilen özüne abraý gazanmakdanam elli bazar, dynsa kaýyl bolan bolmaly. Tümden gorkup toba gelse-hä geleni, gelmese-de şol ýerde ölüp galar, menem «gaçjak boldy, atyldy» diýäge-de resmileşdirerin, şeýdibem dynaryn öýden bolmaly. Çünki, şol döwür lagerlerde gaçany üçin bendä sudam edilmeýän ekeni, artykmaç ýylam kesilmeýän ekeni. Ýa-ha tutan, tapan ýerlerinde atyp gaýdýan ekenler, ýa-da zona getirip: «Izolýatora girjekmi ýa ýumruk iýjekmi» diýip özünden soraýan ekenler.

Gaçgaklaryň aglabasy soňkusyny saýlap alýan ekenler.

Atam welin indi gaçgagam däl, ölem däl, dirileriň arasynda-da ýok. Zonanyň sanawlarynda-da ady bar-da, özi ýok. Ýaman dert ol indi: «Çykaryň!» diýip, gygyrmakdan geçen, gaýtam çykmak hakda pikirem etmeýäne jeza diýlip berlen çäräni gaýtam, özüne pena saýýana meňzeýär.

Baçinskiý öňküdenem beter kyn güne galypdyr. Ýagny, atamy bütinleý elinden sypdyrypdyr. Oňa hiç hili kär edibilmeýän, çäre görübilmeýän ýagdaýa düşüpdir.

Egerde ol o ýerde bütinleý galsa, özem ölmese, onda Baçinskä nämeleriň garaşýandygyny öňünden aýtmak

kyn.

Şonuň üçinem ol Gurt agany ýanyna çagyrypdyr-da, ýene-de şahta gatnamalydygyny, egerde dilini tapyp obadaşyny ol ýerden çykarmaga kömek edibilse, gözden salmajagyny aýdypdyr.

Gurt aga oňa atam bilen gürleşmekligiň peýdasyzdygyny, aýdyljak zatlaryň öň onsuzam aýdylandygyny naçalnige düşündirjek bolupdyr. «On fanat. Goworit s nim bespolezno...» diýipdir. «Ýene bir gezek gürleş. Radi menýa. Radi obşego delo» diýip, Baçinskem bir depen ýerini depip durupdyr.

Gurt aga näläç ylalaşmaly bolupdyr.

Ertesi işe barýakalar, atamyň taşlanan ýerine ýetenlerinde, Gurt aga agaç germewden ýapyşyp, tümlüge tarap egilipdir-de: «Mäm-me-e-et...» diýip, ýuwaşja seslenipdir. Sebäbi, ol ýerde gaty gygyrmagyň geregi ýokmuşyn, daş-töwerek edil hammamdaky ýaly ýaňlanyp durmuşyn.

Şol sebäplem, Gurt aga şeý diýenden, edil komanda berlen ýaly, şahtaçylaryň barysy birden sakga saklanypdyrlar-da, tiňkelerini tümlüge tarap dikipdirler.

Gurt aga-da gulagyny garaňkylyga gerip, bütin durky

bilen diňşirgäp durmuşyn. Onuň öz sözleri bilen beýan etsek, şol wagt onuň ýüregi tas, ýarylara gelen ekeni. Wagty bilen jogap bolmansoň-a hasam egbarlapdyr. «Germewden elim sypyp, özümem tümlüge tarap gidip barýan ýaly boldum» diýende, dogrusy oturan ýerimizde dädem ikimizem gorkup başladyk.

Tamasyny tas üzeňkirläberendenem, tümüň düýbünden: «Gu-urt...» – diýen, Gurt aganyň özüniňkidenem has ýuwaş owaz çykypdyr. – Bu senmi-i...»

Bütin kolonna bir pursadyň özünde ölä jan giren ýaly bolupdyr. Hemmeler birden: «has-s...» edişip uludan demlerini alypdyrlar.

Gymyldy, hereket, «gowur» başlanypdyr. Milletine, dinine, ýaşyna garamazdan, atamyň diridigine hemmeler begenipdirler. Gurt aga ýene-de: «Taplar ýagşymy-y...» diýipdir. Atam: «Allaha şükür...» diýip, jogap beripdir.

Gurt aga Baçinskiniň sargydyny iki agyz sözde atama ýetiripdir. «Tümden çyksaň bolýa, başga iş buýurjak däl» diýýä, diýipdir. Garaşýan jogabynam alypdyr: «Allah keremdir. Kimiň näme etjegini diňe şol biler».

Onuň şol sözleriniň aňyrsynda nämeleriň

ýatandygyna gaty gowy düşünýän Gurt aga germewden gaýra çekilipdir we göwünli-göwünsiz, eýýämhaçan ýöräp ugran kolonnanyň yzyna düşüpdir.

***

Şol gün agşamlyk Baçinskiý ýene-de Gurt agany ýanyna çagyryp, atamyň näme jogap berendigi bilen gyzyklanypdyr.

Gurt aga sessiz-üýnsüz başyny ýaýkapdyr.

Baçinskiý onuň ýüzüne naýynjar garapdyr. «Beýdip, ölümine kaýyl bolup oturary ýaly ol ýerde onuň näme bähbidi barka?» Gurt aga eglenmän: «Erkinlik bolaýmasa...» diýipdir.

Baçinskiý süýem barmagynyň ujuny stolunyň üstüne dikleýip diräpdir. «Erkinlik ine, şu ýerde Ýeriň üstünde. Aşagynda bolsa ölüm, ýokluk bar. – Birdenem ol gözlerini «çerreldip» Gurt aga seredipdir. – Ýogsa-da, ol şu çaka çenli näme iýip-içdikä? Aç-suwsuz nädip oňduka? Gurt aga-da ýüregindäkini aýdypdyr. «Dini-ygtykada bolan yhlasy, Hudaýa bolan söýgüsi saklan bolaýmasa...» «Egerde men seni o ýerde-hä däl, şu ýerde, şu kabinetiň içinde on gün aç saklasam Hudaýa bolan söýgiň bilen oňup bilermiň?..» «Gürrüň men hakda gidenok, Mark Lwowiç, men dindar däl. Nazarowyň

başaranyny men başaryp bilmen...»

Baçinskiý indi süýem barmagynyň ujuny gapa tarap çommaldypdyr. «Ma-arş!.. Siziň hiç biriňizem oň eşek däl!.. Ýöne, men sizden oň eşek ýasamaly borun. Ýasarynam! Seň ojagaz mollajygyňy men ol ýerden çykararynam, mugyra getirerinem!.. Nädersiň ýene-de üç aýdan soň KWÇ-äniň konsertinde «Kompartiýa hakynda kontata» aýdyp duran bolaýsa!..»

Gurt aga iň soňky sözünem aýdyp galaýanyny kem görmändir. «Nazarow indi gelmez. Ol ýerden çykmaz. Ol hak jaýyna, hak eýesine gowuşdy». «Hak jaýyna, hak eýesine adam diňe ölüp gowuşýandyr. Men basym oňa onam görkezerin... Indi bolsa bar, ýok bol, gözümiň öňünden...

***

Gurt aga ol ýerden çykyp göni öz bolýan baragyna barypdyr. Görse, Reşit aga özüne garaşyp otyr ekeni. Ol oňa atamyň ýagdaýlaryny, Baçinskiniň aýdanlaryny gürrüň beripdir.

Reşit aga az-kem böwrüni diňläp, dymyp oturanyndan soň uludan demini alypdyr. «Sen ýaňy Baçinskä dogry jogap beripsiň. Mämmet indi ol ýerden çykmaz. Çykarjak bolsalaram çykmaz. Şol ýerde ölüp

galar welin, çykmaz. Şahtanyň ötlem-ötlem damarlary indi ony hiç kime bermez. Baçinskiniň iň uly ýalňyşlygy şol. Jezanyň iň ulusyny berjek bolup, ol oňa kömek etdi. Maksadyna ýetirdi. Gözüni gorkuzjak bolup bagt guşuna atardy. Tüme taşlap ýagtylyga çykardy. Ine, Mämmediň gazanan zady...»

Reşit aga bilen Gurt aga ikisi şondan soň öz dostlary bilen maslahatlaşyp, atamy tä ölýänçä iýmit bilen üpjün edip durmak barada maslahatlaşypdyrlar.

Onuň haçanam bolsa öljekdigine, elbetde, hemmeler ynanýan ekenler, ýöne, haçandygyny welin...

***

– Şeýdip, aradan alty aý geçipdir – diýip, ara düşen böwşeňlikden soň režissýor sözüni dowam etdirdi. – Atam welin şonda-da onuň sesine ses berýän ekeni.

Onuň iru-giç öljekdigine ynanýanlar indi onuň hiç haçan ölmejekdigine ynanyp başlapdyrlar.

Baçinskiý bolsa öň atamy özüniň haraý islärine garaşan bolsa, indi ony nädip şahtadan çykarmagyň aladasyny edip ugrapdyr. «Şol deýýus bir ýerden yş tapyp, girip-çykyp ýören bolaýmasyn» diýip, bütin sebiti barladybam çykypdyr. Konwoýlary sallap

şahtanyň içinem barladypdyr. Emma, hiç birindenem netije bolmandyr.

Onuň indi iň bir ýaýdanýan zady – diri adamy nädip «öldi» edip, resmileşdirip boljakdygy ekeni. Elbetde, ýokarda aýdyp geçişim ýaly ony «gaçjak boldy» edägede, tekizläp goýberibermeli, egerde ölenine gözüň ýetse. Ýöne, ol ölenok-da! Diri-dä! Büý-ä öldi etse, o-da ertir «zompuldaga-da» bir ýerden çyksa, ber habaryňy...»

Tümüň içine gözlege iberilýän konwoýlar bolsa her gezek: «Tapmadyk...» diýşip gelýälermişin. Şolaryň agyzlaryndan sypdyrmaklaryna görä, öňä suw zerarly, soňam şahtany köretmek üçin geçirilen partlamalar sebäpli ber-bibat bolan şahtanyň öňüni-soňuny, başynyaýagyny saýgarar ýaly bolmandyr. «Bir adamy dagy şol ýere leşger salanyňda-da tapyp bolmaz» diýip olaryň barysy biragyzdan aýdypdyr. Garaz, şol ýerden atamy gözländen, bededen iňňe gözläniň aňsatmyşyn. Öz gollaryny, jaýryk-diliklerini aýlawlaryny, öwrümlerini hasap etmäniňde-de, suwuň ýasan gor-gorlaram, hürhürlerem darawlaram ýeterlik diýýä.

Konwoýlaryň şol ýerden bar bilip gelen zatlary o-da atamyň aşak oklanan ýeriniň çuňlugy on mertden kän däl ekeni. Ýöne, birazajyk «şybyljagrak», suwlurak

diýýämeseň, ýeri gatymyşyn. Gyýçak-gyýçak kömür daşlaryndan ybarat bolmagam ahmal.

Şol çuňlugyň çyna golaýdygyny soň-soňlar, atamyň özem aýdardy.

***

Baçinskiý başda atamyň açlykdan basymrak mugyra gelmegi üçin, bendileriň oňa hiç hili azyk oklamazlary ýaly, girelgäniň agzynda ýörite konwoý goýupdyr. Ýöne, o-da netije bermändir. Sebäbi, birinjiden-ä konwoýam bendilerden, olaryňam arasynda adamkärçiliklileri bar, ikinjidenem çemeni tapyp «Lezizawoddakylaram Reşit aganyň haýyşy boýunça tapdyklaryndan onymuny oklaýan ekenler. Iň bolmanda: garaz, bir zada ulanarda, diýip, agaç ýonuşgasyny tokgalap zyňýan ekenler. Üçünjidenem, atamyň ol ýerden çykasynyň gelmeýändigine gözi ýetensoň Baçinskiý garawulyn-a bir aýrypdyr, üstesine oňa bir zatlar oklap durmaklaryny bendilerden özi talap edip başlapdyr. Şol ýerden sagaman çykaryp, öňküsi ýaly sana goşubilse, galan derdeserlerine kaýyl bolupdyr.

Bir, enjarsyz goja türkmen bilen bolan bu başabaş söweşde beýle çykgynsyz güne düşerin, diýip pikirem etmedik hökmürowan naçalnik öz etini özi iýip, gün-

günden horlanyp başlapdyr. Bolýan zatlara hiç akyl ýetirip, düşünip bilmändir.

***

Aradan iki ýyl geçipdir, ýagdaý welin üýtgemändir. Atam ölmändirem, ýokarygam çykmandyr. Gurt aga haçan seslense, o-da oňa jogap beripdir durupdyr. Şol wagtam ikinji jahan urşy turupdyr. Gurt aga çemini tapyp onam atama habar beripdir. Atam kimiň, kim bilen uruşýanynam soramandyr-da: «Alla keremdir. Her kim öz pälinden tapýandyr» diýipdir.

Ýene üç ýyl geçipdir.

Atamyň henizem Gurt aga «hä» berýänini edişip, gamça dönen Baçinskiý hut dälilik derejesine ýetipdir. Käte onuň ylgap baryp şahta giräýesi, agaç germewden ýapyşyp durşuna: «Nazarow! Men senden lüt basyldym! Ýeňildim! Ýöne, sen meniň halys öýümi ýykmajak, süňňümi gemirmejek bolsaň, gaýrat et-de çyk! Şeýtseň günübirin öýüňe ibererin!..» diýip, gygyraýarly görünýän ekeni.

***

...Bir günem Reşit aganyň kellesine: «Mämmede Kuran oklamaly» diýen pikir gelipdir. Şol pikiriň öň

näme üçin gelmändigine welin özem düşünmändir.

Onuň ol pikirini şägirtlerem, Gurt aga-da goldapdyr. Ýerli-ýerden begenişipdirler. «Eline Kuran düşse uly iliň içine baran ýaly bor» diýşipdirler. Kelamylla bilen birlikde çyra, otluçöp ýa çakmak, pelte, çyra üçin gapak, ýangyç ýaly zatlaryň gerek boljakdygam ýüze çykypdyr.

Ýöne, köpçüligiň ýanynda bitmejek iş bamy? Hemmesem hasyl bolupdyr. Özleri ýasapdyrlar, ondan-mundan diläp alypdyrlar, garaz, sähel wagtyň içinde, gerek bolan zatlaryň barysyny taýyn edipdirler. Hünärli adamlardan haýyş edip, ýangyç salar ýaly tüňňür ýasadyp, içinem ýagdan doldurypdyrlar. «Lezozawoddakylara» agaç gapyrjak ýasatdyryp, ýagly tüňňürden başgasyny agaç ýonuşgasy bilen galaklap, şonuň içine ýerleşdiripdirler. Kurany Kerimiň daşyna arassaja, galyň mata orapdyrlar.

Ähli hysyrdylardan dynanlaryndan soň, taýyn edilen zatlary «Lezozawoddakylara» eltip beripdirler we hiç kim ýokka, has gowusy gije, usullyk bilen aşak oklamaklaryny, oňarsalar-a ýüp bilen sallamaklaryny, ýere düşensoň ýüpem aşak taşlamaklaryny, «Mämmet al...» diýip, türkmençe gygyrmaklaryny haýyş edipdirler.

Haýyş ýerine ýetirilipdir.

Ertesi işe geçip barýakalar Gurt aga burnuna salybraga-da: «Aldyňmy-y...» diýip, hiňlenjirän bolupdyr. Atamam: «Hm-m...» etdiripdir.

Ikisiniň näme hakda üýn alşandyklaryny töweregindäkiler aňmandyrlaram.

Ýene bir gezek habarlaşanlarynda Gurt aga atama ikinji jahan urşunyň ýeňiş bilen tamamlanandygyny buşlapdyr. «Biz ýeňdik, gözüň aýdyň» diýipdir. Atam şonda-da biziň kimi ýeňendigimiz bilen gyzyklanmandyr. «Allahu akbar...» diýipdir bolany!

***

Tüme düşenine jemi ýedi ýyl, diýlende atamyň sesi haýallap başlapdyr. Şahtaçylar şonda-da, şol bir eşidýän seslerini eşitmek üçin, her gün onuň deňinde aýak çekýän ekenler. Gurt aganyň sesine ses gelmese, hapa bolşup, aýaklaryny süýreşip sus halda ýollaryny dowam etdirýän ekenler. Ölendir öýdüp, öňden ýatanlar soňky gelenlere o hakda gussaly gürrüňler aýdyp berýän ekenler.

Ses geläýse welin, uly bir şowhun turuzmasalaram «gümür-ýamyrlary» artýan, «hyşy-wyşylary» köpelýän ekeni. Ýörişleri batlanyp, şol günki işlerem has öndümli bolýan ekeni.

Baçinskiniň welin, halys başy çaşypdyr. Aşaklyk bilen başga iş tapmanyň iş ýerini çalyşmanyň aladasyny edip başlapdyr. Şol ýerden sag-aman sypybilse, beýleki lagerleriň birinde «dnewalnyý» bolup işlemäne-de kaýyl bolupdyr.

Ýöne, işiňi çalşaýanyňda-da, edil çopanyň sürini ýeke-ýeke sanap tabşyryşy ýaly, senem janly-jansyz, boýnuňdaky zatlaryň barysyny birin-birin tabşyrmaly ahyryn. Bendileriň sanam sanawdaka dogry gelmeli. Bar, sen-ä barlag wagty Nazarowyň ýerine başga birini durzup, ady çykanda «men» diýdirseňem, ýa-da: ol şu wagt syrkaw ýa ýene bir zat diýdirseňem bolar, ýöne, gideňsoň ýeriňe gelen adam biler-ä seň özüni aldandygyňy. Üsti açylar-a! Onsoň näme?..

Ine, şu oý-pikirler ony juda heläk edýär ekeni. Her gün agşam «Ertir-ä şu meseläni çürt-kesik çözerin» diýip, ýatýan ekeni-de ertir turan wagty ýene-de ertire goýýan ekeni.

Ençeme ýyla çeken şu derseder onuň daşky keşbinem tanalmaz derejede özgerdipdir. Hatda lageriň içinde: «Naçalnik bejermesi kyn bolan erbet bir kesele sataşypdyr» diýen gürrüňem ýaýrapdyr.

Horlanandygynyň üstesine boýam keltelipdir.

Aýaklary dagy edil, döşünden gaýdýan bolaýýpdyr-a! Adamçyl erkek ýaly dabanyny «pat-pat» ýere urup, «abyr-zabyrly» geplemesinden dagy derek galmandyr. Peträp duran gözleri dagy iki sany gyýajyk çyzyga öwrülipdir. Tes-tegelek ýüzi bolsa, kürede gowy bişmedik, jaýryk-jaýryk ak kerpije meňzäpdir. Onuň agyr syrkawdygy, belki, saglyk ýagdaýy zerarly ony wezipesinden boşatmaklygyň gerekdigi barada ýokarky edaralarda hem «hyşy-wyşy» gürrüňler başlanypdyr. Elbetde, bu zatlar onuň-munuň üsti bilen aýlanyp-öwrülip onuň öz gulagyna-da degipdir. Şony eşidip dagy ol halys nätjegini bilmän, bolmajysy bolupdyr.

Kä säher sabadan turup, onuň goja türkmen Mämmet Nazar ogly bilen darkaşa giren gününe nälet okaýandygyny, ondan başda bir ok beräge-de dynmandygyna puşman edýändigini görenlerem, Hudaý bilen göreşip ýören halyna: «Eý, Hudaý-aý! Şol belaňdan dyndarsaň, galan ömrüme Seniň bardygyňa, beýikdigiňe şek ýetirmäýin» diýip, nalalar çekýändigini eşidenlerem bar.

***

On ýyl diýlende atamyň sesi mahal-mahal ýitip ugrapdyr. On birinji ýylda asla ses almak kynlaşypdyr.

Käte sese derek diňe «iňňildi» eşidilipdir. «Birnäçe gün ses alybilmän ýaýdanyp gezýädik... – diýip, Gurt aga bokurdagyny dolduryp, dommarylyp oturyşyna zordan gepledi. – Ind-ä ölen bolsa gerek, diýişýärdik. Käbirleri bolsa: «Hälem köp çydady bende. Ýöne, indi ony nädip adam şekilli jaýlap boljakdygy barada pikir etmek gerek» diýýärdi. Bu barada naçalnik bilen gürleşip görmekligiň aladasyny edýärdik.

Şolar ýaly alasarmyk ýagdaýda gezip ýörkägem birden bir «iňňildi» eşidilýärdi welin, edil Mämmediň özüni gören ýaly bolýardyk. Begenýärdik. Haýalladygyça, onuň özem näme üçindir ses çykýan ýeri agaç germewe golaýlaşýady.

Ýene bir golaýlaşýan zat bardy, o-da Mämmediň oturmaly möhletini dolduryp, öýüne gitmeli wagtydy...»

Şonuň üçinem, Gurt aga bilen Reşit aga ikisi ahyrsoňy göwünlerini bire baglapdyrlar-da, atamyň soňky ahwalatlaryny Baçinskä birin-birin habar beripdirler. Ony ol ýerden çykarmaklygyň amatly pursadynyň gelendigini, asyl onuň özüniňem şol niýet bilen germewe golaýlan bolmagynyň ahmaldygyny, sanalgysynyň azalandygyny özüniňem duýan bolmagynyň mümkindigini, indi onuň gözlege baranlardan

gaçmajakdygyny, bukulmajakdygyny, asla onuň indi eýdere ýagdaýynyňam ýokdugyny häzir ony diňe alyp gaýdybermekligiň galandygyny düşündiripdirler.

Olaryň bu teklibini Baçinskiý ikelläp goldapdyr. Ýeke bir goldamagam däl, eýsem «garaçyny bilen begendipdir». Çünki, ol Mämmedi mugyra getirmek pikirinden bir wagtlar el çekipdi we öli bolsun, diri bolsun, tapawudy ýok, oňa indi Mämmet gerekdi. Ol onuň ýa özüni ýa maslygyny görmelidi. Diňe şondan soň ynjalyp biljekdi.

«Bu onuň nijembir ýyl bäri ýetip bilmez arzuwy, alyp bilmez awudy» diýip, Gurt aga Baçinskiý bilen bolan şol gürrüňçiligi dädem ikimize aýratyn bir höwes bilen, nygtap-nygtap aýtdy.

Şondan soň Baçinskiý şahta konwoýlaryň täze bir tapgyryny ýollamaklygyň aladasyny edip ugrapdyr.

Ýöne, ol Gurt aga bilen Reşit aganyň özlerinem konwoýlar bilen bile gözlege ibermegini sorap eden haýyşlaryny welin kanagatlandyrmandyr. «Öň biriňizden agzym bişdi, besdir! Indi men ol oýny gaýtalap biljek däl – diýipdir. Soňam şo-ol, gadymkyja endigi boýunça ysgynsyzlyk bilen ýer depipdir. – Maarş! – diýende sesi ondanam beter ysgynsyz çykypdyr.

***

Gurt aganyň bize gürrüň berşi boýunça, bendileriň arasynda atamyň ykbaly bilen beýlekilere görä-de has içgin gyzyklanýan iki adam bar ekeni.

Olaryň birä moskwaly, milleti jöhit, käri boýunça-da ýazyjymy, žurnalistmi, merkezi gazet-žurnallaryň redaksiýalarynda, neşirýatlarynda köp işlän, özüniň şapbat ýalyjak ilkinji kitaby üçin ýygnalyp, sekiz ýyl basylan, sakgally-murtly ýüzi-gözi, hatda syrdam boýam Isa pygamberiň gadymy, ýewropaly hudožnikler tarapyndan çekilen kartinalaryndaky keşbine meňzäp duran, haýaljakdan, ýöne, diýseň siňňitli gürleýän adamy ýa familiýasymy, Gurt aga ony ýadyna salyp bilmedi, hemmeler tarapyndan Arntols diýlip ýüzlenilýän kyrk bäş, elli ýaşlaryndaky kişi ekeni.

Ikinjisi bolsa hünäri boýunça hakykatdanam wraç bolansoň, gelen gününden bäri Lazaretiň öňki wraç däl baş wrajynyň ornunda işläp ýören, kärine ökde bolsa-da, kimdir birine eden şowsuz operasiýasyndan soň, içigara kärdeşleri tarapyndan ýamanlanyp, sud edilen we on ýyl alyp gelen, atam dagy bilen deň-duşrak, arassa ors bora çemeli, jyrk sary, ýüzüne künji sepilen ýaly menek-menek, çypar adam ekeni. Ady Oleg, familiýasy

Çumak. Odessada önüp ösendiginden şeýle hem familiýasyndan çen tutup, oňa ukraindir öýdýänlerem bar ekeni. Özünden sorasaň-a: «Aý, kakaýa raznisa...» diýip, elini silkip goýberäýýän ekeni.

Ikisiniňem baranyna şol wagt ýaňy bir üç ýyl dolan ekeni. Geleli bärem atamly mesele bilen gyzyklanyp, günde-günaşa diýen ýaly Gurt aga bilen duşuşyp, pikir alşyp durýan ekenler. Asyl her günde bir maglumatjagaz almasalar ynjalybam bilmeýän ekenler.

Sebäbi, Arntols-a atam bilen dirilikde duşuşyp, özi bilen ine-gana gürleşip, ol hakda gyzykly bir eser ýazmaklygy, Çumak bolsa şeýle geň ykbally adamyň beden taýdan beýle durnuklylygyny barlap, öwrenişip, medisina degişli ylmy bir iş ýazmaklygy arzuw edýän ekeni.

Atamyň gözlegine konwoý iberjek bolýandygyny eşidip, atamyň şolar ýaly egbar ýagdaýda tapylyşyny onuň şol wagtky halyny gözi bilen görmek üçin, olaryň ikisem Baçinskiniň ýanyna ylgapdyrlar. Özlerinem konwoýlaryň ýanyna goşmagyny ondan haýyş edipdirler.

Indi birneme jany ara girip ugran Baçinskiý Arntolsyň ýüzüne «hüžžerilip»: «Gapdalyňdak-a wraç,

muňk-a düşnükli, galamyňy çoçjaýdyp saňa näme gerek? Onsoňam maňa goşmaça alada gerek däl. Kimi ibermeli, kimi ibermeli däl, onam özüm gowy bilerin, baryň, gaýdyberiň...» diýipdir.

Umuman, ol ikisiniňem haýyşy ret bolupdyr. Şonda Çumak: «Isleseňiz, Mark Lwowiç, ýöne, wraç hökmünde meniň iki agyz aýtjak sözüm bar: «Konwoýlar ätiýaçdan ýanlary bilen köne-de bolsa, arassa mata-marlyk alyp gitsinler. Eger-de, Nazarow diri bolsa, her gatyny galyňdan tutup, ýedi gat mata bilen daňsynlar. Sebäbi, şonça ýyl şol ýerde Gün görmän ýatan bolsa, gözi gidendir. Birden ýagtylyga çyksa zaýalanar. Kör bolar. Soň bejerip bolmaz. Şeýdip getirsinler, galanynam görübereris...» diýipdir.

Baçinskiý birmeýdan aşak bakyp, böwrüne diň salyp durupdyr-da, razylygyň alamaty hökmünde başyny atypdyr.

28.

Baçinskiniň özi ýörite edipmi ýa gabat gelipdirmi, atamyň gözlegine gidilmeli gün ýekşenbä düşüpdir.

Şonuň üçinem, on-on iki ýyl mundan öň o dünýä giden adamyň ýagty ýalança dolanyp gelşini öz gözleri bilen görmek, bendileriň tas, hemmesine diýen ýaly

miýesser edipdir.

«Şu günki ýaly ýadymda – diýip, geçmişde galan şol kyn pursatlary ýatlap otursyna Gurt aga iki çigninden dem aldy. – Müň dokuz ýüz kyrk dokuzynjy ýylyň tomsy tamamlanyp, tebigat ýaňy bir güýzäp başlapdy. Howa bulaşygrak. Guşlukdan bäri çisňäp duran howa owunjak gara öwrüldi. Sähelçe, sepeledi-de, derrewem diňdi. Bulutlar paralanyp Gün çykdy. Gök asmanyň ýüzündäki lemmerlenip ýören ala bulutlaryň haýsynyň haýsy tarapa barýanyny biler ýaly bolmady.

Bendiler topar-topar bolşup, onda-munda, hersi bir zatlara güýmenişip ýa özara gümür-ýamyr edişip ýörler. Hemmesiniňem gözi «Lezozawod» tarapdaky derwezede. Çünki, konwoýlar Mämmediň gözlegine şol ýerden çykyp gitdiler, şol ýerdenem yzlaryna dolanyp gelmeli. Olar bäş sany. Mämmedi olar ýüp bilen alyp çykýalarmy ýa merduwan bilen, ony biz bilemzok. Merduwanlary ýüpden bolsa-da, başga bir usullary baram bolsa bilemzok. Ýöne, gören gözleriň aýtmaklaryna görä, konwoýlaryň gapdalyna erkin işgärlerdenem-ä iküç sanysy goşulaýan ekeni.

Biz Reşidiň şägirtleri bolup şolaryň çykmaly derwezeleriniň agzynda garaşyp durus. Reşit

Mämmediň ýaşlygy, onuň bilen bile işleýşi, iňňän owadan hem akylly dor atynyň bolandygy barada gürrüň berýär.

Birdenem, zonanyň Günbatar ganatynda top tutup duran bendileriň barysy sime tarap ylgaşdylar, baryp oňa ýalaňaç elleri bilen ýapyşdylar, bagyrlaryny berdiler.

Görsek, baýyrlyklaryň üstündäki gök salşyp oturan agaçlaryň arasyndaky, şo-ol, birwagtky biziň gelen, edil ak ýylan ýaly towlanjyrap aşak inýän ýolumyz bilen, edil biz ýaly aýdym aýdyşyp, ellä golaý bendi ýadaw halda lägire ýetip gelýä.

Bizem göwünli-göwünsiz eňdik şo tarapa.

Ol ýol hiç haçanam boş bolanokdy. Ýa aňryk, ýa bärik hereketsiz wagty azdy. Sebäbi, Sloweskiniň lägirleri köp bolansoň, bendiler dürli sebäplere görä ondan-oňa, mundan-muňa geçirilip durlar. Sürgüne, katorga iberilýänlerem köplenç biziň üstümizden geçip gidýärdiler. Bir ýa iki, käte bäş-üç günlük düşläp geçýän wagtlaram bolaýýardy. Şonda olar özlerem bilmezden Baçinskiniň gazanç çeşmesine öwrülýädiler. Ýagny, ol olara öňden erkin, hakyna tutma işgärler üçin niýetlenilip goýlan turba gömer ýaly çukurjagazlary gazdyrýadylar, ýapjagazlary, çiljagazlary çekdirýädiler, başga-da lägiriň

birnäçe ownuk-uşak, görner-görünmez işjagazlaryny etdirýädiler-de, hakyna tutmalara etdirilen hökmünde hak ýazyp, öz jübülerine urýardylar.

Egerde düşleseler, onda bu gelýänleriňem biziň naçalniklerimiziň ryzklarynyň artmagyna ýardam edäýmegi ahmal.

...Biz welin olary her gezegem şeýdip, uly gyzyklanma bilen garşylaýadyk, üns bilen synlaýardyk, çünki, her birimiziň olaryň arasyndan tanyş ýüz tapmak, obadaşlarymyza duşmak tamakinçiligimiz bardy.

Şol umyt-islegler ýeke bir bizde däl, sallam-sajak bolşup, bu ýere soguşyp gelýänlerde-de bardy.

«Saratawdan adam barmy?»

«Rýazandan kim bar?»

«Piterliň ýokmy?»

– diýen ýaly sözler edil doly gelen ýaly bäş-üç minut, iki tarapdanam başly-barat gaýtalanandan soň, şowhun sowulýar.

Bu gezegem şol bir hereketler gaýtalandy. Ine-de, «etapçylar» bir wagtky biziň giren derwezämizden, edil biziň girişimiz ýaly, töwereklerine alakjaşyp, geçip gitdiler. Ondan bäri matasy telim gezek täzelenen, ýöne,

manysy şol durşuna duran şygara seredip bir zatlar diýişdirdiler-de, zonanyň törüne tarap, «alagüpürdi» bolşup gitdiler...»

Nämä garaşyp durandyklary ýatlaryna ýaňy düşen ýaly, şondan soň barysynyň nazary ýene-de zonanyň Günbatar ganatyna gönügipdir.

Görseler, atamyň gözlegine giden konwoýlar «Lezozawodyň» öňünden geçip, tikenekli simiň derwezesine ýetip gelýän ekenler.

Konwoýlaryň iň öňdäkisi elinde gundagly çaga meňzeş, ak mata dolangy bir zady göterip gelýär ekeni.

Onuň adamdygyna hiç kimde, hiç hili, şek-şübhe galmandyr.

Gurt aga şol konwoýyň öňünden ylgap çykypdyr-da, sojap durşuna: «Žiwoý, da?» diýip, sorapdyr. Gurt aganyň özündenem daýaw konwoý her ýerden bir basyp, däbşenekläp barşyna, badynam gowşatman: «Po moýemu da...» diýipdir-de, ýoluny dowam etdiriberipdir. Gurt aga-da onuň gapdaly bilen «golt-golt» edip ylgaberipdir. Oralgy matanyň daşyndan sypaň-sermeň edipdir. «Mämmet, Mämmet» – diýip, birki ýola yralapdyr. – Sen meni eşidýäňmi?..»

Şol wagt ýetip gelen Reşit aga-da öz türküsinde atamdan bir zatlar sorapdyr. Ýöne, oňa-da hiç hili jogap bolmandyr. Asla, bolup ýatyşyny göreniňde ondan şol wagt hiç hili jogap hantama bolar ýalam däl ekeni.

Baraklara golaýlaberenlerinde «Lazaret» tarapdan atylyp, Çumak çykypdyr. O-da gelşi ýaly konwoýa Gurt aganyň soragyny beripdir. Degerli jogap alandan soňam ony derhal «Lazarete» eltmeklerini haýyş edipdir. «Yzym bilen geliberiň» diýip, öňlerine düşüpdir. Haladynyň syýlaryny galgadyp, ýortup barşyna Gurt aga bilen Reşit aganyň ýüzüne-de seretmän: «Sizem ýörüň, men naçalnik bilen gürleşdim...» diýipdir.

Şol wagt tümden gelen konwoýlaryň başga biri daşyna köne-küşül mata oralan bir zady Gurt aganyň eline tutdurypdyr. Gyrak-bujaklaryny açyp görse, şo-ol, birwagtky tüme oklan Kurany Kerimleri ekeni. Hemmeleri geň galdyran zat – şonça ýyl şol ýerde ýatanam bolsa, mukaddes kitap hatda mizemändirem.

Konwoýlardan sorag-ideg edip çykaran netijelerine görä, hemmeleriň çak edişleri ýaly, ölüminiň golaýlanyny aňyp, atam hakykatdan-da bukudan çykyp, germewe golaýlapdyr. Soňabaka-ha gözläýenlerinde-de, idäp wagt ýitirmezleri üçin, halys uçudyň düýbüne

dykylaýan ekeni. Şonuň üçinem, konwoýlar ony edil düşen ýerlerinden, ýokardan oklanan, zir-zibile dönüp giden üýşmegiň içinden tapypdyrlar. Soňky «iňňildiler» ana, hut şol ýerden çykýan ekeni.

Elleri ýiti çyraly konwoýlar üstünden baranlarynda atam Kurany Kerimi bagryna basyp, tükge düşüp ýatyr ekeni. Çyrasyny, ýag beňkesini we beýleki goşjagazlarynam süýräp şol ýere elten ekeni.

***

«Lazaretiň» garaňkyrap duran jaýlarynyň iň törkisine eltipdir-de, Çumak atamy göterip gelýän konwoýa uly bolmadyk, ýöne, demir gözenekleri juda berk penjiräniň öňündäki krowada tarap ümläpdir.

Konwoý elindäki gundagy emaý bilen görkezilen ýerde goýupdyr. Edil şol wagt eli kagyz-galamly Arntols hem gelip ýetişipdir. Çumak «gunaly» ýatan syrkawy görkezip: «Entek senlik iş ýok» diýeninden soň, ol bir gyra çekilipdir. Gözlerini welin, atamdan aýryp bilmändir.

Baçinskiniň buýrugy bilen bolsa gerek, şol wagt birwagtky «jyrtbizzik» gelinleriň ýerine Çumak bilen bir döwürde diýen ýaly alnan, otuz ýaşlaryndaky Tamara atly dolmuş, topuklary tekiz, aýaklary top ýaly, butlary

çogup duran, gara saçly, garagözelek sanitar gelnem gapydan giripdir-de, hyzmata taýyndygynyň alamaty hökmünde Çumaga golaý barypdyr-da, duruberipdir.

Ony bendileriň hemmesem tanaýan, hemmesem hormatlaýan ekeni. Ol öň adamkärçiligi, ahlak taýdan durnuklylygy bilen özüni sylatmagy başarypdyr. Ol bäş-üç ýyllykda zona adamsynyň yzyndan gelipdir-de, barjak ýerlerinde-de gaty bir garaşyp oturan degerli hossarlary bolmansoň, adamsam: gel, şuny şeýdäýeli-le diýip, ykyrganyp duransoň maslahatlaşypdyrlar-da, ýerli poçtadanmy ýa başga bir edaradanmy, amatly iş tapyp, boşandan soňam şol ýerde, goňşy posýolakda galyberipdirler.

Tamara gözi düşen bendi, özüni dertden ýeňlän ýaly duýýarmyşyn. Gurt aganyň ýarym degişme bilen aýtmagyna görä-hä, syl, görenden açylyp gidiberýänem bar ekeni. Şonda dädem: «Ýüzi sargyly bolmadyk bolsa, biziň ýaşulymyzam açylarmydy» diýip, onuň degişmesine görä sorag berdi. «Aý, ýok, Mämmet açylmazdy. Sebäbi onuň bar yşky Allahda. Başga zada onuň söýgüsi joşmaýa. Ine, onuň ýerine men bolan bolsam welin» diýip, çyndanmy, ýalandanmy, bilemok, ýüzüni iki-baka sypajaklatdy.

Adamkärçiliginiň gowy bolşy ýaly, Tamaranyň görki-görmegem zyýada ekeni. Şonuň üçinem, Gurt aganyň ýüzüni sypajaklatmasy megerem, ýöne ýere däl bolsa gerek. Kalbynyň töründe bir üýtgeşik duýgy galan bolsa gerek, Gurt aga oba gelesoňam ony ýygy-ýygydan ýatlardy. Lager hakda gürrüň açdygy bir ýerine şonuňam adyny sokaýasy geler durardy. Agyzdyraksyz atyňky ýaly ullakan agzyny hatap deý açyp, uludan demini alardy. Özem dert-azar, şonuň derdini çekýändigini bildirmejek bolýardy.

...Howwa, Çumagam şondan soňky hereketlerini Tamara bilen bilelikde dowam etdiripdir. Ýöne, Gurt aganam, Reşit aganam atamyň ýakyn hossarlary hökmünde jaýdan çykarmandyr. Hatda Arntolsa hem «git» diýmändir. Şonuň üçinem, olaryň üçüsem durmuşda juda seýrek duşýan hadysanyň iň bir gyzykly pursatlarynyň gözlüje şaýatlary bolupdyrlar.

Işe başlamazdan burun, Çumak öňi bilen Tamara ulurak legen getirdip, içine-de ýyljak suw guýdurypdyr. Şondan soň ikisi atamyň gözündäki sargylara degmän, daşyna oralan matalary emaý bilen aýryşdyrypdyrlar-da, özüni suwly legene salypdyrlar. Margansowka tapylmansoň suwuň içine bir bölejik kir sabyn atypdyrlar. Şondan soň edil ýaňy bolan çaga ýaly atamy

usullyk bilen ýuwup başlapdyrlar.

Gurt aganyň sözleri bilen aýtsak, şol wagt atamyň endam-janyna gözüň gyýyp garar ýaly däl ekeni. Edil, entek enesini emibem ýetişmedik, bagana üçin soýumaly içdençykdy guzujygyň soýlan jyrrygy ýaly gyzyl etene ekeni. Gabarasam tazynyň taşlantgysyndan uly däl diýýä. Şol bolşy bilenem ýaradan ýaňa bedeni gyzyl-žizzik bolşup, suwjaryşyp, şybyljyraşyp durmuşyn. O-da nijembir ýyllap endamyna siňen kömür bilen garyşyp gap-garamy, göm-gökmi, eýmenç bir erbet öwüsýämişin welin, şol ýuwlup duran zat altmyşdan geçen ullakan adamdyr, özem diridir, diýseň ynanar ýaly dälmişin. Sakgal-saç, murt diýeniň dagy ösübilenini ösüp, islän tarapyna ýaýrap, çaýyr ýaly ýüzüni-gözüni basyp gidipdir. Oralan matalaram ýaralaryna ýelmeşip ýetişen bolmaly, her oramyny aýranlarynda atam tisginip-tisginip gidýämişin. Çalaragam iňňildeýämişin.

Muňa Çumak begenipdir. «Horoşo, horoşo. Ras, çuwstwuýet bol, znaçit žiwoý...» diýipdir.

Suwdan çykaranlaryndan soň, atamyň endamyny süpürmändirler-de, arassaja mata oraýypdyrlar. Tämizje düşegiň üstünde ýatyrypdyrlar. Jaýyň içini garaňkyradanlaryndan soňam, gözüniň bir daňysyny

aýrypdyrlar.

Şondan soň Çumak Gurt aga bilen Reşit aga ýüzlenip: Men şu wagt şunuň gözüniň bir daňysyny aýyrdym. Ýene-de alty gaty galdy. Her gije-gündizdenem birini aýyrmaly. Sekizinji günüň bize näme sowgat etjekdigini entek belli däl. Galanynam soň görübereris. Şol gün men sizem çagyraryn» diýipdir.

Şeýdibem, şol günlükçe hoşlaşypdyrlar.

Ýolda gidip barýakalar, Gurt aga Tamaranyň işleýşini göz öňüne getirip, ony uly toýlarda ýeňini çyzgap hyzmat edýän, bilekleri çomuç ýaly türkmen gelinlerine meňzedipdir.

***

Çumagyň şol diýen güni ýene-de ýekşenbä gabat gelipdir. Söz berşi ýaly ol Gurt aganam Reşit aganam, Arntolsam çagyrypdyr. Tamara olary güler ýüz bilen garşylapdyr.

Iş başlanypdyr. Çumak jaýyň içini garaňkyradyp, ölügsije yşygyň ýagtysyna atamyň gözündäki sargylary aýryp başlapdyr. Iň soňky daňyny aýyrjak bolanda hemmesi atamyň üstüne howala bolupdyr. Aýrypdyram welin...

...Barysy birden içlerini çekip, arkan serpilipdirler. Tamara-ha tas, özünden gidip ýykylan ekeni. Reşit aga ýetişibildiginden doga okap başlapdyr. Gurt aga bolsa näme etjegini bilmän, ikibaka elewräp ýörmüşin...

Çünki, atamyň gözleriniň her owasyna bir apbasy goýlan ýaly dym-ak ekeni.

Gurt aga atamyň üstüne eglipdir-de, adyny tutupdyr.

Ol çalaja «iňläpdir». Çalaja-da dodaklaryny gymyldadypdyr. Çumak muňa-da begenipdir. Hatda birgeňsi ýylgyrypdyram. «Slawa bogu, slawa bogu» diýip, aýak üstünden Hudaýa çokunypdyr. Şonda ol Gurt aganyň gözüne hasam owadan görnüpdir. Çumak oňa seredip: «Saňa jogap berdigi şol. Diýmek, aňam ýerinde. Oňa indi diňe kuwwatlanmak, özüni tutmak gerek – diýipdir. Azajyk oýlanyp durandan soňam: «Galan iş meniň bilen...» diýip, atamyň gözüni ýapmak, sargy etmek bilen bolupdyr. – Galan iş meniň bilen... Gerek bolsaňyz men özüm size habar ederin...».

29.

Çumak şondan soň «Lesozawodyňkylardan» haýyş edip, tagtadan içine atam sygaýar ýaly edip kersen ýasadypdyr. Daşyndan seredeniňde ol çagany suwa düşürilýän kiçijik legene meňzäpdir. Onam owunjak

agaç ýonuşgasyndan dolldurypdyr-da, garaňkylykda atamy şonuň içine gömüpdir. Dem alary, şeýle hem ýüzüne-gözüne agzyna-burnuna ýonuşga girmezi ýaly faneramy ýa karton bölekleri bilenmi kellesiniň töwereklerini gümmezekledip, üstüni ýene-de ýonuşga bilen ýapypdyr. Özünem şol, başky salan palatasynda goýupdyr-da, her gün daňdanaralar daş çykaryp, gözündäki daňyny aýrypdyr. Howa ýagtylyp-ýagtylmanka-da, täzeden daňyp, ýene-de öňküsi ýaly ýonuşga gömüpdir. Şol aralykda-da, edil içegeleri guraýmaz ýaly bir owurtjyk çorbamy, suwmy, kaşamy garaz kiçijik çemçe bilen tapanja zadyndan agzyna guýupdyr. O-da tamşansa-ha tamşanypdyr, tamşanmasa-da içine gideni gidipdir, gitmedigem galyberipdir. Üstüne dökülipdir. Şonuň üçin Çumak oňa Tamaradan haýyş edip «agyz suwlujagam» – ýagny, «kirligem» tikdirdipdir. Süýt-gatyk meselesinde-de, Tamara kömek edipdir. Posýolakdaky mally hojalyklardan satyn alypmy ýa şeýlemi getirip beripdir. «Şu hemme süýtlerdenem ýokumlymyşyn» diýip, ol bir gezeg-ä bir käse ýaly geçiň süýdünem getiräýipdir.

Lazaretde bolup geçýän täsin hysyrdylary daşyndan gözegçilik edip ýören Baçinskiý, soňabaka ol ýere terjimeçi hem atamyň obadaşy hökmünde Gurt agadan

başga hiç kime, hatda Reşit aga-da barmaklyga ygtyýar bermändir.

Ýene bir bellemeli gyzykly zat – atam lagerdäkiler üçin şol wagt üýtgeşik bir muzeý tapyndysyna dönüpdir.

Her kimiň ony gözi bilen göresi gelipdir. Şonuň üçinem, dynç güni we agşamlaryna «Lazaretiň öňi ony görjeklerden ýaňa hyryn-dykyn bolýan ekeni. Tamara eýgertmänsoň, olary Çumagyň özi çykyp kowýan ekeni. «Onuň bu wagt görer ýaly ýeri ýok. Bar ýeri saralgy. Üstesine-de, ýonuşga gömülgi. Ine, gutulyp aýak üstüne galaw welin, göre-göre bizaram bolarsyňyz» diýse-de, aňsat-aňsat gidesleri gelmeýän ekeni.

Şonuň üçinem, Çumagyň haýyşy boýunça Baçinskiý ol ýere ýörite konwoý goýupdyr.

Bendiler welin, şonda-da Lazeretden aýak çekmändirler. Olaryň köpüsi jübülerine salyp ýa gysymlaryna gysyp kelem ýaprajyklaryny, şugundyr ýa kartoşka gabyjaklaryny getirýän ekenler-de konwoýa: «Sen gaýrat et-de şuny Nazarowa ber. Ol o ýerde on iki ýyllap diňe şu zatlary iýip oňupdyr. Küýseýän bolmagy mümkin... Bişen naharlary onuň aşgazanynyň entek-entekler kabul etmezligi mümkin...» diýýän ekenler.

Baçinskiniň özi bolsa gije ýa gündiz, hiç kimiň ýok

wagty gelip, atamy daşyndan synlap-synlap gidýän ekeni. Ýonuşgaly kersene tarap baş atyp: «Şundamy şol? Şonuň içindemi? Bamy özi? Barlap görýäňmi-i?..» diýip, Çumakdan çintgäp-çintgäp soraýan ekeni. Berk saklamagyny, gaçyraýmazlygyny haýyş edýän ekeni.

Girizilen gadagançylyga hemmeden beter Arntols gynanypdyr. «Wah, emgejigim köýdi-ow! Göwün islegim daşa urlan aýna dek çym-pytrak boldy-ow...» diýip, ol edil çaga ýaly jibrinýän ekeni.

Gurt aganyň oňa näler: «Sen gardaş beýdip ýörme, sebäbi, ol daýanyp gidenden soňam saňa hiç zat aýtmaz, aýtsa-da gönendirmez, sebäbi onuň ýasawy şeýle, men oňa belet» diýesi gelýän ekeni-de, onuň höwesini puja çykarmazlyk üçin hiç zat diýmändir.

Gurt aga welin, dynç günlerä ertirden-agşama, iş günlerem agşamlyk tä ýatar wagtyna çenli atamyň ýanyndan aýrylanok ekeni. Şonda ol damagyny dolduryp, gözlerine ýaş aýlap durşuna kemiş-kemiş edýän ekeni. «Çünki, men gözümiziň öňünde öli dogan çaga ýaly, ak ýüplük deý süýnüp ýatan gowuşgynsyz göwräniň birwagtlarky dor atyny uçganakladyp, şäherden obadaşlaryna bägül daşaýan, onuňam iň gowusyny söýgülisine gowşurýan, otly bilen çapyşýan,

hatda sirkde çykyş etmekligem başaran, maýmyn ýaly çalasyn Mämmetdigine ynanyp bilemokdym... – diýip, özüniň şol wagtky halyny Gurt aganyň özi beýan etdi. – Biziň daşynda jöwlan urup ýören gundaglyja kişimiz, dogrusyny aýtsak hakyky Mämmet däl-de, şonuň sudurydy. Özi däl-de, temasydy. Şol tema boýunça indi ondan Mämmet çykmalydy... Bizem: «Şundan-a Mämmet çykaýsa gerek» diýen umyt bilen ony edil ýap-ýaňyja dürterip çykan iki gulak gämik dek mäjerleýärdik. Ony ýagty ýalança gaýtadan dolap getirmek üçin jan edýärdik. Şu meselede Çumak bilen Tamaranyň eden yhlaslaryny welin, hiç zat bilen deňeşdirip bolmaz.

O-da şol ikisiniň yhlasyna jogap edip, kem-kemden bäri bakýady. Hakykatdan-da ýagty ýalança dolanýady. Dogulýardy. Ol indi hakykatdanam täzeden dogulmalydy, täzeden gözi gara düşmelidi, täzeden ses çykarmalydy, gürläp başlamalydy, ýörjen-ýörjen bolmalydy. Soňam haçandygy belli däl, indi ikinji gezek, ýöne garaçyny bilen, hemişelik ölmelidi. Ol şol döwür ölüm bilen ýaşaýşyň arasynda döwtalaplylyk bilen, ylaýyk bir öwrüm edipdi. Şol wagt ol bu dünýä öňem bir gezek gelip giden, indem munda galdyryp giden haýsydyr bir gymmatbahaly zadyny alyp gitmek üçin ugurdaş ulaglaryň birine münüp, yzyna gaýdyp

gelýän ýolagçy merhuma meňzeýärdi.

***

Kyrk günden soň atam özüne gelip başlapdyr. Ilk-ä daňdanara ýonuşgadan çykarylyp iýmitlendirilende öňkülerine görä birneme işdämenräk tamşanypdyr. Bokurdagyndan bir çemçe, ýarym çemçe çorbajyk geçiripdir. Sese-ses, üýne-üýn berip ugrapdyr. Gapdalynda durup gürleşiberseler ýatan ýerinde gorsanypdyr. Däri-derman, sargy edýän wagtlary Çumagyň, Tamaranyň elleriniň ýylysyny duýupdyr. «Takyr-tukura» tisginipdir. Edil agzy sary etene guşuň kem-kemden per baglap, gün-günden kemala gelşi ýaly, ilki aýaklarynyň, elleriniň barmaklaryny gymyldadypdyr, soň süňklerini hereketlendiripdir, iň bir esasy zadam, ýonuşga salýançalar halynyň ýetdiginden ol egninden bu egnine agdarylyp başlapdyr. Ýaňyja dil biten çaga ýaly, üzlem-saplam gepläpdir. Ilkinji aýdan sözem: «Allahu-akbar...» bolupdyr.

Çumak diňe şondan soň onuň sakgal-murtuny, saçyny ilk-ä gaýçy bilen gyrkypdyr, soňam emaý bilen syrypdyr. Şondan soň atam azajyk özüne meňzäpdir.

Köp wagt geçmänkä-de, aram-aram özüne gelip, ýene-de huşundan gitmäni çykarypdyr. Bir gezek

daňdanaralar, sargysyny aýyrýan wagty özüne gelipdir-de, elbetde, ýanynda durandygyny sesinden aňandyr-da: «Gu-urt, sen şu ýerdemi...» diýipdir. Gurt aga jogap berip ýetişmänkä-de, özünden gidipdir.

Şeýlelik bilen, goja türkmeniň hä diýmän dirileriň hataryna goşuljakdygyna hemmeler ynanypdyrlar. Bu üstünligi ajal bilen jan dalaşyna giren Çumagyň ýeňşi hasap edipdirler. Çumak bolsa: «Ýok, ýok, bu asla meň ýeňşim däl, bu goja türkmeniň öz ýeňşi. Bedeni şolar ýaly kynçylyklardanam baş alyp çykmany başaran bujagaz, ejizje göwräniň şeýle çydamlylygynyň sebäbini ylmy derejedäki ullakan, medisina, barlaglary düşündirip biläýmese, men-ä näme diýjegimi bilemok...» diýipdir.

Şol wagt bolýan işlere tolgunmakdan ýaňa bir gyrada owsunjyrap duran Tamara: «Eto ot boga...» diýipdir. Çumak onuň bilen ylalaşypdyr. «Ýa tože tak dumaýu...»

Atam olary ýalançy etmändir. Ynamlaryny ödäpdir. Indiki gezek özüne gelende Gurt aga bilen bolşuna görä bäş-üç agyz söz alşypdyr. Özüniň nirededigini, näme üçin gözleriniň saralgydygyny sorapdyr.

Gurt aga bolşy ýaly edip, birin-birin aýdyp beripdir. Diňläp bolandan soň atam: «Hudaýa şükür. Allahu akbar...» – diýipdir. Soňam diňşirgenipdir: – Näçe wagt

geçdi?» «On bir ýyl» diýip, Gurt aga jogap beripdir. «Ýa rebbin-Alla-a...»

...Uzaklaşdyrmanam aýaklaryny, ellerini ýazyp-büzmäni, düşegiň üstünde dik oturmany, ondan soň krowadyndan aýagyny sallap oturmany, Çumagyň kömegi bilen ädimlemäni öwrenipdir.

Jemi üç aý diýlende-de, ap-ak bolup duran bäbenekleriniň içinden garaçjyklary görnüp başlapdyr. Uzaklaşdyrmanam agy-garany saýgarypdyr.

Muňa Çumak çaga ýaly begenipdir. Duran ýerinde ellerini çarpyp, bökejekläpdir. Bir zatlar diýip şadyýan gygyrypdyr. Çumak welin onuň bilenem oňman, gapdalynda özündenem beter begenip duran Gurt agany, Reşit agany gujaklapdyr, Tamaranyň bolsa hakyt «şapladyp» ýaňagyndan ogşapdyr.

Sanlyja günden soňam atamyň gözleriniň agy-garasy doly ýerine gelipdir. Göreçleriň görgürligi dikelipdir. Diňe şondan soň Çumak atamy ýonuşgadan çykarypdyr, gözleriniň sargysyny ymykly aýrypdyr. Edil başdakysy ýaly, Tamara bilen bilelikde ony legene salyp ýuwundyrypdyr. Geýindiripdir.

Şondan soň atam özüne meňzäpdir. Sudurdan hakykatdan-da Mämmet çykypdyr.

Entek-entekler saňa dynç gerek diýip, Çumak şondan soň atamy ýerinde ýatyrypdyr.

Başlan gümürtik işleriniň garaşylyşyndanam has şowly çykandygy mynasybetli Tamara Çumak bilen Gurt agany öz kabinetine çagyryp, hersine elli gram spirt beripdir. Şolar ýaly bir zady ýüregi syzan Reşit aga bolsa ümdüzine çykyp gidipdir.

Şo gezek Tamara Gurt aga ýüzlenip: «Siz örän gowy adam, obadaşyňyzy gözden salaňzok» diýipdir.

Bu söz Gurt aga şeýle bir hoş ýakypdyr welin, «Şol gelin şol gün maňa şeý diýäýdi-dä» diýip, soň-soňlar, oba gelenden soňam, oturan-turan ýerinde aýdar ýörerdi.

«Elli gramdan» soň dolanyp gelipdirler welin, indi atamyň özi begenjinden ýaňa ýatan ýerinden turupdyr-da, gybyrdyklap baryp ilk-ä Çumagy, soňam Gurt agany gujaklapdyr. Taňryýalkasyn aýdypdyr. Olara Allahdan rehnet diläpdir. Şol zatlary ol Allahdan Tamara-da diläpdir, oňa-da minnetdarlyk bildiripdir. Beýlekileri edişi ýaly gujaklamaga welin milt edibilmändir. Batyrynybilmändir. Oňa derek birazajyk kellesi göçen Tamaranyň özi üstüne howala bolupdyr-da: «Bu dünýä hoş geldiň» diýip, ony ilk-ä gujaklapdyr,

saklanybilmänem ogşapdyr.

Orsça bilmänsoň onuň näme diýýänine-hä düşünmändir, ýöne gujaklandygyny, üstesine ogşandygam üçin atam şeýle bir utanypdyr welin, şol pursadyň özünde yzyna gidäge-de, özüni ýaňadandan tüme taşlaýasy gelipdir. Şondan soň tä, gaýdýança Tamarany görse gaçaklapdyr ýörüpdir. Hatda oba gelenlerinden soňam, käte Gurt aga oýunlyga salyp şol wakany ýatlatsa atam pahyr burç ýaly gyzarardy, uly gyz ýaly uýaljyrap aşak bakardy-da, süýem barmagynyň ujy bilen keçäniň gülüni dyrmalap oturyşyna çalarak burnuny çekerdi-de: «Ýa, senem-ä Gurt; Ennewül eşidäýse nätjek...» diýerdi.

***

Çumak ony ahyry Lazaretden çykarmaly bolupdyr. «Gowy öwrenişýänçäň güýçli ýagtylyga seretme, Günüň aşagynda gezme, hat okama, ýazma...» diýipdir.

Lazaretde ýatan döwri atamyň endamyndaky agyr, bitmesi kyn ýaralaryň aýrylyp gitmeginde Gaalbaatyryňam hyzmatynyň az bolmandygyny Gurt aga kän aýdardy.

30.

Atam barakda-da bir aý gowrak bolup özüni gowy dürsänden soň, Baçinskiý: «Indi Nazarowy nätmeli?» diýen meseläniň üstünde kelle döwüp başlapdyr.

Tas, on iki ýyllap ol lagerde bolmady. Ýeriň aşagynda ýatyr. Sanawda welin ady bar. KWÇ-ä hem gatnady. Kitaphanadan kitap alyp «okady». Henizem «okap» ýör. Bu onuň bir günem hiç ýana gitmedigini aňladýar.

Egerde şunça ýyl gaçgak boldy, indem ele salyndy, diýjek bolsaň, onda onuň hiç ýerde ady bolmaly däl. Gördüm-bildimem bolmaly däl. Wagtynda hemme ýerlere habar ýetirilen, bütinsoýuz gözleg yglan edilen bolmaly. Diňe şol sebäpdenem ony: «Gaçdy, indem tutuldy» diýip, sudam edip bolanok, goşmaça ýyl kesibem bolanok.

Bir zat edip bolýa: ýagny, ony ataga-da: «Birki günlükde gaçdy, tapybam atdyk» diýäýmeli. «Gaçmaga synanyşanda atdyk», diýseňem bolup dur. Ýöne, atam ol ýerde şeýle bir meşhurlyk gazanypdyr welin, onam edip bolanok. Çünki, onuň şahta-da şonça ýyl oturanyny bendilerden başlap tä, öz orunbasarlaryna çenli bilmeýän ýok. Goja türkmen baradaky rowaýatlary Sloweskiniň beýleki lagerlerinde-de bilmeýän ýok.

Şonuň üçinem, iň ähtibarly çözgüt: utulanyňy boýnuňa almaly-da, ony sessiz-üýnsüz öýüne goýberäýmeli.

Baçinskiý esli wagtlap, şu pikiriň üstüne işläpdir. Dynsa kaýyl bolandyr-da, gutulanyndan soňam atamy ýanyna-da çagyrmandyr, käýejek ýa uruşjak-sögüşjegem bolmandyr, işe çyksyn, namaz okamasyn diýen ýaly görkezmelerem bermändir-de, möhleti dolýança sanawa çyksa bolýa, diýip, özi onuň resminamalaryny taýýynlamak bilen boluberipdir.

Ýöne «Gorkana goşa görner» diýlişi ýaly, öňem telim ýyl bäri içini geplede-geplede «was-was» bolan adam, atamyň tümde oturan ýyllarynyň üsti açylaryndan gorkup, ýene-de çykalgalar gözläp başlapdyr.

Gorkmaz ýalam däl. Çünki, lagerde onuň özünden başga-da ýolbaşçy kän ahyry. Özlerem biri dost bolsa, ikisi duşman. Içleri kitüwli. Maý tapdyklary ýeňsäňden tüpeňlejekler.

Şonuň üçinem, bendiler hakda-ha gürrüňem ýok, olara ýa ynanarlar, ýa ynanmazlar, ýöne ine, ýaňkylaryň birinden-biri ýazaýsa welin, ýene ýüz ýyldanam bolsa yzyňdan ýetmän goýmazlar. «Sen şu zatlary döwletden gizläpsiň» diýip, külüňi göge sowrarlar.

Şu hili agyr-agyr oýlaryň aşagynda bäş-on gün ýegşerilip gezensoň Baçinskiý öz ýanyndan: «Ähli zady boýnuňa almaly. Bar zady bolşy-bolşy ýaly edip, ýokarlaryk düşündiriş ýazmaly. Sebäbi hökümetiň erbet görýäni özüni aldap, günäsini bukan adam. Ak ýürekden boýnuna alanyň welin, edil geçmese-de, garaz, günäsini ýeňledýär. Menem gowusy şeýdeýin, belanyň amatly tarapyna ýapyşaýyn...» diýipdir.

Ýöne, ätiýaç üçin bu işiň gyrasynda özünden başga-da garam-guramyň bolaryny isläpdir. Şonuň üçinem, esasyraklary kabinetine ýygnapdyr-da: «Nazarowyň oturmaly möhleti dolup barýa. Ýöne, ol şonuň tas hemmesini diýen ýaly tümde geçirdi. Biz bolsak sanawlarda onuň adyny ýöretdik. – Baçinskiý «biz» diýen söze hasam agram salyp aýtdy. – Onuň zonada ýokdugyny ýokarkylardan bukduk. Ýagdaýy bolşy ýaly edip, wagtynda habar bermedik. Eger-de, şu meselede çoçgara çolaşaýsak, onda, hemmämizem bilelikde günäkär borus... Nätmeli... – diýipdir. Özüniň iň soňky gelen netijesi bilen tanyşdyrypdyr. – Oýlana-oýlana men-ä şondan başga ýol tapmadym. Galannam näme... Kimde nähili teklip bolsa aýdybersin... Bile etdik, bile-de... – Baçinskiý «bile-de çekeliň» diýmek islän bolsa gerek, ýöne käbirleriniň ýüzündäki syrly ýylgyryşlary

görüp, ol pälinden el çekipdir – ... bile-de çözeliň...»

Öňi bilen onuň orunbasary turupdyr-da: «Aý, bile-hä edilen däldir, Mark Lwowiç, biz bir ýumuş oglanlarydyrys. Ýöne, gelen netijäňiz dogry. Öň bassyrýussur etdik, tapylar, çykar, bar zat ýerli-ýerine barar öýtdük. Indi welin, haýsy tarapyňa ýykylsaňam: «Onda näme...», «onda näme üçin...» diýen ýaly soraglar üstüňe ýagar durar. Ýaňky diýeniňiz edilse welin, köp zady tasa getirmek mümkin. Esasy zadam hiç zat gizlemedik adam borsuňyz. Şonuň üçin, men-ä siziň gelen netijäňizi goldaýan...»

Başga-da geplänler bolupdyr. Ýöne, ýamanlyk üçinmi ýa entegem başlyk bolup oturan lagerden gaçdy we özüni gurruk şahta atyp, şol ýerde gizlendi. Biz ony köp gözledik, ele salmak üçin dürli çäreler geçirdik. Emma, ötlem-ötlem hem-de eleme-deşik şahta ony bizden berk gorady. Gizlendi. Ýöne, barybir biz onuň şol ýerdedigini bilýärdik. Çünki, açyk gepleşibilmesekde, ol öz obadaşy Gurt Esenowyň sesine hemişe ses berýärdi.

Şu ýerde: «Eýse ol şonça ýyllap aç-suwsuz nädip oňupdyr», diýen sorag ýüze çykýar. Şahtany öňem suw basan. Ol ýerde häzirem suw bar. iýmit barada

aýdylanda bolsa, biz sowet hökümetiniň, onuň ähli ýeňişleriniň guramaçysy we ruhlandyryjysy bolan kommunistik partiýanyň, şeýle hem parasatly serdarymyz bolan Iosif Fissarionowiç Staliniň adam baradaky ynsanperwerçilikli syýasatyndan ugur alyp, üstesine-de Nazarowyň şol ýerden çykyp, hiç ýana gidip bilmejekdigini, şahtanyň bolsa, biziň öz elimizdedigini iru-giç onuň ol ýerden diri çykyp, adyl sowet sudunyň öňünde sömelmeli boljakdygyny göz öňünde tutup, oňa aram-aram, iýer ýaly aşhananyň galan-gaçan zatlaryndan oklap durduk. Açlyk çekmekligi, açlykdan ölmekligi gadagan etdik. Umuman, ol biziň elimizdedi, garamagymyzdady, golastymyzdady. Şonuň üçinem, biz ony şahtadan çykarman berk sakladyk.

Şu ýagdaýda on bir ýyl geçdi. Halys tapdan düşüp, gözden, dilden galandan soň, çak edişimiz ýaly hem-de iňňän sabyrlylyk bilen garaşyşymyz ýaly, ol ahyrsoňy bizden aman sorap, ýokary çykarmagymyzy haýyş etdi. Ýalňyşyny boýnuna aldy. Özüne nähili jeza berilse-de kaýyldygyny aýtdy.

Ýöne, ol o ýerden çykarylan wagty çalajandy. Egbardy. Şeýle-de bolsa biz ony «Lazeretde» saklap bejertdik.

Indem onuň oturmaly möhleti doldy? Nätmeli?

Goýbermelimi? Tümüňem özümize degişlidigine görä şol ýyllaram onuň lagerde geçirdigi hasap etmelimi? Ýa gaçgak hökmünde sud edip täzeden ýyl kesmelimi?

Elbetde, biziň her bir işi adalatly çözýän, inçeden işlenen kanunçylyklarymyz we Konsttitusiýamyz bar. Ýöne, biz şu agyr meselede kynçylyk çekýäris we çözgüdini tapmaga ýardam bermegiňizi Sizden ullakan haýyş edýäris...»

Baçinskiniň goly.

Gowuşmaly salgysy: Moskwa. SSSR Içeri işler ministrligi. Ministriň hut öz eline.

Hat bukja salnyp, agzy ýelmenenden soň, kimdir biri örän wajyp meseläni orta atypdyr: «Biz Mämmet Nazarowy on bir ýyllap hasapda sakladyk. Ýaňky hatda bolsa, şonça ýyl tümde oturdy, diýdik. Bu mantyga laýyk gelenok. Tümde oturan bolsa ol nädip sanawlara gatnaşyp, KWÇ-ä gatnap bilýämişin, diýen sorag ýüze çykýar. Ýa haty ýatyrmaly, ýa-da lagerdäki resminamalary düzetmeli...»

Her kim bir zat diýipdir. Köplerem şonuňkynyň dogrudygyny tassyklapdyrlar. Ahyram: «Haty ýatyrsak günämizi bukdugymyz bolýar, hernäme-de bolsa haty ibermeli-de, resminamalary düzetmeli. Nazarowy

şol ýyllaryň hasabatlaryndanam, hasabyndanam, sanawlaryndanam öçürmeli. Şol döwrüň senesi bilen, ýaňky hatda aýdylyşyna dogry geler ýaly Nazarowyň tümde gizlenýändigi, ýöne biziň oňa iňňän berk gözegçilik edýändigimiz barada raport ýazmaly. Birden barlag bolaýanda-da, hemme zat hakykat ýüzünde bolup geçişi ýaly bolmaly. Bizden tapyljak bar günä – şony biziň şol wagtlar ýokaryk habar edip aýtmadygymyz bolar... Egerde häzirem aýtmasak, birdenem üsti açylaýsa welin, egerde Mark Lwowiçiň başda aýdyşy ýaly, hemmämiz bilelikde jogap bermeli bolsak, günämiz hasam agyr bolar...» diýip, maslahaty çugdamlapdyrlar.

Hat haýal etmän, barmaly ýerine ugradylypdyr.

***

Ylmy-barlag işlerini geçirer ýaly laboratoriýa, dürli enjamlar, abzallar hakda-ha gürrüňem ýok, ýönekeýje medisina gurallaryňam ýokdugyna garamazdan, diňe öz ukybyna, höwesine, öň alan ylmyna we tebigy üşügine we öz iş tejribesine, şeýle hem bejergi döwründe eden synlaryna, ýönekeýje barlaglaryna, ýöreden gündelik ýazgylaryna esaslanyp, Çumak şol iki aralykda-da atama degişli ylmy iş taslapdyr. Gelejekde peýdaly

tablisalar bolup biläýjek birnäçe medisina çyzgylaryny çyzypdyr, suratlar çekipdir. Erkinlige çykandan soň şol zatlaryň özi üçin önjeýli iş bolup biljekdigini, ullakan bir açyş edäýmeginiňem ahmaldygyny aýdypdyr we şol maglumatlaryny boşap gidýänçä öz öýünde saklap bermegini Tamaradan haýyş edipdir.

Tamara onuň ol haýyşyny uly höwes bilen ýerine ýetiripdir.

Ät galan diňe Arntols bolupdyr. Ol gutulyp gidenden soňam atamdan hiç zat alyp bilmändir. Gözaýdyňa gelendir öýdendir-dä, näme sorasa-da atam göwni bir ýaly: «Aý, şükür. Şükür alhamdilylla. Taňryýalkasyn. Allahu akbar» diýip, ellerini ýüzüne sylyp, oýkanjyrap oturypdyr.

Gurt aga ara düşüp kömek etjek bolupdyr, o-da bolmandyr. Asyl ol tüm barada Gurt aganyň özüne-de zat aýtmandyr. Juda eçilen wagty: «Aý, näme, tümdir-dä! Garaňkylyk-da! Töwerek-daşyň gum-gukluk-da» diýýämişin, bolmasa-da olam ýok. Diňe Çumak: «Isleseň meniň maglumatlarym esasynda makala ýazaý» diýeninden soň Arntolsam az-kem köşeşipdir. Ýöne, çeper eser ýazmak baradaky höwesi welin kalbyndan çykmandyr.

Asylam-a geplemsek ýa alçak adam däl welin, tümde oturyp çykansoň-a atam hasam dymma, garasöýmezräk bolupdyr.

Şol wagt oňa düşünýän bir adam bar ekeni, o-da Reşit aga. Ol: «Şuny gepletjek bolup azara-da galyp oturmaň. Ol o ýerde uly bir baýlygyň üstünden barypdyr-da, onam indi hiç kim bilen paýlaşasy gelenok. Gysganýa. Kimdir biri bilen alyşýan her bir sözi onuň şol baýlygyna talaň salýa, ujundan kemýä...» diýýär ekeni.

Elbetde, onuň nähili baýlyk barada gürrüň edendigine bendiler düşünendirler. Gurt aganyň bize aýdyp beren pursady dädemem düşünendir, ýöne, men welin düşünmändim. Men oňa soň-soňlar, atamyň öz agzyndan eşiden üzlem-saplamrak gürrüňlerinden çen tutup düşündim. – Şyh Mustapa daňyň golaýlandygyny ýa entek oňa çenli wagtyň bardygyny bilmek üçin penjiräniň öňüne bardy. Maňlaýyny aýna diräp daşaryk seretdi. Ýene-de ýerine geçip oturdy. Ýüzüme soragly seredip, syrly ýylgyrdy.

– O baýlygyň nämedigini senem aňansyň-la, Hümmi akga?

– Weý, elbetde, elbetde – diýip, men howlukmaç jogap berdim.

– Howwa, aradan iki aý gowrak wagt geçip-geçmänkä, iberilen hata jogap gelipdir. Onda-da kimden? Ýoldaş Staliniň hut özünden. Sebäbi, Gurt aganyň: «Biziňk-ä Mustapa beg eşitmiş, gözümiz bilen gören zadymyz ýok» diýip, aýdyşy ýaly baran hata minstrlikdäkilerem jogap tapyp bilmändirler. Her kim garamat öz boýnuna düşer öýdüp gorkupdyr. Ahyram ministriň hut özi ony öz eli bilen Staliniň kitaphanasyna eltip tabşyrypdyr.

Öňem-ä gije-gündiz ýatuw ýok ekeni welin, Gurt aganyň lagere ýaýran agzeki gürrüňlerden çen tutup aýtmagyna görä, şondan soň Stalin üç-dört gije dagy bassyr ýatman, hata jogap gözläp geçiripdir. Köp oýlanypdyr. Köp-köp hadysalary degşirip görüpdir. Ahyram serkerdelerini çagyrypdyr-da, olary hatyň mazmuny bilen tanyşdyrypdyr. Özem kabinetiň içinde şybygyny tütedip, iki-baka gezmeläp ýörşüne: «Siz hiý şeýle ýagdaýa gabat gelipmidiňiz?» diýip, sorapdyr. «Ýokda-ýok» bolşupdyrlar. Stalin: «Hany aýdyň, şu mesele barada siziň pikiriňiz nähili?» diýipdir.

Staliniň özi bir zat diýmezden ozal, öz pikirini aýtmaga hiç kimiň bogny ysmandyr. Ýagdaýyna düşünen Staliniňem olary uzak gynasy gelmändir. «Şonça ýyl şol ýerde oturyp, ondanam ölmän çykan bolsa, galan ömri özüne nesip etsin, halaly bolsun,

diýjek men-ä. Siz näme diýýäňiz...» diýipdir.

Stalin şeý diýensoň kim näme diýsin? «Dogry aýdýaňyz, ýoldaş Stalin, tüýs şeýle şol. Bizem şoňa goşulýas» diýşip, oturan ýerlerinde «goňkda-goňk» bolşupdyrlar.

O-da ýerine geçäge-de, öňünde ýatan hatyň ýokarky sag burçuna gyzyl syýaly galam bilen: «Sam sebe nakazal, otpustit» diýip, ýazypdyr. Gol çekipdir. Yzyndanam: «Egerde bir bendi ýeriň astyny üstünden ýeg saýyp, şol ýerde şonça ýyl ýatan bolsa, onda şol lageriň ýagdaýy dowzahdanam ýaman bolmaly, naçalnigem dowzahyň naçalniginden ibaly bolmaly däl. Ol terbiýelemekden geçen gaýtam bendilerde sowet hökümetiniň garşysyna ýigrenç döredýän bolmaly» diýip, «myhmanlarynyň» ýüzüne täzeden seredipdir.

Onuň eýýäm nähili netijä gelendigini, özlerinden nähili söze garaşýandygyny ýüzünden aňyp oturan generallaryň biri: «Lageriň soňky on ýyllykdaky işlerini jikme-jik barlamaly, naçalnigini jogapkärçilige çekmeli, ýoldaş Stalin...» diýipdir.

Stalin makullaýjylyk bilen baş atypdyr.

Şonuň bilenem maslahat tamam bolupdyr. Nijem bir ýyl bäri Sloweskiniň iň ýowuz lagerleriniň birinde,

sada, goja türkmen bilen naçalnik Baçinskiniň arasynda dowam edip gelýän başa-baş söweşiň soňy ine, şeýdip, Kremliň içinde, ýoldaş Staliniň hut öz goly bilen, bir garyp bendiniň peýdasyna tamamlanypdyr.

***

Gurt aganyň aýdyşy ýaly o zatlar hakykatdan-da bolupmy ýa lagerdäki bendileriň öz göwün-isleglerine görä, döreden rowaýatlarymy, ol belli däl, ýöne, Baçinskiniň ýazan hatyna gelen jogabyň yzysüre, lagere Moskwadan barlag toparynyň gelendigi, olaryň ur-tut Baçinskini işinden aýryp, gözegçilik astyna alandyklary, daşyny konwoýlap, aýratyn bir kamerada saklandyklary, işiniň bolsa suda geçirilendigi gyssagly suratda derňew, sorag-ideg işleriniň başlanandygy-ha çyn.

Wagty dolan hem bolsa, «derňew tamamlanýança» diýip, esasy şaýat hem ejir çeken hökmünde atamam saklapdyrlar.

Ýöne, Arntols bilen bolşy ýaly, atamdan olaryňam çolpularyna ilen zat bolmandyr. Baçinskiý bilen ýüzbe-ýüz oturdyp: «Şu adam saňa azar berdimi?» diýenlerinde-de: «Aý, hakyň kandadygyny Hak biler, Allahu akbar...» diýipdir. Oňa hiç kim düşünmänsoň ýene-de Gurt agany kömege çagyrmaly bolupdyrlar. Ol

terjime edipdir.

Muňa derňewçilerden beter, Baçinskiniň özi geň galypdyr. Çünki, bütin derňewiň dowamynda-da onuň esasy garşydaşlary atam däl-de, näçe ýyllap bile işleşen, arak içişen, çörek iýişen adamlary bolupdyr. Şolaryň iň höweseklerem goja türkmeni gynamaklygy özi buýrubam, şol iş üçin ýene-de özüni konwoýlykdan çykarandygy üçin Baçinskiden kine edip ýören Saşok bolup çykypdyr. Şu meselede berk dursam ýene-de konwoýlygyma, belki ondanam gowy işe geçirerler diýen tama bilen, ol şaýatlaryň hataryna goşulypdyr we Baçinskiniň atama eden sütemleriniň hemmesini, gözli şaýat hökmünde ýeke-ýeke aýdypdyr. «Şahta-da Nazarowy Baçinskiniň özi taşlatdy. Ol gaçmadam, gaçmaga synanyşygam edenok, ony konwoýlar iki golundan tutup zyňdylar. Hemmesiniňem aňyrsynda Nazarowy mugyra getirmek islegi ýatyr...» diýipdir.

Maddy-maliýe meselesinde hem birnäçe kemçilikler ýüze çykarylypdyr.

Ahyram geçirilen barlaglaryň esasynda sud edilmegi üçin, Baçinskini Moskwa alyp gidipdirler.

«...Oňa näçe ýyl kesilendigini, nirä iberilendiginä bilip bilmedik. Ýöne, suduň jaýyndan çykyp barýarka:

«Etdim-etdim, öz-özüme kast etdim. Egerde, hiç ýere hat ýazman, «gaçdy» edip goýberen bolsam, belki, bu güne düşmezdim. Ýöne, her niçik hem bolsa hakykatyň hatyrasyna aýdaýyn, goja türkmen ýagşy adam ekeni. Onuň arkasynda duran Güýç meniň arkamda duran güýçden kän güýçli ekeni. Men güýjüme daýanyp özümden kän güýçli güýç bilen synanyşan ekenim. Wo istine Allah akbar... diýenmişin» gürrüň welin, tä men gaýdýançam lagerde dilden düşenokdy – diýip, Gurt aga şol gezek dädem ikimize goşmaça maglumat hökmünde aýtdy. Soňundan ýene-de lageriň içki ýagdaýlaryna dolanyp geldi. – Ýöne, Baçinskiniň bir wagtlar Saşogy «samoohrankadan» aýrany bilen hiç zadyň düzelmeýşi ýaly, nökerleri bilen bilelikde Baçinskiniň ýygnalany, olaryň ýerine täze-täze adamlaryň belleneni bilenem lageriň tertip-düzgüninde üýtgän zad-a bolmady. Tertip-düzgünem öňküsinden beterleşmese gowulaşmady. Täze bellenen ýolbaşçylaram bir bada göz üçin gowy-gowy zatlary söz berenem bolsalar, barybir öňküleriň ýazylmadyk, ýöne däp bolup gelýän kada-kanunlaryny ýöretdiler. Öňküleriň goýberen ýalňyşlaryny gaýtalamazlyk üçin däl-de, bendileriň «dişlerinde et galdyrmazlyk» üçin, beýnilerinde: «Berkine tutsaň bularyň özlerinem şeýdip boljak ekeni»

diýen düşünjäniň döremezligi üçin, aşaklyk bilen olara öňkülerindenem has ýowuz daradylar. Saşogy bolsa alty aýdan soň: gaçmaga synanyşdy diýen meşhur bahana bilen atdylar.

Olar diňe Mämmede hiç zat diýip bilmediler. Derňew gutarandan soň ony derhal ugratmak bilen boldular. Çünki, oňa çykarylan netijäniň aşagynda Staliniň hut öz goly bardy.

Mahlasy, hemme ýerde, hatda erkinlikde-de bolşy ýaly, tutuş ulgam, syýasat üýtgemese ýalňyş ýol bilen barýan uly döwletiň içindäki haýsydyr bir edaranyň ýolbaşçylaryny çalşanyň bilen hiç zady üýtgedip bolmaýandygyna, bendiler ýene-de bir gezek göz ýetirdiler...»

31.

Atamyň azapdan dynyp, boşap gaýdandygy, sag-aman öýüne gowuşjakdygy üçin, bendiler hem-ä begenipdirler, hemem şeýle geň ykbally adamyň aralaryndan sogrulyp gidýändigi üçin gynanypdyrlar. Baçinskiniň hatyna jogap geleli bäri: «Goja türkmen gitse lageriň gyzygy gaçar, içimiz gysar...» diýşip ýörenleriňki dogry bolup çykypdyr.

Atam gaýdan gününiň agşamsy bütin lager özüni

sus alyp barypdyr. Baraklaryň birindenem, hatda «blatnoýlaryňkydanam» goh-galmagal çykmandyr. Hemmeler hemişekilerinden ir ýatypdyrlar, kyn turupdyrlar, sanawlara-da, işe-de ýaltalyk bilen çykypdyrlar, haýal-ýagal işläpdirler, hatda owkatlarynam göwünli-göwünsiz iýipdirler.

Şondan soňky ýekşenbe üýşmeleňlerinde-de näme hakda gürrüň etjeklerini bilmän, biri-birlerinden ýüzlerini sowşup, ýeňselerini tüňňerdişip ýörüpdirler. KWÇ-niň dagy telim günläp gapysyndanam barmandyrlar.

Şu zatlary bize gürrüň berip oturan Gurt aganyň özem, Reşit aga-da, onuň şägirtlerem, hatda Çumakdyr – Arntols dagam şol halda bolupdyrlar.

Gurt aganyň kemsinipler, belki-de, bilniksiz gabanjaňlyk bilen aýtmagyna görä, Tamara-ha: «Görgüli goja, gör, nähili ejir çekdi. Şol horluklardan soň indi ol erkinlikde-de uzak ýaşap bilmese gerek...» diýip, aglapdyram. Çumak bolsa: «Ýok, şol horluklardan ölmän çykan adam entegem köp ýaşar» diýipdir.

Howwa, atam babatda lagerdäkileriň hersi bir duýgyny başdan geçiripdir. Ýöne, susluk uzaga çekmändir. Hatda ähli duýgulary köneleşdirýän, azym-

azym şäherleri, beýik-beýik binalary ýumurýan, daglary eredip, derýalary guradýan, wagt atly hökmürowan närse hem goja türkmen baradaky ýagşy ýatlamalary bendileriň aňlaryndan aýryp bilmändir.

Ol gürrüňler soň rowaýata öwrülip, dilden-dile, agyzdan-agza geçip, lageriň durmuşynda ýaşamagyny dowam etdiripdir. Her kimiň şoňa meňzäsi, Hudaýa golaý durasy, soňky gelenler öňki oturanlardan eşidipdirler, gidenler baran ýerlerinde gürrüň edipdirler, netijede onuň taryhy Sloweskiniň ähli lagerleriniň, bütin GULAG-nyň çäginden çykyp, tutuş soýuza ýaýrapdyr.

«Ony entegem ýatlaryndan çykarmandyklaryna, mundan bu ýana-da çykarmajakdyklaryna, hatda bir sebäp bilen şol lager ýapylaýanda-da, döwletiň, belki-de, dünýäniň dürli künjeklerinde, bir döwür, bir ýerlerde, hudaýhon, jany berk bir türkmen gojasynyň bolandygy baradaky rowaýatyň dowam etjek ýörjekdigine, men edil, ertir Günüň dogjakdygyna ynanyşym ýaly ynanýan – diýip, Gurt aga şol gezegem aýtdy, asyl soň-soňlaram, biz ýigit çykanymyzdan soňam gabat gelen ýerinde gaýtalady ýördi.

Howwa, şol gezek Gurt aga sözüni tamamlan şekilde

«öwhüldäp» uludan demini aldy-da, häliden bäri durşy bilen gulaga öwrülip oturan dädemiň ýüzüne çiňerildi. «Howwa, Mustapa beg. Şolar ýaly boldy bu zatlar. Gözüň bilen görmeseň yananar ýalam däl. «Adam başy daşdan gaty» diýleni çyn ekeni. Ýetmese özüňi ajalyň eline eltip berip bolanok ekeni. Mämmediňkem şeýle boldy. Görmedigi görde galdy. «Ahyret azaby diýilýänem şondan aýylganç dälmikä diýýän...» diýdi. – Içini mazaly egsen adam hökmünde arkan düşüp, ýeňsesini goşa ýassyga berdi. Tüsseden ýaňa garalyp giden, üç sany egri-bugry ýogyn agajyň üstüne atylan ýylgyn kepbelerden ybarat petige seredip ýatyşyna çiginlerini tisgindirip ýene bir gezek uludan sowuk demini aldy-da, başdaky haýyşyny gaýtalady. – Ýöne, wagty gelip, özünden-özi dil ýaraýmasa, ýaňky zatlar barada ýanynda agzaýmaň. Soraýmaň. Halamaz. Menden eşidendiňiz-ä, asylam aýtmaň. Gaty görer...»

Režissýor ýerinden turdy. Gerinjiredi. Otagyň içinde iki ýana gezmeläp ýörşüne elleri bilen maşk etdi.

– Dädem ikimiz Gurt aga bilen hoşlaşyp, öýe ugranymyzda ýaňy bir daň saz beriberen ekeni. Sabanyň serginine digdenekleşip barşymyza öýe golaýlaberenimizde – elbetde, oglanlyk edip agzyndan sypdyraýmasyn, diýendir-dä – dädem sag eliniň aýasyny

şyrdaklyja kelläme goýdy-de: «Ýaňky eşiden zatlaryňy ataňa aýdaýmagyn, bomy» diýdi. Onam az görýän ýaly garaçyny bilenmi ýa meni birazajyk gorkuzmak üçinmi soňundanam bäş-üç agyz sugşurdy. – Beýle gizlin saklaýan bolsa bir emmasy bardyr. Hökümetiň gadagançylygy bilen bagly bolmagam ahmal...»

Ol wagtlar elbetde, uly-kiçi hemmäniň kalbynda düýn-öňňinjik başlaryndan gara ýel ýaly geçip giden tutha-tutluk ýyllarynyň salan gorkusy entek-entekler bardy. Gögele çagadygyma garamazdan, şol duýgy mende-de bardy. Şonuň üçinem, dilime buýrup bilmän, atamy ýene-de bir belanyň üstünden eltäýmäýin, diýen pikire uýdum-da: «Bor däde» diýdim.

Şyh Mustapa ýerinden turdy-da, ellerini her ýan gerip, aýaklaryny abşardyp, uzynly gijäni şöwür çekip geçiren adama mahsus ýadawlyk bilen, göwresiniň ähli agzalaryny herekete getirip, hatda ýüz-gözüne çenli üýşürip-çaşyryp, uzyndan-uzyn, süýjüden-süýji pallady. Şonda onuň üstüni ösgün murt basan agzy çaýyrlygyň içinde möjege gurlan gapana meňzedi. Şondan soň ol ýene-de ýerine geçip oturdy. Arzan bahaly myhmanhananyň çüýleri gowşan, abatlandyrylyşa mätäç agaç krowadynyň «jygyldysyna» gulak asyp, oýkanjyrap oturyşyna ýüzüme seredip «ýyrş» etdi.

O ýüzüne seret:

Men elbetde ýadapdym. Onuň özem ýadapdy. Ikimizem uky bürüp alyp barýady. Ýöne, Şyh Mustapanyň gep salgyna görä, gürrüňçilik entek doly tamamlanmandy.

Şonuň üçin menem gaty bir inçe bolmadyk göwrämi kak towlan ýaly oňurgamyň daşyna oram-oram etdim-de, agzymy onuňkudanam giň açyp, uly lezzet bilen palladym. Agzymy-burnumy ýerli-ýerinde goýup ýetişmänkämem:

– Aýdyber, aýdyber. Munça bolanyna görä yzynam eşideli. Gürrüniň guýrugynda pyçak döwmäli – diýip, tutuş göwräm bilen «hababaýlap» oturyşyma aýtdym.

32.

– Aýtsam, o zatlar-a şeýle bolupdyr. Nesibesi çekibem atam öýüne gaýdyp gelipdir. Aýdyp geçişim ýaly bizem ataly bolduk, öýümiz ýaşulyly boldy. Atam öňküsi ýaly uly iliň ýagşysyna-ýamanyna ýarap ugrady. Ýöne, onuň ýurdy, halky, şolar ýaly galynmaz güne salan sowet hökümetine, döwlet ýolbaşçylaryna bolan garaýşy, şolar babatda özüni alyp barşy welin gaty düşnüksizdi – diýip, Şyh Mustapa sözüni dowam etdirdi. – 1953-nji ýylyň 5-nji martynda Stalin ýogaldy.

Hemmeler agladylar.

Atamam aglady.

Biz-ä o wagtlar oňa sorag bererden entegem oglanrakdyk welin, ýöne, dädem durup bilmän: «Iliňk-ä düşnükli welin, sen näm-ä aglaýaň? Ol seni nähak türmä basdy, şonça ýyl lagerde oturtdy, diýdi. Atamyň jogaby nagt boldy. «Gerek bolandyr, basandyr. Basandyram, çykarandyram».

...Şondan soň Staliniň ornuna Hruşew geçdi. Dört-bäş ýyldan soň onuň şahsyýet kultuny paş etdi. Köp adamlar muny ýokuş gördüler. Atamam şolaryň biri bolup çykdy. «Häý, bigaýratlar, dirikä-hä murtunyň bir gyly gymyldanda girere deşik tapanokdylar, indem... Häý, dünýe, dünýe...» diýerdi.

Hruşew welin Stalini tankytlany bilenem oňmady-da, ähli ýerden onuň suratlaryny, adyny, ýadygärliklerini aýyrtdy, içinde onuň keşbi bolan pýesalary, kinofilmleri ýatyrtdy.

Moskwada başlanan şol medeni ýykgynçylyklaryň bir ujy bir gün biziň şäherçämize-de gelip ýetdi.

Mekdebimiziň öňünde ir döwürden bäri Staliniň Lenin bilen gürleşip oturan heýkeli bardy. Bir gün

agşamaralar goltugy gaýyş bukjaly üç-dört adam ýüzlerini garaňka tutup geldiler-de, ýanlary bilen alyp gelen işçilerine buýrup, Stalini boýnundan syrtmaklatdylar. Şolar bilen deňine diýen ýaly ýetip gelen Torruk aganyň «pyt-pyt» traktoryna süýredibem ýykdylar. Stalin çiňarkan gaýtdy. Ýadygärligiň düýbüne düşelen betona degip, onuň kellesi çym-pytrak boldy.

Leniniň ýeke özi somalyp galdy. Näme hakda gürleşip oturandyklaryny-ha öňem bilýän ýokdy welin, indi kim bilen gürleşip oturanam belli däl.

Ol wagt mekdepde okuw-a ýokdy welin, barybir ondan-mundan okuwçam ýygnandy, uly adamlardan geleni boldy. Bu ýagdaýa hemmeler geň galdylar. SSSR ýaly uly döwleti özüniň atamyňky ýaly kiçijik gysymynda saklan, Gitler ýaly ganhoryň hötdesinden gelibilen adamy ine indi nädip ýörler.

Edil şol wagtam tötändenmi ýa eşidip geldimi, ýerden çykan ýaly bolup atam peýda boldy. Bolan hadysany görüp, onuň ýüzi duw-ak boldy. Özem durşy bilen saňňyldy.

Men ylgap baryp onuň syýnyndan ýapyşdym. «Ýör, ata, gideli» diýdim.

Ol maňa ünsem bermedi. Hemmeler dagaşýançalar

bir çetde içini tutup, ýüzüni çytyp oturdy. Soňam ýuwaşlyk bilen ýerinden turdy-da, ýadygärligiň ululy-kiçili, çaşyşyp ýatan bölejikleriniň arasyna girdi. Seýikläp täzeden dikeltmekçi bolýan ýaly, ýeke-ýekeden eline alyp sallarlap, biri-birine sepläp gördi. Oturyp bir zatlar okady. Ahyram Staliniň bir taý murtuny eline aldy-da: sesini sandyradyp maňa ýüzlendi: «Ýör oglum, gideli...».

Şol wagt men on bäş ýaşlarymdaky ýigdekçedim. Hemme zada akylym ýetýädi. Ýöne, özüne şeýle zulum eden adamyň ýeke bir ölümine däl, eýsem ýadygärliginiň ýumrulmagyna-da şeýdip, gynanyp durşuna welin, ýene-de düşünip bilmedim.

***

Bilşiň ýaly Staliniň yzyny tekizlemek çäreleri onuň bilenem çäklenmedi. Galan zatlary bir ýüzli edensoňlar, jynlary onuň kitaplaryna düşdi.

Tomusky rugsat döwri bolsun gerek, günortanyň tüp yssysynda, hemişekije endigimize görä, atam ikimizem dädemiň soňky salan täze jaýynyň iň törki otagynda içerini garaňkyradyp süýji uka gitdik.

Giç öýlänler mazaly ukymy alyp turdum. Görsem atam ýok. Herimiz bir dulda süýnendigimiz üçin, men

onuň turup gidenınem aňmandyryn. Ilk-ä o jaýlaryň birinde namaz okaýandyr öýtdüm, namazlygynyň ýerindedigini görübem, aýak ýoluna çykandyr, häzir geler, diýdim. Ýöne, ol geler ýerde gelmedi. Menem gury gorsanyp ýatanymdan daş çykaýanymy kem görmedim. Bosagadan ätleýşim ýalam burnuma tüssäniň, haýsydyr bir ýanygyň ysy urdy. Bir ýerlerden gykylyk, galmagal eşidilýän ýaly boldy. Daş-töweregime garanjakladym. Enem dagam salkynrak jaýlaryň birine girip ýatan bolsalar gerek, howluda hiç kim ýok. Onsoň diňşirgendim. Ysyrgandym.

Görsem, mellegimiziň aýagynda bir üýşmejik kitap burugsap dur. Ýöne, ýalynlanok. Golaýyna barsam köpüsiniň gyrasy ýanypdyr. Garalypdyr. Sähelçe şemal öwüsse-de, köräp, gyzaryp gidýä, töweregine owunjak uçgunjagazlar syçradýa.

Birdenem eşidilýän galmagal güýjerledi. Köneje, özara gelen netijämiz boýunça basym bütinleý täzelenmeli haýatymyzyň üstüne çykyp seretsem, ses Medeniýet öýi tarapdan gelýä. Lemmerlenip göterilýän ullakan, gara tüsse-de, äpet aždarha dek towlanjyrap, dik asmana göterilýä.

Şol ýerde etrap kitaphanasam bardy. Men şony ot

alandyr öýtdüm. Haýatyň birneme beýigräk ýerine çykdym welin, tüsse kitaphananyň içinden däl-de, gapysynyň agzyndan çykýa. Ýöne, ony öçürýän ýok. Ýangyn söndüriji maşynlaram görnenok. Gaýtam, Medeniýet öýüniň garawuly hem bagbany bolup işleýän Şiri agamyka diýdim, bir adam eli çarşakly aýagaldygyna ody gorjaýa, ölçerýä, köräberse öwdäp-öwdäp, biri-biriniň üstüne sowurýa-da, tutaşdyryp goýberýä.

Daş-töweregem tomaşakärlerden doly. Hemmesiniňem ýüzi açyk. Şadyýan. Belki, atamam şol ýerdedir, diýen pikir kelläme gelendenem, böküp ýere düşdüm-de, şol ýere gitmek maksady bilen öýe girip köwşümi geýip çykdym. Ýolugra kölegede duran setilden alyp, bir jüňňül suwam içdim. Howludan çykmaga hyýallananymdanam haýatyň aňry ýüzi bilen, girelgä tarap içi bir zatlardan doly köneräk kendir halta göýä howadan barýan ýaly süýşüp gelýä. Özem alaburugsy.

Diňe girelgäniň agzynda pete-pet gabat gelenimizden soň, men haltanyň aşagynda atamyň bardygyny görüp galdym.

Pahyryň burny ýere degäýjek bolýa. Maňlaýyndan joralanyp akýan deriň galdyrýan öljümek yzyny

yzarlasaň, göni oduň ýanýan ýerine barjakdygyny şek-şübhe ýok. Arkasy bişýämi ýa has ornaşykly goýjak bolýamy, aram-aram durýa-da, «liňk» edip, haltasyny silkip goýberýä.

Howla girişi ýaly ol ýüzüme-de seretmän: «Turduňmy oglum?» diýdi-de, saga sowuldy. Aýakdaky tüsseleşip ýatan kitaplaryň ýanyna bardy-da, arkasyndaky haltanam düşürip, şolaryň üstüne silkdi.

Köýneginden çykýamy ýa tenimi, bir görsem ýagyrnysam tüssäp dur. Ýüzi-gözi dagy edil tümden çykandakysyndanam eýmençmikä diýdim men-ä. Edil, tagma basylan ýaly dag-dag. Besse-besse. Aýalary, elleriniň arkasy, barmaklary, goşarlary sypjyryk-sypjyryk. Döşünden çykyşyp duran sarymtyl çöpürler, bileklerindäki tüýler, gaşlary, hatda kirpiklerine çenli çirkizilipdir-de, uçlary towlanjyraşyp durlar. Bolup durşundan dogrusy men-ä birazajyk gorkdumam. «Ata, bolup gelşiň nähili? Näme boldy? bular näme?» diýdim. «Kitap» diýdi. «Kitapdygyny görýän. Bulara näme boldy? Kim ýakdy? Ýa ýangyn boldumy?» diýdim. «Ýok, ýangyn bolanok. Özleri ýakýalar». «Näme üçin ýakýalar». «Sebäbi bulary Ysdalyn ýazanmyşyn. Kim ýazanda-da kitap – kitap bor-a...»

Tüsseläp ýatan kitaplara gözümiň gytagyny aýlasam, olaryň käbiriniň daşy doly ýanyp ýetişmändir. Gyzyl liderin bilen sahaplanan göwrümli kitaplaryň ýüzüne dogrudanam basma bürünç harplar bilen: «I.W.Stalin, Saýlanan eserler... pylanynjy tom» diýlip ýazylan ekeni.

...Soň eşidip otursam, atam menden öňräk oýanypdyr-da, ýazylyp gelmek üçin daş çykypdyr. Çykyşy ýalam kitaphana tarapdan gelýän gyk-bagy eşidipdir, tüssäniň ysyny alypdyr, onuň dik asmana tarap göterilenini görüpdir-de, «Ýa, Allah!» diýip şol tarapa ugrapdyr. Tom-tom kitaplaryň ýanýanyny görübem, kimiňkidigini, nähili kitapdygynam soramandyr-da: «A-how, hiý kitabam bir ýakylarmy» diýip, urupdyr özüni oduň içine. Hä diýmänem ýarysy ýanan, ýarysy ýanmadyk, ýa daşy ýanyp içine doly geçmedik birnäçe kitaby goltuklap çykypdyr. Olary bir gyrada goýup, ýene bir tapgyryny alyp çykypdyr. Hemmesini bilelikde ýektaýynyň syýnyna salybam arkasyna atypdyr-da, öýe tarap ýegdekläp gaýdypdyr. Olary eýýämhaçan ýarysy ýanmana ýetişen ýektaýy bilen bilelikde howlynyň içine döküp, öýden halta alypdyr-da, ikinji gezegem gidipdir.

Şol gezek gaýdyp gelende-de, gädigiň agzynda maňa gabat gelýä.

Ýaňky aýdyşym ýaly bäş-üç agyz gep alşanymyzdan soň ol tüssäp duran haltasyny goltuklap ýene-de gitmäge hyýallandy.

Men kyn güne galdym.

Nireden, kimden eşidenini, ikisiniň nädip tapylanyny bilemok, hern-ä şol pursat bagtyma biri-biriniň söbügini sydyrdyp ilk-ä dädem, yz ýany bilenem Sünnet geläýdi. Özlerem «Hasda-has».

«Kakaň-a şeýdip ýör welin, ýene-de bir belaň üstünden baraýmasyn» diýip, biri towuny ýetiren bolsa gerek, dädemiň bolup gelşi aý, gaty gazaplyd-a!..

Ol gädikden ädişi ýaly, heniz howludan çykyp ýetişmedik atamyň öňüne böwet boldy. «Nirä? – diýip, ulyili bilen gygyrdy. Soň köräp ýatan kitaplara tarap baş atdy. – Bylaň näme? Näm etjek sen bylary?..»

Men dädemi henize çenli beýle halda görmändim. Atam bilen-ä ol asylam sesini gataldyp gepleşmeýärdi. Bize-de näme diýse-de ýuwaşlyk bilen aýdýardy.

Atamyň welin şol bir bolşy. Özüne bir zat diýilýändirem öýdenok. Dädemiň ýüzüne-de seredenok. Mugallymyndan käýinç alan okuwçy ýaly müzzerilip durşuna ahyram ýuwduna-ýuwduna, bölüp-

bölüp: «Şulara-ha Mustapa beg kitap diýýäler. Özem patyşalyk kitap. Uly bir döwleti edara eden adamyň kitaby. Bu eden işi üçin entek Şiri neşäň özünem ýakarlar. Bu ýerde ýakmasalaram dowzahda ýakarlar – diýdi. – Allahu akbar!..»

Atamyň aýdan şojagaz sadaja sözleri dädemi birhili özüne gelen ýaly etdi. «Şiri neşäň nä dahyly bar bu zatlara, ol bir ýumuş oglany, kesewi...» diýip, tas içinden diýen ýaly pyşyrdady-da, usullyk bilen aşak çökdi. Atama «herrelendigine» puşman edýändigi, utanýandygy daşyndanam bildirip durdy. Tisgine-tisgine uludan demini aldy. Bir ýerden gara çöňür tapyp ýer gorjady. O-da şo-ol, «şart-şart» döwüldi durdy.

Atam şondan soňam «otly harmana» iki gezek dagy gatnady. Ikisinde-de, arkasy ýükli dolanyp geldi. Aňyrda alar ýaly zat galan däldir-dä, şondan soň ýarysy ýanan kendir haltasyny bir gyra oklap goýberdi: «Allahu akbar...».

Indi bir çöker, dynç alar, maňa ýüzlenip: «Bar oglum, eneňe aýt, çaýjagaz demlesin, ikijigimiz oturyp ýadawlygy çykaraly» diýer öýtdüm.

Emma ol beýtmedi. Halas eden kitaplarynyň ýanyna bardy-da, agzy bilen «üfleşdirip», eli bilen kakyşdyryp,

olaryň öçenlerini külden arassalaşdyrmaga, entegem köräp duranlaryny öçürmäge başlady. Elden geçirenjelerini bir gyrada rejeläp goýdy.

Henizem aşak bakyp, ýer çokalap oturan dädemem şondan soň sessiz-üýnsüz ýerinden turdy-da, baryp, atama kömekleşmäge durdy.

Hööküme garaşýan günäkär ýaly bir gyrada sömelişip duran Sünnet ikimizem baryp olara goşuldyk.

Bu eden hereketleri üçin biziň hiç birimizem atama hiç zat diýip bilmedik.

***

Garaçyny bilen jan çekendigine, garamazdan, aradan ençeme wagt geçse-de, inçe tama bilen hernäçe garaşsa-da, atamyň ol kitaplaryny gerekläp gapydan gelen-ä bolmady.

Il içinde aýdylyşy ýaly, her zat öz möwritini ötürensoň durmuş sahnasyndan ymykly düşüp gidýän ekeni. Oňa yza dolanmak ýok ekeni.

Diňe, binýady bakylyga, adamzadyň müdimilik kanunlaryna, Biribaryň kada-kanunlaryna esaslanyp ýazylan zatlar baky ýaşaýan ekeni. Syýasat bilen döredilen eserler, syýasat bilenem gidýän ekenler.

Eýesiniň ölen güni o-da şonuň bilen bilelikde gabra girip, gelmeze gidýän ekeni.

Staliniň kitaplaram şeýle boldy. Olardan atamyň tamasy çykmady. Gitdi. Özem gidişleýin gitdi.

Atam welin şonda-da ýalňyşandygyna düşünmedi. Gaýtam, indi «akyr-ukur» salynýan köne kümejigimiziň içinde özüne ýer tapynan kitaplarynyň hallaryndan habar almak üçin, mahal-mahal baryp, gapdallarynda çommalyp oturyşyna uly umyt bilen: «Gowy kitaplaryň gadyry müň ýyldan soňam bilinäýýämişin» diýerdi. Çaňlaryny kakyşdyryp, öl mata bilen daşlaryny süpürişdirip, ýene-de öz ýerlerinde goýardy.

Şol kitaplaryň howlymyzdaky köneje kümeler, hatda jaýlara, haýatlara çenli ýykylyp, ählisi täzeçe gurlandan soňam sowujak «kladonkalaryň» biriniň bir burçunda rejelije durandyklaryny bilýän. Belki, göwni üçindir, şol kitaplar barada ýokuş söz aýdan ýa olary ýükürgenen ýekeje adamam biziň hojalygymyzda bolmady. Hatda ýüz-gözlerini küljerdişip, şol kitaplary ondan-oňa göçürenlerinde-de: «Şü artyplar nämä gereg-ä» diýen tapylmady.

Halkyň hal-ýagdaýynyň gowulaşmagy bilen, uly iliňki bilen bir hatarda biziňem güzeranymyz gowulaşýady.

Howlymyzam soň-soňlara çenli üýtgedi gitdi oturdy. Üzüm dalbarlarymyzam gyrmyzy bägülleriň oturýan ýerlerem üýtgedildi.

Şol zatlar bilen bilelikde maşgalamyzda, öňki agyr günleriň azabyny çekip görmedik, tosun, täze bir nesliň tapgyr-tapgyr ýetişmegi özüniň aradan çykmagy bilen, könäni ýatladýan köp zatlar, şol sanda atamyň kitaplaram gürüm-jürüm boldy.

Şyh Mustapa hamala menden rugsat soraýan ýaly ýüzüme köp manyly seretdi.

– Atamyň Staline bolan garaýşy doly düşnükli bolar ýaly, şol mesele boýunça saňa ýene bir zat aýdaýynmy?

– Aýt, aýt...

– Ol wagt Sünnet ikimiziňem birkemsiz jahyl çykan döwürlerimizdi. Sünnet-ä eýýäm uniwersitetem tamamlap gelip, dädemiň hojalyk müdiri bolup işleýän mekdebinde biologiýa boýunça mugallymçylyk edýädi. Men öz ugrumdan Moskwada okap ýördüm.

Bir gezek gyş kanikulyna gelenimde maýylrak günleriň birini saýlap men-ä bägüllerimiziň düýbüni depdim, atamam üzüm gaýçy bilen baldaklaryny çyrpdy.

Günortanlyk ejem börek bişirdi. Atam ikimiz nahara oturanymyzda: «Öýde wagty bir görüp ganaýyn oglumy» diýip, ejem gapdalymyzda oturdy. Indi mazaly hereketi haýallan enemem şeýtdi. Nahardan soňam: «Indi ataly-ogul bolup arkaýyn sakyrdaşyberiň» diýşibem, boşadan gap-çanaklarymyzy ýygnaşdyrdylar-da, çykyşyp gitdiler.

Gyş güni bolansoň biz ýatyb-a bilmedik, ýöne, gümür-ýamyr edip otyrdyk.

Şonda men çemini tapyp: «Ata, men senden bir zat sorajak...» diýdim. «Sora oglum, sora. Iki zat sora» diýdi. «Sen tüweleme köp ýaşadyň. Enşalla ýene-de ýaşarsyň. Özüňem şu ömrüňde köp wakalary başdan geçirdiň, köp-köp döwlet agdaryşyklarynyň şaýady bolduň. Nikolaýdan başlap Kerenskiý, Lenin, Stalin, Malenkow, Hruşew, Brežnew ýaly patyşalary gördüň. Ykdysady, syýasy taýdan olaryň hersiniň özboluşly ýörelgeleri bolupdyr. Taryhdan Nikolaý patyşa öz imperiýasyny giňeldipdir. Kawkaz döwletlerini, Orta Aziýany basyp alypdyr. Buržuaz-rewolýusionerler ony agdaryp, wagtlaýyn hökümet döredipdirler, ornuna-da Kerenskini goýupdyrlar. Lenin onam aýryp, ýurtda sowet häkimiýetini berkarar edipdir. Bu – döwlet agdaryşyklary Lenin halk üçin dürli dekretler, kada-

kanunlar çykarypdyr. Ol ölensoň ýerine Stalin geçipdir we ýekebara hojalyklary kolhozlara birikdiripdir, baýlaryň ýer-suwlaryny ellerinden alyp, özleriniňem hersini bir ýana sürgün edipdir, ýurtda tutha-tutluk döredipdir, özüň ýaly Hudaý diýip ýören bigünä adamlary basypdyr. Sibire sürgün edipdir. Soň ýer ýüzüni «faşizm» belasyndan halas edipdir, Malenkow az wagtlyk hem bolsa – on-a biz özümizem bilýäs – ýeňil senagaty ösdürmekde köp işler alyp bardy, köp adamy türmelerden boşatdy. Hruşew Staliniň şahsyýet kultuny paş etdi, ýurtda maýylganlyk döretdi, halka mekgejöwen ununy iýdirdi, köp gepliligi, badyhowalylygy bilen özüni dünýä tanatdy. Ine, indem nejembir ýyldyr Brežnew gaşyny Oguljuma daýzaň gaşy ýaly edip pezzerilip ýör. Indi sen maňa aýt, şolaryň haýsy gowudy?..» diýdim. Atam köp garaşdyrman: «Murt» diýdi. «Näme üçin?» diýdim. «Ýeke geplidi. Ýalan sözlänokdy. Aýdan sözüniň yzynda durýady. – Atamyň dili açylan ýaly boldy. – Ultumatymy dagy ýekeje gezek berýädi. «Keliň döwründe welin o zatlaryň sany ýitdi...»

33.

Ara azajyk böwşeňligiň düşendiginden peýdalanyp, men režissýora häliden bäri beresimiň gelip oturan soragymy orta atdym.

– Ýitikleriňizden nätdi, derek boldumy? Ýa bolmadymy?

Berjek jogabynyň täsirini ýüzümden aňmakçy bolýan ýaly Şyh Mustapa gözlerimiň içine çiňerildi.

– Bolmady. Ýöne, atam-a tä ölýänçä olaryň ykballary barada ynjalyksyzlandy ýördi. «Gaçan bolsalar, gözlärdiler, agtaryp şu ýerlere-de gelerdiler, iň bolmanda aşaklyk bilen sorag-ideg ederdiler. Bu aralykda başga-başga zatlar ýatandyr. Bela hökümetiň özündedir. Bir sebäp bilen ýoklandyr-da, gizleýändir...» diýerdi.

Şolar ýalyda enem, Gülnäz gelnejem, Dürli gelnejem dagy aglaşardylar.

Donuny çümre bürenip, ejemem olara goşulardy.

Öňki ýaly atam indi olara: «Goýuň, aglamaň» diýip bilenokdy. Çünki, wagt kän geçipdi, onuň özüniňem umydy üzüleňkirläberipdi, naçarlaryna haýbat atara indi dogrusy onda kuwwatam galmandy. Iň ýamanam ýüreginiň ysgyny gaçypdy.

Bir wagtlar dädemiň uruşdan gelensoň agalaryny gözläp o ýan, bu ýan ýazyşy ýaly, naçarlarymyzyň nalyşlaryna dözmän, Hruşewiň maýylançylygyndan soň men özümem ýokarylara köp ýazypdym.

Moskwada okap ýörkäm-ä degişli edaralara, arhiwlere öz aýagym bilenem barypdym. Sorag-ideg edipdim. Baran ýerimdenem: «Size öň jogap berlipdir, şondan başga maglumat bizde ýok» diýen ýaly barymyzy bizar eden şol bir jogaplardan başga söz eşidip bilmändim.

Atam welin, şondan soňam ogullarynyň ölendiklerini boýnuna almady. Alasy, umydy elden beresi gelmedi.

Halys bolmajagyna gözi ýetenden soňam: «Egerde nesibeleri çekip gelseler-ä geleni, gelmeselerem birdenkä ýogalan bolup, özleri ýaly merhumlaryň atasynda aýatsyz-töwirsiz kemsinişip, müzül bolşup ýören bolaýmasynlar» diýdi-de, dädeme ho-ol, birwagtlarkysy ýaly pata däl-de, ýene bir gezek sadaka bermeklige rugsat berdi. Eneme-de: «Gelinlere aýt, gelenleriň öňünde aglaýmasynlar. Sadakada ses edilýän däldir. Ýogsam ogullarynyň patasyny alýandyrlar öýderler» diýdi.

Şol umydygärlik terbiýesiniň netijesinde atamyň özem, enemem, gelnejelerimem, dädemem, tä ölýänçäler Omar kakam bilen Osman kakamdan tamalaryny üzmediler. Olaryň yzlarynda galan çagalaram üzmediler. Sünnet ikimizem olaryň tamakinçiliklerini deň bölüşdik.

Men özüm-ä heniz-henizlerem, heran-haçan, ir ertir, giç agşam, hususan-da bimahal çaglary gapy kakylsa, göwnüme: «Men pylanydyryn, pylan ýerden gelip pylan ýere barýan, ýöne, şu ýerde inilerimiziň biri barmyşyn diýip eşitdik-de, sowulaýdyk» diýip, şolaryň ikisem birden geläýjek ýaly, gezek-gezegine boýnumdan dolap alaga-da: «Wah, doganjygymyň çagajygy» diýip, ýüzümden-gözümden ogşaberjek ýaly bolup dur...

Režissýor sähelçe sägindi welin, men ýene-de ara sorag sokdum.

– Olaryň yzynda galanlary nätdi? Ykballary nähili boldy? ile-güne goşulyp gitdilermi?..

– Ýaňky aýdyşym ýaly Begnazar daýymdan-a nyşan ýok. Patasy alnanda: «Begnazaryň agysyny aglara yzynda oturan maşgalasy ýok, ogly-gyzy ýok diýip, hemmesine derek enemiň özi aglady. «Öz ilinde ýar söýmän, ýat illerde gara ýeri çugan dogan, bu dünýeden namyratja geçen dogan» diýip, onuň üçin ýörite ýas aýdymlaryny aýtdy.

Şanazar daýymyň yzynda ýadyňa düşýän bolsa Mähek atly bir gyz galdy diýdim, Şemşat daýzam ana, şojagazyny saklap oturdy. Kakasynyň patasy alnanda on iki ýa on üç ýaşlaryndady. Gözüniň ýaşyny

bulduradypjyk hyzmat edip ýörşi henizem gözümiň öňünde. Aýdyşlaryna görä ol Şanazar daýym bilen bir almany iki bölen ýaly ekeni.

Şol gyz ýurda belli, ökde hirurg bolup ýetişdi. Medisina ylymlarynyň doktory diýen ada eýe boldy. Köp adamy ölümden halas etdi. Alkyşlar aldy. Özem birsyhly dädesini ýatlap sadaka berdi ýördi. Ol häzirem bar. Ýöne işlänok. Pensiýede.

Omar kakamdan ýaňam aýtdym, Hojanazar atly bir ogul, Maral atlam bir gyz. Osman kakamdan bolsa Şeýda atly ogul galdy. Aýallary Gülnäz ejemdir Dürli ejemem atamyň telim gezek, ak ýürekden rugsat berendigine garamazdan, Şemşat daýzam ýaly ärleriniň ojaklaryny saklap, ýollaryna garap oturdylar. Çagalaryny urşuň kynçylykly ýyllaryndan, açlyklaryndan alyp çykdylar. Öý-işik edip, ile-güne goşdular. Hemmesini ýokary bilimli etdiler.

Olaryň häzirem abraýly hökümet edaralarynda işleşip ýörenlerem, hormatly dynç alyşda oturanlaram bar.

Gülnäm ejemdir Dürli ejemiň özleri bolsa, ýan ýoldaşlarynyň ýoluna garaşmaklaryny tä iň soňky demlerine çenli goýmadylar. Ir ertir, giç agşam, irmän,

arman, gapylaryna çykyp, demir ýoluň «dükürdisine» diň sala-sala, duralgasyna tarap baka-baka gözlerine gan öýdürdiler. Şol bir umydygärlikleri bilenem «üýtgedip gurmak» döwrüniň öň ýanlary dünýelerini täzelediler.

Men-ä ol wagt ýanlarynda ýok welin, gören gözleriň, eşiden gulaklaryň aýtmaklaryna görä, Gülnäz ejem öljek wagty: «Omary men o dünýeden nädip taparkam, niredediginem-ä bilemok» diýip, kükregine urupdyr, «ah» çekipdir.

Olar ogul öýlendirenlerinde, gyz çykaranlarynda atamam bardy. Boşap gelenine ýaňy bir bäş-alty ýyl bolupdy. «Şu zatlaram görmek nesibämde bar ekeni» diýip, Gurt aganyň ýanynda gözüne ýaş aýlap duranyny bilýän. ol özüniň ilkinji çowluklarynam şol agtyklaryndan gördi.

34.

Gürrüňçiligiň soňuna syrygyberenini aňdym-da, esasy soraglarymyň ýene birini dile getirdim.

– Ataň onsoň şeýdip, tümde oturan ýyllary barada hiç zat aýtman, ähli syryny öz ýany bilen alyp gidiberdimi?

– Tas şeýle bolupdy. Ýöne, herki zadyň öz wagty bar, diýleni. Umuman, şol syry ýany bilen alyp gitmeli

däldigine soňabaka özem düşünen bolsa gerek, bir gün süýr günortanlar üzüm dalbarymyzyň aşagyndaky agaç sekiniň üstünde atam, dädem, Sünnet, dördümiz ondan-mundan mesaýy gürrüň edip otyrkak, atam ahyry atyma geldi.

Men ol wagt tomusky dynç alşa gelipdim. Howa yssy. Bu wagtky ýaly salkynladyjy enjamlar ýok. Elýaglygymyň dagy derrew öl-myžžyk bolýa. Polotensa ulansaňam süpürine-süpürine ýüzüň sürlen ýere dönýä.

Sünnet dagynyň aýtmagyna görä, golaýda Gurt aga-da ýogalansoň, men okuwa gidenimde, atamyň erbet içi gysýamyşyn. Öňküsindenem beter halys dymma bolaýýamyşyn. Gelenimde bag-bag açylýanyn-a aýtmasalaram bilýän. Şol wagt ol hemmämizi geňler galdyryp geplemsek bolýa. Kä gijeler dost-ýarlarymyňka oturylşyga gitsem dagy tä, gaýdyp gelýänçäm sekiniň üstünde aýagyny sallap, ýoluma garap oturandyr. Görüp begener. Şol aralykda-da dünýäň soragyny berer. Gürleşer. Diňe meniň irkiljiräp ugranymy görenden soň: «Ýat oglum onda, dynjyňy al» diýip, ýanymdan turup gider.

Ýeke meniň däl, hemmämiziňem daşyny gallaşyp oturanymyzdanmy, nämemi, şol gezegem atamyň dili

açyldy. Näme sorasaňam bildiginden aýdyp otyr. Bir wagtky dymmalygyndan dagy nam-nyşan ýok.

Bir görsem dädem-ä gyşarylyp ýatyşyna tirsek ukusyna gidipdir. Sünnetem: «Pursatdan peýdalanan» diýen manyda maňa baş atýa-da, eňeginem atama tarap «ümläp goýberýä. Öňden gepleşip goýşumyza görä, bu onuň: «Bol, tüm barada sora, häzir sorasaň aýdar, açyldy» diýdigi.

Bu meselede biz öňem köp synanyşyk edipdik.

Megerem, tümdekä öwrenen bolsa gerek, atamyň bir endigi bardy, ýagny, ýatanda, esasanam gündizlerine bilegini gözleriniň üstüne goýup, bir aýagynam beýleki aýagynyň üstüne atyp ýatardy.

Egerde ukuda däldigini bilsek, şolar ýalyda Sünnet ikimiziň birimizden-birimiz ýuwaşlyk bilen: «Ata, sen beýlede Gurt aga bilen bile bolduňmy?..» diýip, bile-bile aňyrsyna geçýän soragymyzy bererdik. Ol bolsa şol ýatyşyny üýtgetmän: «Hm-m...» ederdi-de, entegräkdenem beýlesine agdarylyp hor çekip başlardy.

Elbetde, biz onuň jögülik edýändigini, gürrüňden gaçmak üçin şeýdýändigini bilýärdik, ýöne, ony şondan artyk bimaza edeniňden peýda ýokdy.

Şol gezek welin...

Öňem soraý-soraý lejini çykaran şol bir soragymy berenimden soň atam oturan ýerinden maňa tarap gobsundy-da: «Hä-ä... Hüm-m... How-wa... Şoň bilen oturdym. Ýöne... Aý, ýok, dogry şol. Hä, näme?..». «Aý, ýok, ýöne bir zat soraýjakdym». «Ýene şol arakyň ýalymy?» «Ýok, bu gezek seň özüň barada. «Weý, aýt...». «Sen ine, şol on üç ýylyň tas hemmesini diýen ýaly tümde geçiripsiň...» Atam çapyp barýan atyň öňüne kesek oklanan ýaly boldy. Kürtdürdi. Azajyk böwrüni diňläp oturdy-da, başyny ýaýkap ajy ýylgyrdy. «Ýatan ýeri ýagty bolsun bendäň, sizi Gurt gorjandyr. Şol aýdandyr. Ýogsa siz nireden biljek bu zatlary...»

Indiden soň Gurt aganyň gelip ýakamdan tutmajakdygyna gözüm ýetip duransoň, gapdalymda irkiljiräp ýatan dädeme-de «aýtman» diýip, baryp-ha oglan döwürlerim beren sözümden dändim-de: «Howwa» diýdim.

Atam kinesiz gürledi. «Ýeri, bolýa. Ber soragyňy...». «Şu gürrüňi eşidişim bäri senden sorajak bolup ýören zadym, ata, eşidişimize görä saňa iýer ýaly zad-a ýokardan Gurt aga dagy oklap durupdyrlar. Suwdanam kösenmänsiň. Ýöne, ine, şonça ýyllap sen ýekelige nädip

çydadyň? Men ine, şuňa düşünibilemok...» diýdim.

Atam tisginip gitdi. «Kim aýtdy saňa men ol ýerde ýeke bolupdyryn – diýip? Men oglum, ol ýerde ýeke bolmadym. Şonça ýyllap men ol ýerde Hudaý bilen ýüzbe-ýüz ýaşadym. Günler, aýlar, ýyllarboýy onuň bilen gürleşdim, agtaryp ýören pikirlerime jogap tapdym. Köp zatlar barada täzeden oýlandym, täzeçe düşündim. Öz aňymyň, paýhasymyň üstünde işledim. Erkinlige eýe boldum. Hudaýyň öňünde borjumy berjaý etmek üçin hiç kimden çekinmedim. Hiç kimden gorkmadym. Jebrini rahat bildim. Edýän gulluklarymyň lezzetini kynçylyklarynyň içinde gördüm. Tüm röwşene öwrülip, azaby gülşen göründi.

Şonuň üçinem, men ol ýerde geçiren ýyllarymy ömrümiň iň bagtly, iň sapaly çaglary saýýan. Ol ýyllary Allah maňa peşgeş berdi. Zalymlardan gutardy. Gorady. Ganymlaryň goly bilen meni öz ýanyna aldy. Hossarlyk etdi. Öz gullaryny hiç kime kemsitdirmeýändigini subut etdi...» «Sen ony gözüň bilen gördüňmi?» diýip, men mortaragam bolsa soradym.

Meniň soragyma goşulýandygynyň alamaty hökmünde, Sünnetem goşa ýassygy tirsekläp ýatan ýerinden atamyň ýüzüne çiňerildi. Bir görsem dädemem

oýanypdyr-da, gözlerini bize tarap «jüýjerdip» ýatyr.

Atam olara ünsem bermän, sözüni dowam etdirdi. «Ony öňde-soňda gören ýok, oglum. Bolmazam. Sebäbi, ol hem-ä hemme ýerde, hemem hiç ýerde. Ol göze görünmeýär, ýöne, dünýäniň islendik künjünde-hä däl, islendik daban ýerinde bar. Islendik adamyň kalbynda bar. Şonuň üçinem: «Bir göwni ýykmaklyk, Hudaýyň öýüni ýykmakdyr» diýilýär. Ol öz bendeleriniň edýän her bir ädiminden habarly. Ol islän zadynyň görnüşinde gelip, saňa kömek edip bilýär. «Saňa nämäniň görnüşinde görünýärdi?» diýip, bu gezek soragy Sünnet berdi.

Ol şol soragy çyny bilen berýämi ýa ýaňy-ýakynda partiýa hataryna geçen ýaş kommunist hökmünde üstünden gülmek üçin ýaňsylap aýdýamy, takyklajak bolýan ýaly atam synlaýjy nazaryny Sünnetiň ýüzüne dikip, bir dişem galmandygy sebäpli kempeýin duran eňegini hasam kemşerdip esli wagt oturdy.

Men: ol Sünnetiň soragyna kejigendir, indi ol gürrüňini keser, yzyny aýtmaz, öýtdüm. «Häý, oňarmadyň-ow! Bulaşdyrdyň-ow» diýen manyda Sünnete seredip başymy ýaýkadym, dodagymy dişledim.

Sünnetem günäkär halda gyzaryp aşak bakdy.

Bolsa-da atam bizi irikgä etmedi. Edil öňküsi ýaly

hyjuwly bolmasa-da, garaz: «Maňa ol nur bolup görünýädi, oglum – diýip, gürrüňini dowam etdirdi. – Özem şeýle bir ýiti, emma gözüňi gamaşdyranok. Her gezek ruhdan düşüberenimde, tapdan gaçyberenimde, aňyrsy-bärisi çäksiz tümlügiň bir çetinden ilk-ä kiçijik ýyldyz ýaly ýaldyrap dogýady, kem-kemdenem ulalýady. Birdenem dünýe-älemi tutup duran, hatda Günüň şöhlesindenem ýiti, ak ýagtylyga öwrülýädi. Men şonda özümi süýt kölünde ýüzüp ýören ýaly duýýadym. Gursagyma ýylylyk siňip, kalbyma mähir çaýylýardy. Göwräme gurp gelýärdi. Kuwwatlanýadym. Beýnime akyl-paýhas aralaşýady. Geçen günlerimiň barysy birin-birin göz öňümden geçýädi. Nirede ýalňyşypdyryn, nirede dogry hereket edipdirin, barysyny seljerýädim. Ýalňyşlyklarym üçin Biribardan ötünç soranymda ýüregim aram tapýardy. Özümi uli iliň arasynda, gorag astynda duýýadym. Ýeriň üstünde, zulumkeş neçennik Bajynskiniň golastynda geçip duran ýalan, lägir durmuşy meniň tümdäki durmuşymyň müňden biriçe-de ýokdy. Şonuň üçinem, şol ýere düşen günümden başlap, ol ýerden çykmazlygy, bäş günem bolsa, gör ýaly garaňkam bolsa, galan ömrümi şol ýerde geçirmekligi ýüregime düwdüm. Ol ýerden çykmaklygyň höwesinem etmedim. Gaýtam, şol ýerdäki durmuşymyň uzak

bolmagyny, hiç haçan gutarmazlygyny isledim.

Meni tutmak üçin gelýän ýaragly adamlardan gaçmak, gizlenmek maňa kyn däldi. Girere deşik, sümülere sümelge kändi. Soň-soňa men ýokardan oklanýan tokga-tokga agaç ýonuşgalarynyň, köne-küşül geýim-gejimdir – mata-marlyklaryň hasabyna özüme ýorganly-düşekli höwürtgejigem edindim. Kurany Kerimi, çyra sallanlaryndan soň-a ýagdaýym hasam gowulaşdy.

Ýaragly adamlar bolsa basym yzlaryna çykybilseler kaýyl. Sebäbi gorkýalar. Menden däl-de, garaňkylykdan gorkýalar. Deşikdir-dilikleriň, köwdür-söwleriň ellerindäki çyranyň ýagtysyna salýan kölegeleri olar üçin örän eýmenç bolup görünýä.

Oklanýan kelem ýapraklarydyr kartoşka gabyklarynyň arasy bilen käte döwüm-dişlem nan, ýarysy gemrilen, içi ýülüklije süňk, siňirdir-damarly et, balyk bölejikleri-de çykaýýady.

Obadan gatnap işleýän, maşgalaly bendiler, esasanam agaç kesýän zawutda işleýänler oklaýan bolsalar gerek, käte daşyna kagyz ýa mata oralgy bäşdir-üçdir garny ýarylan börejiklerem, ýarpy-ýalta bulkajykdyr-pişmejiklerem, gaýnadylyp gowrulan

makaronjagazlaram elime ilýärdi. Men olary sermeläp, aç it ýaly ysyrganyp tapýadym.

Şol makaronlaryň tagamy henizem agzymdan gidenok. Ysy burnumdan aýrylanok. Ýuwaşlyk bilen Ennewüle: Şony bişirip beräý diýýän welin: «Men seň «mäkärunyňy» näbileýin diýip, «kih-kih» gülýä gaýtam. Gelinlere, agtyklara aýtmaga bolsa çekinýän, atam orsuň naharyny iýýä diýäýmesinler, diýip...

– Aý, onyň-a däde, häziriň özünde-de bişirderis... – diýip, eýýämhaçan ukudan açylan dädem tarsa ýerinden turdy-da, atamyň «haý-küşüne» garaman ýaýkanjyrap gitdi. Ejeme buýrandyr-da, derrewem gaýdyp geldi. – Biz-ä senden çekinip bişirdibilmän ýörüs ony, o ýerde-de şundan bizar boldum, diýäýermikäň öýdüp... Ine derrewjik bolar şol diýeniň. Uruşdakak bizem köp iýipdik ony... – Dädem atama tarap baş atdy. – Aýdyber däde...

Makaronly gürrüňi gozganyna utanýan ýaly atam esli wagt aşak bakyp, ýygrylyp oturdy-da, kynlyk bilen sözüni dowam etdirdi. «Şeýdip ýörşüme men urşuň turanyndanam, kim bilen kimiň urşanyndanam, kimiň ýeňip kimiň ýeňlenindenem bihabar galdym. Dogry, Gurt bir gezek habarlaşanymyzda: «Uruş turdy» diýdi.

Ýöne, men oňa doly düşünibilmedim. Lägiriň öz içinde uruş bolandyr, öýtdüm. Soňam: «gutardy» diýdi, «ýeňdik» diýdi, garaz, buýr-bulaşyk boldy.

Bendileriň işe geçýän ýa işden gelýän wagtlary aşak taşlanan ýerime, agaç germewiň aşagyna barýadym, düşünsem-düşünmesem olaryň özara hümürdilerine gulak asýadym. Käte-de Gurt bilen iki agyz söz alyşýan, bolany. «O-da: «Barmysyň/», «Dirimisiň?», başga üýn alşara ýagdaý ýok.

Uzynly gün kiçijik magunjagazlarmy ýa galtakmy, şoň bilen köwlän kömürlerini daşaryk daşaýalar, ýöne, olaryň «takyr-tukularyndan», şakyrdylaryndan ýaňa gep alşar ýaly däl.

Girelgeden bolsa gerek, germewiň aşagyna baranymda ölügsije ýagty düşýädi. O-da günortanrak, Günem şöhleli bolan wagty. Bulutlaşyk bolsa-ha o-da ýok. Sähelçe aňyrrak süýşdügiňem tümlük gaplap alýa.

Tomus aýlary jahan ir ýagtylgyç bolýar. Şonuň üçin, şol aýlarda şahtaçylaryň gidip baryşlary salgym bolup görünýär. Edil, uçudyň ýüzi bilen äpet bir, çalajan aždarha süýşüp barýan ýaly.

Günüň-gününe oklanyp duransoň, germewiň aşagyna düşýän iýmitler soňabaka depe bolup gitdi.

Dymjykdy. Yslandy. Şonuň üçin men ony töre tarap pytratdym. Soňky düşenlerdenem geregimi aldym-da, gaty bir üýşmänkä şeýtdim durdum.

Hemişelik bolýan ýerimdäki «höwürtgejigimi» arassa sakladym. Ýöne, çyra gelýänçä men onuň nä keşpdedigini bilmedim. – Atam birazajyk sägindi. Näme üçindir, herimiziň ýüzümize birlaý seredip çykdy. – Ýeriň ýüzünde gezip ýörkä, adam garaňkylyga öwrenişýä. Mysal üçin, gijäniň garaňkylygyna. Sebäbi, iň bolmanda ýyldyz ýagtysy düşýä. Tümde bolsa beýle däl ekeni. Bir ýerden yş düşmese, göz oňa öwrenişip bilmeýän ekeni. Gaýtam öz borjundan ýüz öwrüp, özem garaňkylyk ummanyna tarap ugur alýan ekeni.

Men diňe sermenekläp, onsoňam her bir ädimimi hasaplap, aňymda aýlap, huşumda saklap, hereket edýädim. Çyraly ýagymy bolsa, diňe Kurany Kerimi okajak wagtym ulanýardym.

Ýöne, soňabaka gözüm çyranyň ýagtysyny görmedenem galdy. Şondan soň maňa çyranyňam, ýangyjyňam geregi bolmady. Gözüm gördi, görmedi, onuňam parhy galmady. Ýöne, o zatlardan bihabar, Gurt dagy soň-soňlaram maýyny tapsalar ýangyç, pelte, otluçöp ýaly zatlar salladylar durdular.

Men halys tapdan düşenimden soňam diridigimi bildirmek üçin bendileriň geçýän wagtlary, mahal-mahal, germewiň aşagyna barýadym. Seslenseler ses berýärdim we dörüşdirip, az-owlak garbanyp gaýdýardym. Oljam oňsa ýanym bilen alyp gaýdyberdigimem bolaýýardy. Suw meselesi aňsat. Ol edil dag çeşmesi ýaly «şirrildäp» aýagymyň aşagyndan akyp durdy. Gelip ýene-de tutuş durkum bilen Biribara berilýädim.

Men bir-ä kyblanyň haýsy tarapdadygyny bilmän kösenýädim. Birem aýyň, günüň, ýylyň, ähli zadyň hasabyny ýitirdim. Bäş wagt namazymy men bir günde okaýanmy ýa iki gündemi, bir ýarym gündemi, onam bilemok. Ýöne, ýüregim şonda, göwnüm şonda. Tüýs ýürekden edilen ybadat, hökman kabul bolýamyşyn. Men şu wagt şu ýerde, siziň araňyzda oturan bolsam, kabul bolandyram inşalla... Umuman, şol uç-gyraksyz tümlügem, köne küşülden «bina bolan» höwürtgejigimem, meniň üçin uçmahdy. Allahyň dergähidi. Şondan başga arzuw-isleg şol wagt mende ýokdy. – Atam aýtmasyz bir zady aýdan ýaly: – Estagpyralla, estagpyralla... – diýip, içini çekdi. Ýakasyna tüýkürdi. – Bardy, o-da size gowuşmak. Ýene bir küýsän zadym – o-da ol ýerde bägül ýokdy. Hyýalymda welin

bardy. Şol hyýal käte düýşüme girýädi. Şonda men ýetişibildigimden bägül ekýädim. Hyýalyňda atan tohumyň şeýle çalt hem bitginli gögerýän ekeni. Çalt ýetişýän ekeni. Özem edil, ýaş wagtlarym şäherden alyp gidýän bägüllerim ýaly ýupar ysly, peýwendi, gyrmyzy bägüllermişin. Şol gül-gülzarlygyň içinde gulaçlap ýörşüme oba äkidip, ähli obadaşlaryma paýlar ýaly iň gowularyndan saýlap ýygýan-da, gitmäge hyýallanýan. Ýöne, gidip bilemok. Asla ýerimden gozganybam bilemok. Uçara bolsa ganat ýok. Şolar ýaly janserek bolup ýatan wagtym oýansam gynanýan. Sebäbi, gözümi açdygym tümlüge düşýän. Ýene-de şol çemenzarlyga dolanjak bolup hernäçe jan etsemem bolanok.

Urnup ýatyşyma dözýän däldir-dä, dadyma ýene-de şol ak şöhle ýetişýä. Arzuwyma atarmak üçin gelip üstüme howala bolýa. Ak pile deý daşyma çolanýar-da, goltugymdaky bägüllerim bilen bilelikde tümlügiň içi bilen «wazyrdadyp» alyp barşyna «güzürdäp» ýagty ýalança çykýa. Dik asmana göterilýä. Şu ýerde düýş bilen hakykat garyşýa. Haýsy hyýal, haýsy hakykat, men özümem bilemok. Ýöne, şol wagt gijelik bolsa-ha balkyldaşyp duran penje-penje altynsow ak ýyldyzlaryň, gündiz bolsa-da sümek ýaly sallanyşyp duran akja bulutlara baý, çüýşe deý dury hem göm-gökje asmanyň

asty bilen dagdyr-düzlerden, deňizdir-derýalyklardan, tokaýlyklardan, çölüstanlyklardan aşyp, meni şu ýere getirýä. Usullyk bilen gapynyň agzynda düşürýä. Menem edil ho-ol, boşap gelenimdäkim ýaly begenip gädikden girýän-de, bir dem durup howlymyzy synlaýan. Sünnet ikiňiziň-ä bardygyňyzdanam habarym ýok, ýöne, Ennewüliň, ine bi, Mustapanyň, gelinleriň, beýleki agtyklarymyň girip-çykyp ýörüşlerini görýän. Olar welin meni görenoklar. Eger-eger, gaňrylybam bakanoklar. Sorasam jogabam berenoklar. Goltugymdaky güllerden sogrup alyp ýeke-ýeke uzadýan, göwünleri bir ýaly. Alanoklar. Arasynda Ennewül: «Alyň, alyň, düýşüňde öli zat berse gowulygyň alamatymyşyn» diýýä. Men allaniçiksi bolup: «Ennewül, aý Ennewül, aýdýanyň näme, men öli däl, diri. Tüme düşsem sen näme meni ölendir öýtdüňmi? Goý, beý diýme...» diýýän. O-da birhili aýdan sözünden utanýan ýaly aşak bakýa-da, baran wagtym tomus bolsa-ha daşarda, gyş bolsa-da içerde gazan ataryp, ojaga ot salyp başlaýa. Gözüniň ýaşyny sylyp oturşyna biş-düş taýýarlaýa. Maňa degsin etjek bolýandyr öýdüp, men ondan hasam öýkeleýän «Aý, ýok, beýle däldir, meni, ogullaryny, doganlaryny gaýgy edýändir, muň derdi biziňkidenem has agyr ahyry» diýip, ýene-de özümi köşeşdirýän. «Goý,

Ennewül, aglama, ine, men geldim-ä, olaram geler» diýýän. Şonda-da ýüz berenok. «Näme üçin beýdýäň, ýa menden göwnüň galan ýeri bamy...» diýýän.

Eşidýän däl bolaýmasyn, diýip, ýeňinden çekýän. Barybir bolanok... Ine, onsoň şol wagt egnimden ýantorba asylanmyşynda, şonuň içinden bir kö-öneje agaç okara çykaryp: «Şol naharyňdan şuňa bir çemçejik kakyp ber, o ýeriniň naharyndan hiç mährim gananok» diýýän. Ol bolsa ýene-de: «Ýok. Ölä zat bermek erbet bormuş» diýýä. Muňa-da bir erbet bolýan.

...Birdenem, goltugymdan gop berlen ýaly öz-özüm göterilýän-de, öňki gelen ugrum bilen, asman sary «waz» ýasaýan. Barşym ýalam ýaýdan sypan ok ýaly şo-ol, gara tümlüge başaklaýyn süsdürilýän. Bolup geçen zatlaryň ählisiniň ahwalatdygyny bilip, ýene-de gynanýan. Hälki güller niredekä, diýip, goltugymy sermeleýän. Ýöne, elime garaňkylykdan başga ilýän zat ýok... – Atam az-kem sözüne dyngy berdi. Bir käsejik çaý içdi. – Şolar ýaly hyýalatlardan boş wagtym meni tükeniksiz oý-pikirler basmarlaýady. Şol oýlanmalaryň netijesinde men şu zatlara düşündim: ýagny, garaňkylyk – adamyň ýagtylyga bolan teşneligini, köp wagtlap işsiz ýatmaklyk – zähmete bolan höwesini artdyrýar. Ümsümlik – öz kimligiň, daş-töweregiňi gurşap alan

tebigy şertler, gelejegiň, geçmişiň, umuman, durmuş barada düýpli oýlanmaga mejbur edýär. Ýekelik – Hudaýa golaýlaşdyrýar. Söýginiň dünýäde ýeketäkdigine, onuňam Hudaýa bolan söýgüdigine, şondan öňe geçen wagty baýlyk, açgözlük, nebis hakda-ha gürrüňem ýok, hatda ogul-gyza öz hünäriňe bolan söýgüniňem soňunyň pajygaly gutarýandygyna akyl ýetirmeklige ýardam edýär. Näme üçin hak aşyklaryň myratlaryna ýetmän geçendiklerem şol tymsal arkaly subut bolýar. – Atam meniň ýüzüme dikanlady. – Şular ýaly tükeniksiz baýlyklaryň içine düşen adamam bir ýekesirärmi, oglum? Içi gysarmy? Derdi köp, dermany az, içi goh bilen galmagaldan, gasygy gamdan doly ýalançy dünýäni küýsärmi? Ol ýyllar maňa entegem az göründi...

Islendik zadyň öňi bolşy ýaly soňam bolýa. Tümüň bolsa edil çäksiz asman ýaly öňem ýok, soňam ýok. Sebäbi ol tümlük. Ýokluk. Ýoklukda bolsa barlyk bolmaýar. Ümsümlik bolsa näçe diýseň bar. Şeýle-de bolsa, şonuň zenzelesi ýaly aýylganç ses ýok.

Şol zatlardanam seni ýekesiretmän diňe Allah alyp çykyp bilýä. Çünki, hemme zat – barlygam, ýoklugam şonuň elinde. Ol bary ýok edibem, ýogy bar edibem bilýä. Sebäbi ol Allah. Allahu akbar...»

Oňa çenli «makaronam» geldi. Atam ysyrgandy. «Mustapa beg, sen-ä oglum muny nagt edäýdiň-ow...» diýdi.

Dädem ýylgyrdy-da oňaýdy.

Üýşüp nahar iýdik. Nahardan soň atam töwir galdyrdy. «Ýene soragyň bamy?» diýip, meniň ýüzüme seretdi. Öň ýogam bolsa şu wagt hakykatdanam serime geldi: «Bar». «Aýt oglum, onam eşideli». «Aýtsam ata, sen näme üçin şu zatlary hiç kime aýtman, Gurt aga-da aýtdyrman, ilden bukup gezdiň?» «Atam meni geňler galdyryp, şo-ol, bir wagtlarky, Reşit aganyň aýdanlaryny gaýtalady. «Ol meniň baýlygymdy. Meniň ony hiç kim bilen paýlaşasym gelmeýärdi. Indi bolsa garradyk.

Adam garransoň baýlygyny yzyndakylara miras goýup gitmeli. Şonuň üçin menem bu zatlary soramadyk bolsaňyzam barybir size aýtmakçydym. Doly ýetiribildimmi ýa ýok, ol maňa mälim däl, egerde ýetiribilmedik bolsam, onda men günäkär, alybilmedik bolsaňyz, özüňiz günäkär. Ýöne, şol baýlyklara eýe bolmaklygyň ýönekeýje usullaryny welin, entegem bolsa özüme goýan baýlygymyň ujundan aýdyp bereýin: Ol seniň dünýäni we göwnüňi tutuşyňa bagly. Köneler: «Giň tutana – giň dünýe, dar tutana – dar dünýe»

diýipdirler. Göwnem şoňňaly. Seni hiç zat ýok ýerden baý edýänem, garyp edýänem şolardyr. Iň ýamany göwni garyplykdyr. Barjaňa kanagat edip bilýän bolsaň sen garybam bolsaň baýsyň. Gözüň doýmasa, kanagatyň bolmasa welin, dünýe doly malyň bolsa-da, senden garyp adam ýokdur... Ine, köşek, meniň size goýup gitjek baýlygym. Hudaýa sygynyberiň. Ol hiç haçan sizi gara günde goýmaz. Hossarlyk eder. Eýder, beýder, derdeserlerden alyp çykar... – Atam ümrüň içinden seredýän ýaly, gözlerini ümezledip, maňa içgin garady. – Ýene soragyň bamy, oglum?.. – Soňra ol dädem bilen Sünnetiň ýüzüne seretdi. – Bamy ýene soragyňyz?..»

– Şondan soň hiç birimizem atama sorag bermedik – diýip, Şyh Mustapa uludan demini aldy. Hälki penjirä baryp gaýdanyndan bolsa gerek, pişigiňki ýaly çalaja-da asgyrdy. – Çünki, hernäçe syr bildirmejek bolsa-da, atamyň hakykatdan-da şonça ýyllap, şol ýerlerde toplan baýlygyndan jyda düşesiniň gelmeýändigi görnüp durdy. – Režissýor dymdy. Birdenem «ýalt» edip ýüzüme seretdi. – Atamyň beren gürrüňleriniň içinde meni has geň galdyran zat: hyýalynda oba gelşini, enem ol entek boşap gelemzindenem kän öň bize aýdyp berýädi. «Düýşümde daş işikde ojaga ot salyp otyryn welin, birdenem «symyş-ş...» edip ýeňsämden biri gelen

ýaly bolýa. Seretsem atañyz. Özem bir ho-or. Halys, bir tutam bolaýýpdyr. Elinde-de boş okara. Nahar soraýa. Men: «Öýe gir, Mämmetsapa, ynjalykly otur, gelinleň, agtyklaň bilen salamlaş. Mustapa janam häzir ger...» diýýän. «Ýok, men gideýin. Gyssagly geçip barýadym-da, sowulaýdym, Gurt dagam aç otyrlar o ýerde» diýýä-de, tozan turzup «zut» gidýä» diýerdi. Her gezek düýşi şu ýere ýetende Sünnet hökman: «Nahar bir guýup berdiňmi?..» diýip sorardy. «Ine, şo welin «zyt» ýadyma düşenok-da – diýip, enem esli wagtlap hapa bolup, gözüne ýaş aýlap oturardy. Soňam guýup bermändigi ýadyna düşen ýaly: – Ýeri, bir çemçejik kakyp beräý-dä diýibem, ýürejiginden syzdyryp aglardy. – Gelşi ýaly ap-açja gitdi-dä, görgüli...»

35.

Şyh Mustapa penjirä bakyp «oh» diýdi-de, böküp ýerinden turdy. – Ind-ä uçargähe ugrabersegem wagt bolaýdy öýdýän – diýibem, egnine polotensasyny atdy-da, aýagyndaky şypbygyny «şypbyldadyp» duşa girdi. «Ala-şapyrdy» bolup ýuwundy.

Ol çykansoň, menem duşa girdim. Gyzgynjak suwdan soň depämden eňteren sowujak suwum ukusyzlykdan ýaňa lagşap duran göwräme gurp berdi.

Birhili düşünjäm artan ýaly boldum.

Dolanyp gelenimde režissýor takyr matadan tikilen onçakly uly bolmadyk ýantorbasyna ýany bilen alyp gelen çalşyrgyçlaryny, üpürjikli, gyralary gyzyl we sary zolakly ak polotensasyny, diş ýuwulýan enjamlaryny salyşdyryp dur ekeni. Iň soňunda «şypbygynam» paketa saldy-da, ýantorbasyna dykdy. Arassaja ak köýnegiň ýakasyny galdyryp, dakynjak bolup durka, içinden gyýaklaýyn ak zolaklar geçýän ýerligi gök, ullakan, ýüpek galstugyna gara çynym bilen gözümiň gidendigi şu günki ýaly ýadyma düşýä.

Ol umuman, geýinmäni gowy görýän, başarýan, sypaýy kişi. Atasyndan geçen bolsa gerek howlukman, saýhally, pessaý gürleýär. Zerur bolmasa-ha gürlänogam. Bir zat sorasaňam ýüzüňe seredýä-de ýylgyrýa oňaýýa. Şo-da onuň dogabitdi salyhatly keşbine ýumşaklyk röwüşini çaýýar.

Sähelçe wagtdan öýümize barjakdygymyzy bahanalap, hakykatda welin uçursyz ýadawdygymyz, şeýle-de wagtymyzyň çäklidigi üçin, iki günüň içinde mazaly garalandygyna garamazdan ikimizem sakgalymyzy syrmadyk.

Oňa çenlem jahan mazaly ýagtyldy. Biribar öz

bendelerine ýene-de bir ajaýyp güni bagyş etdi.

Penjireden tylla tasyň bir erňegi görnendenem daşardan maşynyň zogy eşidildi.

Diýmek, agşam söz berşi ýaly, Joraguly maşynyny yzymyzdan iberipdir.

Ýöne, agşam Sadabam özüni oýarmagymyzy haýyş edipdi. Şyh Mustapa şoňa gitdi. Ep-esli eglenibem gaýdyp geldi.

«Öwhüldäp» demini aldy.

– Al-aýt, ýaş çaga-da beýle ukuçyl bolar ekeni-aý...

Ýagdaýyny bilýän bolsa «jaňly sagat» göteräýmeli eken-ä...

Bolsa-da gözlerini açalak-ýumalak edip, ol gyzam myhmanhanadan biziň bilen deňine-hä çykdy. Oňa gözi düşenden buýra gara saçly, orta boýly, aýagy göm-gök jinsi balakly, gögümtil gülli köýkeli ýigrimi bäş ýaşlaryndaky sürüji ýigit kabinadan atylyp çykdy-da, ylgap gelip, süýrekläp gelýän ullakan, tigirli çemedanyny elinden aldy. Gapagyny açyp, yzyndaky ýükseçine saldy. «Gabaraň şü, zadyň şü, şular ýaly ullakan çemodan nämäňe gerek» diýýän ýaly, Sadaba seredip birgeňsi ýylgyrdy. O-da ýylgyrdy. Bu goşa ýylgyryş sabanyň

sergin çagynda Şyh Mustapa ikimiziňem köňlümizi hoş etdi.

Bar ýükümiz ýeňiljek ýantorbadan ybarat bolansoň Sadaby öňe mündürip, özümiz yzky oturgyçda ornaşdyk.

Ugradyk.

Uçargähe çenli ýol uzak däl. Şäherden çykanja ýeriň.

Şyh Mustapa welin, şol aralykda-da ýadyna düşdüginden agşamky gürrüňiniň galan-gaçan oýtagrak ýerlerini doldurmak bilen boldy.

– Ýadyňa düşýämi, müň dokuz ýüz altmyş dokuz bilen ýetmişiň sepgidi gaty sowuk geldi – diýip, ol uçargähe çenli bolan aralygy gözi bilen ölçemekçi bolýan ýaly öňe seredip oturşyna aýtdy.

– Hüm-m...

– Men ana, şol gyş öýlendim. Özümem ol wagt eýýäm Moskwany gutaryp gelip, kinostudiýada işläp ýördüm. Meniň toýumy görmekligi köpden bäri arzuw edip ýörensoň, gatyrak begendimi, nämemi, atam şonda ýukarak eşikli daş çykyp, içeri girip erbet sowuklady. «Possunyňy egniňe ataý» diýseňem etmedi. Toý sowlandanam «tarpa» ýykyldy. Doktor çagyrjak

bolsagam etmedi. «Men musaýýň eşegi ýalydyryn, guzularym, aňsat-aňsat ýykylýan däldirin, bir ýykylsam galarym bolmaz. Däri-dermanlaryňyzam peýda etmez. Meňki indi boldy. Ýetmeli menzilime ýetdim. Düşmeli duralgama geldim. Körpeje agtygymyň toýuny gördüm. Baýlygymy tabşyrmaly adamlaryma tabşyrdym. Armanym ýok. Dogan-garyndaşlaryň dirilikde razylaşjaklary, hoşlaşjaklary bar bolsa habar ediň, gelibersinler. Men indi şundan turup bakyýa barýan kerwene ýük uraryn. Şoň bilenem giderin... Hak eýäme gowuşaryn. Amanadymy eline elinjek gowşuraryn... Allahu akbar...» diýdi.

Diýşi ýalam boldy.

Ýaz çykyp, gapymyzdaky öz eli bilen eken gyrmyzy bägülleri hoşboý ysyny her ýan saçandanam biziň bilen hemişelik hoşlaşdy. Öňem bir gezek o dünýä gidip gelen gözler indi müdimilik ýumuldy. Köp muşakgatlyklary gören, ýöne, şolaryň barysyny özüne baýlyk saýan goja türkmen Hakyň dergähine gadam goýdy...

– Imany hemra bolsun.

Men doga okamadygam bolsam, režissýor ellerini ýüzüne syldy.

– Aýdanyň gelsin... – Näme üçindigini bilmese-de,

Sadabam elini galdyrdy. Ony görüp sürüjem şeýtdi. Şyh Mustapa sözüni dowam etdirdi. – Indiki ýyl gyş men oba baryp, atamyň ömürboýy eý görüp geçen gyrmyzy bägüllerini çyrpdym we onuň çybyklaryndan alyp, atamyň mazarynyň daşyna oturdyp çykdym. Meniň bu başlangyjymy dädemdir – Sünnetem, etrapda sport işlerini alyp barýan, eýýäm üç çaganyň atasy bolan Hojanazaram, Aşgabatda ýaşaýan uýalarymyzam goldadylar. Etrapda ýaşaýan dogan-garyndaşlarymyz bolsa, häli-şindi habar tutup, suwaryp durmaklyga söz berdiler.

Aýdyşlary ýalam etdiler.

Wagtyň geçmegi bilen bägüller köpeldiler. Ýel-ýagmyryň täsiri bilen, tohumy saga-sola pytrap, gapdalyndaky mazarlaryňam daş-töweregi gülzarlyga öwrüldi. Şondan soň olaryňam hossarlary aýagaldyklaryna suw daşaşyp başlapdyrlar. Birneme daşlykdaky mazarlaryň hossarlaram meniň bägülleri kesmäne barýan wagtym baldaklaryndan alyp ekdiler. Edil, meniň ekenlerimden ýaýraýşy ýaly, olaryňkam goňşy mazarlaryň töwereklerine ýaýrady.

Şeýdip gidip baryşlaryna, birnäçe ýylyň içinde bägüller bütin mazarystanlygy tutdular. Olaryň nireden

başlanyp, nirede gutarýandygyny biler ýaly bolmady.

Gabrystanlyk süýşdigiçe, o-da süýşdi gitdi oturdy.

Ol häzirem süýşüp gidip barýa. Bägüllerden ýaňa ýekeje guburam görnenok. Näbelet adamlar-a asla oňa öwlüýädirem öýdenoklar. Belet adamlar bolsa buýsanç bilen: «Mämmet şyhyň bägülleri» diýýäler...»

Sürüjiniň şelaýynlyk hem çekinjeňlik bilen, özüne käte bir oklap goýberýän sözlerine kän bir ünsem bermän, çep gulagyny režissýora tarap tutup oturan Sadabyň megerem ol gürrüňlere ýüregi gozganan bolsa gerek, ilk-ä garaja gözlerini balkyldadyp otagynyň alynky aýnasyna düşýän keşbimize bakdy, soňam çalarak gaňryldy-da, delmuryp režissýoryň ýüzüne seretdi. Şonda men onuň gözlerinde ýaş gördüm. Şol ýaşyň bir damjasy çepiksije, ak ýüzli, owadan gyzyň gyrmyzy gülüň ýapragyna meňzeş gülgün meňziniň üstünden ýol ýasap, elwan reňkli ýuka dodajyklarynyň gyrasy birle togarlanyp gaýtdy-da, etegine damdy. Gyz «zybyrt» etdirdip goňur reňkli, gaýyş elbukjasynyň syrmasyny açdy-da, akja ýaglygyny çykaryp, göz owasyndan ýaňy bir çogup ugran gözýaşlaryň täze bir tapgyryny entek al ýaňak üzre gaýdaýmankalar sylyp goýberdi.

O ýüzüne seret:

...Ine-de uçargäh. Henizem Sadaba bakyp, tamakinçilik bilen ýyljyraklap duran sürüji bilen gadyrly hoşlaşyp, binanyň içine girdik. El goşlarymyzy barlagdan geçirip ýükçülere tabşyranymyzdan soň, köp wagt geçmänkä, uçarmanlaryňka meňzeş gök eşikli, başy somsa papakly, ak ýüzüne ýaraşyp duran tämiz, her çöşlände örmesi megerem üç-dört günläp iş bolýan gara saçlary çil-çil, garagözelek, sag ýaňagy kiçijik peşehordalyja mylaýym sözli gelniň ugratmagynda uçar meýdanyna çykdyk.

Mündük. Baryp ýerli-ýerimizi tapdyk-da, özümizi ýumşak kürsüleriň üstüne goýberdik. Başymyzy biri-birimiziň egnimize ýaplabam, göz açyp-ýumasy salymyň içinde gaflata giriftar olduk.

Nädip asmana göterilenimizi, nähili uçup, neneňsi ýere gonanymyzy bilemzok, bir görsek inçesagt, sesi özündenem inçe, sary saçly, gök gözli ýolbelet gyz Şyh Mustapa ikimiziňem egnimizden yralap dur. Özem hünji deý akja hem owadan dişlerini güjeňleýän ýaly näme üçindir giňden ýylgyrýa. Gözjagazlaram ýanyp dur. Üstündenem şeýle bir ýakymly ys gelýä welin, edil janyňy alyp barýa.

Daş-töweregimize garanjaklasak, uçaryň içinde bizden başga adam galmandyr. Biz-ä bir uzyn gijäni uklaman geçiren adam welin, Sadabyňky näme diýsene! Dodajyklaryny «müňküldedip» myrlapjyk ýatyşy bu golaýda uky görene meňzänok.

Onam turuzdyk-da, daş çykdyk. Ýolbelet gyz bilen hoşlaşdyk. Azara goýandygymyz üçin ötünç soradyk.

Ýöne, hernäçe berk ýatanam bolsak, bir sagatlyk uky Şyh Mustapa ikimiziň agşamky çeken şöwrümiziň öwezini dolardan kän kemter geldi. Doýurmakdan geçen, gaýtam ukymyza garjaşdyrdy. Öjükdirdi. Öňküdenem beter ýadawlyk basdy. Çaltrak öýe ýetip, düşege ýüzüleýin süýnmeklige bolan höwesimizi güýçlendirdi.

Şeýle-de bolsa, uçar bilen bina aralygyndaky geçen sähelçe ýolumyza ýüzümize uran sergin şemal göwrämize az-kem gurp berdi.

Üç tirkeşik bolup barşymyza binanyň içine girdik. Biziň-ä bar goşumyz ýanymyzdady welin, içinde näme baryny Hudaý bilsin Sadabyň hälki sürüji ýigidi ýylgyrmaga mejbur eden iki tigirli, ullakan çemodanyny almaga kömekleşmek üçin azajyk garaşmaly bolduk. Ol işimizdenem dynanymyzdan soň binanyň öňündäki

meýdança çykyp, taksi duralgasyna bardyk.

Trotuarlaryň gyralarynda ösüp oturan dürli gülleriň arasyndan saýlanyp görünýän gyrmyzy bägüllere gözümiz düşenden, Şyh Mustapa ikimizem biri-birimiziň ýüzümize seredip, baş atyşdyk, ýylgyryşdyk.

Sadaby-ha kakasy gelip maşynly alyp gitdi. «Ýüzugra bolsaňyz sizem taşlaýaýyn» diýen ýaly sözüň dagy üstündenem barmandygy, asla bize tarap nazaram aýlamandygy, salam-heligem alyşmandygy üçin, biz bilniksizrägem bolsa Sadabyň kakasyndan gaty gördük.

Sadabyň birenaýyja, akja goljagazlary bolsa, tä gözden ýitýänçäler maşynyň yzky aýnasyndan bize bakan, birsyhly galgady gitdi oturdy.

Ugrumyzyň bir däldigi sebäpli, Şyh Mustapa ikimiziňem herimiz bir taksa münmeli bolduk. Şonuň üçinem, agşamky gürrüňçiligiň esasynda men-ä bir kitap ýazmaklygy, o-da şol kitabyň esasynda film döretmekligi niýetimize düwübem hoşlaşdyk...

Aşgabat, 2015-nji ýyl